

Doktori (PhD) értekezés

Helynévképzés a magyarban

Bényei Ágnes

Debreceni Egyetem

BTK

2010

HELYNÉVKÉPZÉS A MAGYARBAN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a Nyelvtudományok tudományágban

Írta: Bényei Ágnes okleveles magyar nyelv és irodalom-történelem szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok doktori iskolája
(Modern nyelvészeti programja) keretében

Témavezető: Dr. Hoffmann István
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 2009. május 5.

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20... ..

Én, Bényei Ágnes teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	5
2. A helynévképzők és a helynévképzés általános problémái.....	8
2. 1. Tudománytörténeti előzmények	8
2. 2. A helynévképzés elméleti kérdései	17
2. 3. Az ómagyar kori helynévképzők és változataik.....	25
2. 4. Helynévképzők a fiktív nevek körében	39
2. 5. Helynévképzők a hivatalos névadás körében.....	46
3. A magyar nyelv helynévképzői.....	52
3. 1. A <i>-d</i> képző	52
3. 2. A <i>-gy</i> képző	70
3. 3. Az <i>-i</i> képző	74
3. 4. A <i>-j</i> képző.....	86
3. 5. Az <i>-s</i> képző.....	96
3. 6. Az <i>-ny</i> képző.....	104
3. 7. Az <i>-ó/-ő</i> képző	110
3. 8. A <i>-ka/-ke</i> képző	114
3. 9. A <i>-ság/-ség</i> képző	118
4. Összegzés	121
Irodalom	123

1. Bevezetés

A magyar névtudományban a helynevek vizsgálata során többféle közelítésmód is érvényesül. Leggyakrabban egy terület névállománya alkotja az elemzés tárgyát, de nagy hagyománya van egy-egy konkrét névtípus vizsgálatának is. Dolgozatomban én ez utóbbi megközelítést választottam: egy névtípusnak, a képzőt tartalmazó helyneveknek a vizsgálatát végeztem el. Ezt a témaválasztást elsősorban az indokolja, hogy — noha a helynevek körében a képzéssel keletkezett nevek aránylag nagy hányadot tesznek ki — átfogó vizsgálatuk ez idáig nem valósult meg. (Ugyanakkor a képzéssel alakult helynevek minden helynévtipológiában jelentős helyet foglalnak el.) A nyelvtörténeti korszakokat tekintve a korai ómagyar kor különösen fontos időszak volt ennek a helynévtípusnak a szempontjából: becslések szerint több mint 12%-át alkotják az összes helynévalakulásnak.¹ A nagyszámú névadat értékelésekor viszont felmerült az a kérdés, hogy a helynevekben szereplő képzők funkciója megegyezik-e² a közneveken található azonos alakú képzőkével. Sok helynévben elsöre nem tűnik feltétlenül összeegyeztethetőnek, bennük sokszor ti. láthatóan specifikus, egyfajta tulajdonnévi státust jelölő szerepük van. Ezt a jellegzetességet több kutató felismerte, ami megmutatkozik a rájuk használt megnevezésekben is: helynévképző, földrajzínévképző³. Tehát a helynévképzőt ezek alapján olyan morfémanak tarthatjuk, aminek egy tömorfémához való hozzáillesztésével megteremtődik annak helynévi státusa (HOFFMANN 1993: 75). A korábbi névtani szakirodalomban a következő képzőket tartották a helynevek képzése szempontjából jelentős szerepűnek: *-d(i)*, *-t(i)*, *-gy*, *-i*, *-s* (vö. pl. BÁRCZI 1958: 149). A későbbi szakirodalom (legújabbban a TNYt.) a *-d* ~ *-gy*-t, az *-s*-t és az *-i*-t említi mint helynévképzői funkcióval bíró formánst. Ezt a felsorolást BENKŐ LORÁND (2004: 416) néhány további képző felvételével egészíti ki: *-s*, *-gy*, *-d*, *-i*, *-j (-aj/-ej)*, *-n (-m)*, *-sd*, *-nd*, *-ka/-ke* (ő tehát képzőbokrokat is idesorol).

A fenti képzőket vizsgálva általában igyekeznek ezek helynévalkotó funkcióját elkülöníteni az adott képző egyéb jelentéseitől (személynévképző, *-s*: gyűjtőnévképző, *-s*, *-d*: ellátottsá-

¹ Vö. TÓTH VALÉRIA 1997: 148. (Ő a számításban nem vette figyelembe az *-s* képzős neveket, amelyek a helynévképzés szempontjából a legvitathatóbbak.)

² Ez a probléma egyáltalán azért vetődhetett fel, mert a magyarban (mint egyébként sok más nyelvben is) a közszói és tulajdonnévi derivációs elemek nem különültek el (HOFFMANN 1993: 75). Más nyelvekben van külön helynevek képzésére szolgáló képző is, vö. J. SOLTÉSZ 1979: 20.

³ Pl. BENKŐ 1949: 318; D. BARTHA 1958: 103, 104, 119; BÁRCZI 1958: 155; HOFFMANN 1993, MEZŐ-NÉMETH 1972 stb.

got jelentő képző stb.), de ez sokszor csak elviekben lehetséges. Azt viszont mindannyian hangsúlyozzák a helynévképző-funkció kialakulása után kutatva, hogy az minden esetben másodlagos: a *-d* elsődlegesen a személynév-, illetve ellátottságot jelentő képző volt, az *-s* helynévképző szerepe pedig a köznevekben található ellátottságot kifejező és gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki, mivel az így alakult szavak különösen alkalmasak voltak helyjelölésre (SZEGFŰ 1991: 255). Az *-i*-vel kapcsolatban megegyeznek abban, hogy ez a képző az *-é* birtokjel alakváltozata volt, majd párhuzamos alak- és jelentéshasadás után ebből alakult ki a helynévképző szerep.

A helynévképző funkciót többnyire három esetben szokták feltételezni: leginkább ott, ahol a képzőnek konkrétan a helynév létrejöttében volt szerepe, vagyis ahol a képző funkciója a közszavaknak vagy más lexémáknak tulajdonnévvé (helynévvé) változtatása, a helynévi érték nyilvánvalóvá tétele. (Pl. az *Agárd* név esetében világos, hogy a képzőnek a helynév létrehozásában van szerepe.) Idevonható továbbá az a szintén rendkívül nagyszámú név, ahol a képző utólag kapcsolódott hozzá a már meglévő helynévhez (a meglévő névmodellek hatására, analogikusan). Ilyenkor a képző funkciója nyilván ismét csak a névszerűség biztosítása. A harmadik eset, amelynél az elemzők jogosan feltételezik a megszokottól eltérő, speciális helynévképző funkciót az, amikor ugyanazon a szótón több képző is váltakozik (ilyenkor lényegében mindegy, hogy a nevek tényleges denotátuma megegyezik-e: pl. *Almás*, *Almád*). A váltakozás során a képző helyén nemegyszer tipikus településnévi utótag (*falva*, *telke*) is megjelenhet. Ilyenkor legtöbbször azzal az érveléssel találkozunk, hogy a képzők (valamint az említett utótagok) jelentése, funkciója ezekben az esetekben nyilvánvalóan ugyanaz, hiszen szinonim nevekről van szó, és ez a jelentés ráadásul eltér a köznevek körében megszokottól. (Ilyen pl. a Bihar megyei *Kasza* ~ *Kaszád* településnév, ami később, a 16. században *Kaszafalva*, illetve *Kaszatelek* néven is szerepelt.)

Mindezek alapján munkámat az alábbiak szerint építettem fel. A bevezetés után két nagyobb egységre bontottam a dolgozat egészét. Az első nagyobb egység a helynévképzők elméleti kérdéseivel foglalkozik (a helynévképzés fogalma, sajátosságai a képzők rendszerén belül), valamint itt olvasható a képzett helynevekkel foglalkozó korábbi szakirodalom elméleti megállapításainak összegzése, némi nemzetközi kitekintéssel. Az egyes konkrét képzők vizsgálata előtt található a helynévképzők alakváltozatainak problematikáját tárgyaló áttekintés, valamint a helynévképzők szerepét a fiktív nevek körében és a hivatalos névadásban tárgyaló fejezet. A második nagyobb egységben történik a helynevek keletkezésében részt vevő képzők egyenkénti vizsgálata, vagyis az egyes konkrét képzők helynévképzésben betöltött szerepének bemutatása, azok története, valamint funkcionális és kronológiai vonatkozásaik elemzése. A képzőket a történeti előfordulásuknak, valamint belső rokonsági összefüggéseik-

nek megfelelően veszem sorra. A vizsgálat szándékaim szerint elsősorban a korai ómagyar korra összpontosít (elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzá*-nak [Gy.] adatai alapján), mivel erre az időszakra tehető a legtöbb ilyen alakulás helynév létrejötte. A *Korai magyar helynévszótár* (KMHSz.) és a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA. 1., 2.) című munkák is az említett korszakra koncentrálnak, továbbá az adatokat nyelvészeti szempontból dolgozzák fel, így ezek használata is célszerűnek bizonyult. Emellett, ahol szükséges, kitérek a képzők későbbi előfordulására is (pl. amikor eleve csak a kései ómagyar kortól vannak az adott képzőre adatok, de máskor is, amikor a változásvizsgálat vagy a produktivitás idejének megállapítása szükségessé teszi). A későbbi korokra vonatkozó megállapításokat többek között az *Anjoukori okmánytár* (AO.), *Zsigmondkori oklevéltár* (ZsO.), CSÁNKI DEZSŐ *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című munkája (Cs.), valamint a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) adatai alapján tettem. Ezenkívül felhasználtam különböző névtárak, névgyűjtemények adatait is. Az egyes fejezetekben szereplő adatok így nem képeznek zárt állományt, minden esetben olyan korpuszt vettem alapul, amely az adott jelenség vizsgálatához optimálisnak tűnt.

A névállomány vizsgálatát a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell (1993) alapján végeztem el. A nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai jellemzőit azonban nem elkülönítve mutatom be, hanem a két szempontot egymás mellett alkalmazom. Ennek célja, hogy láthassuk, egy-egy képző használata milyen funkcionális kategóriákra, illetve mely helynévfajtákra terjed ki.

2. A helynévképzők és a helynévképzés általános problémái

2.1. Tudománytörténeti előzmények

A helynevek között, ha morfológiai felépítésüket nézzük, arányaiban jelentős mennyiségű képzőt tartalmazó név található. A legújabb (többszintű)⁴ helynévtipológiák el szoktak különíteni lexikális-morfológiai szinten képzős, illetve keletkezéstörténeti szempontból képzett helyneveket. (A két megközelítési mód elkülönítésének fontosságára HOFFMANN ISTVÁN hívja fel a figyelmet mondván, hogy a két fogalom nem minden esetben fedi egymást, hiszen képzős nevek nemcsak helynévképzés útján jöhettek létre, hanem pl. ellipszissel, bővüléssel, hasadással stb. is 1993: 75).

A tudománytörténeti előzményeket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a kutatók helynévelemzések, helynévetimológiák, képzőfunkciók leírása kapcsán gyakran használják a „helynévképzés”, „helynévképző”, „földrajzinévképző” fogalmakat, de többnyire nem egységes értelmezés szerint és persze legtöbbször definiálás nélkül, hiszen ekkor még nyilvánvalóan nem elméleti problémaként jelent meg az egyes névfejtések során. Megfigyelhető továbbá, hogy nemcsak egyes névetimológiák, hanem a helynévtípusok kapcsán is gyakran előkerült a képzős nevek kérdésköre: KNIEZSA (1943/2001) és BÁRCZI (1958a) munkái nyomán szokás volt az ún. történeti helynévtipológiában egyfajta kormeghatározó értéket tulajdonítani pl. az *-i*, illetve a *-d* képzős neveknek (a részleteket ld. az egyes képzők bemutatásánál). Ezeket a legkorábbi munkákat összefoglalóan az jellemzi, hogy még nem válik el bennük a tulajdonnevek és a köznevek képzői funkciója, és ez sokszor a képző elnevezésében is megmutatkozik: pl. az *-i*-t KISS LAJOS KNIEZSA nyomán birtoknévképzőnek hívja. (Ugyanígy a *-d* több esetben kicsinyítő képzőként, esetleg ellátottságot kifejező képzőként szerepel az alapszó jellegétől függően.)

Az első, szempontunkból fontos szemléletbeli újítás BENKŐ LORÁNDnál jelenik meg, aki *A Nyárádmente földrajzi nevei* című munkájában megállapítja, hogy vannak olyan toldalékok, amelyek a földrajzi nevek alakulása szempontjából „funkcionális értékű”-ek, és amelyek ilyen értelemben különböznek a közszavak hasonló alakú képzőitől (1947a: 40). Nyilván szerepelhetnek képzők a helynév alapjául szolgáló szóban eleve, ebben az esetben azonban nem helynévi, hanem „köznyelvi” (értsd: köznévi) funkciójuk van. BENKŐ itt, a *Toldalékos nevek* című

⁴ Az „egyszintű”, hagyományos (vagyis a szemantikai, morfológiai stb. szempontokat nem elkülönítő) helynévtipológiákban a képzős nevek többnyire nem helyezhetők el megnyugtatóan: a *Németi*-, *Horváti*-féle helyneveket ugyanis be lehet sorolni a népnévi eredetű és a képzővel alakult nevek közé is.

fejezetben konzekvensen le is szögezi, hogy ezek a földrajzi nevek alaktani vizsgálatának határán túl esnek, így ő ezekkel nem is foglalkozik, csak akkor, ha a névbeli képzőnek világosan földrajzinév-alkotó szerepe van. KÁZMÉR MIKLÓS is lényegesnek tartja (Alsó-Szigetköz földrajzi neveit vizsgálva) a képzős nevek külön csoportként való tárgyalását a helyneveken belül annak ellenére, hogy a többi névtípust mindig a közsői előzmény alapján választotta szét (1957: 39). „Névtani” szempontból szerinte ez teljesen indokolt, hiszen az itt tárgyalt neveket éppen a képző teszi alkalmassá arra, hogy helynévi funkcióban szerepeljenek. INCZEFI GÉZA a képzős helynevek elemzése során (1966: 77) szintén sarkalatos pontnak tartja, hogy a képző köznévalkotó vagy tulajdonnév-alkotó funkcióban szerepel-e (nyilván egy képzett köznév a későbbiekben minden további nélkül válhat helynév alkotóelemévé, de ott a képzőnek attól még nem lesz helynévképző szerepe). Az más kérdés, hogy ő a képzett név terminust kissé kibővíti a korábbiakhoz képest: azokat a neveket tekinti képzetteknek, amelyeknél egy köznév képző hozzájárulása után földrajzi névvé (vagy annak részévé) válik. A *Nagynyíres*-féle nevekben levő képzőket azonban valójában csak az utótagként szereplő névrész képzőjének tarthatjuk, s mint ilyet, a névalkotás szempontjából másodlagosnak tekinthetjük. Ezekben az esetekben a képző funkciója nem maga a névalkotás, így e nevek keletkezéstörténeti szempontból a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek között tárgyalandók (vö. HOFFMANN 1993: 74). Az újabb munkák közül *A magyar nyelv történeti nyelvtana* képviseli ezt az álláspontot, szemléletet. A TNyt. önálló fejezetet szentel a képzéssel létrejött tulajdonneveknek, azon belül konkrétan a személyneveknek és a helyneveknek (SZEGFÜ 1991: 249–255, 1992: 314–320), világosan elkülönítve ezáltal a tárgyalt képzők tulajdonnevek létrehozásában betöltött szerepét az adott korban jellemző egyéb (köznévi) funkcióitól.

Helynévképzéssel főleg közsavakból, illetve személynevekből alakulnak helynevek, de előfordulhat, hogy már létező helynévhez kapcsolódik helynévképző az idők folyamán. Erre a jelenségre figyelt fel JUHÁSZ Dezső a magyar tájnévadásról írott munkájában (1988: 16, 31), (ő ezt nevezte túlképzésnek), amelynek során egy meglévő helynévnek úgy alakul ki újabb változata, hogy helynévképzővel látják el: *Erdélyiség*, *Nyírség*. (Az ilyen nevek a HOFFMANN-féle tipológia szerint keletkezéstörténetileg a szerkezeti változással, bővüléssel alakult nevek közé tartoznak.) Ilyenkor — mint B. LŐRINCZY ÉVA is megállapítja — a képző jelentésén nem változtat, hogy rögtön a helynévvé alakulás pillanatában kapcsolódott az alapszóhoz, vagy később járult a már meglévő helynévhez (1962: 84): a képző funkciója nyilvánvalóan a lexéma helynévi jellegének kiemelése.

Annak ellenére, hogy — amint láttuk — az utóbbi időben a legtöbb szerző számol a helynévképzők létezésével, vannak, akik tagadják azt. HAJDÚ MIHÁLY például, aki elsősorban a *-d* képzőről írva fejtette ki véleményét, de gondolatmenetével általánosabb következtetéseket is

megfogalmazott a helynévképzést illetően (1981: 161–172). A névelemzések során ő a következő eljárást követi: a helynévképző fogalom használata helyett valamilyen, a köznevek esetében megszokott (pl. kicsinyítő, ellátottságot jelentő) képzőjelentést feltételez, nem egyszer elég ellentmondásos módon (részletesebben ld. a *-d* képzőről szóló fejezetben). Érdemes megemlíteni, hogy KISS LAJOS sem használja a FNESz. helynévelemzése során a helynévképző fogalmat, ám ez nem jelenti azt, hogy minden alkalommal valami egyéb funkciót is tulajdonítana az adott képzőnek: sok esetben az elemzés mindössze annyit tartalmaz, hogy „a helynév *x* alapszóból keletkezett *y* képzővel”, a képző funkciójának megnevezése nélkül.

Összegezve HOFFMANN ISTVÁN meghatározása alapján (1993: 75) a helynévképzővel történő névalkotást olyan eljárásnak definiálhatjuk, amelynek során az adott helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk.⁵ A helynévképzővel történő névalkotást *h e l y n é v k é p z é s - n e k*, az így létrejött helynevet *k é p z e t t h e l y n é v n e k* nevezzük. A képzett név terminus keletkezéstörténeti fogalom, nem azonosítható a *k é p z ő s* névvel, amely a névszerkezeti (szinkrón) leírás fogalmi készletébe tartozik. Képzőt tartalmazó helynevek ugyanis más úton is létrejöhetnek: a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek között ez jellegzetes alakszerkezeti típusnak számít; az egyrészes nevek körében pedig sok ilyen van az ellipszissel, a bővüléssel és a hasadással keletkezettek között. Mivel a képzett nevek mindig egyrészesek, ez utóbbi típusoktól meglehetősen nehéz elválasztani őket. Az elvi elkülönítés akkor is nagyon lényeges azonban, ha ezt a gyakorlatban nem mindig tudjuk következetesen érvényesíteni. (A különbségtétel fontosságát B. LŐRINCZY ÉVA is megfogalmazta a *-st ~ -sd* képzőt tartalmazó helynevekkel kapcsolatban: 1962: 84.)

A névképzés jelenségét körüljárva szükséges említést tenni a J. SOLTÉSZ KATALIN által *névformánsnak* nevezett kategóriáról is, mivel ez nem azonosítható egyértelműen azzal, amit általában névképzőnek neveznek, hanem annál némileg tágabban értelmezendő (1979: 19). Ő (idegen nyelvi példákat is felsorakoztatva) úgy fogalmaz, hogy vannak egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- és előtagok, képzők, valamint „voltaképpen funkciótlan névvégződés”, amelyek segítségével a meglévők mintájára új nevek alkothatók, vagyis ezek úgymond a

⁵ HOFFMANN ISTVÁN a keletkezéstörténeti szempontból morfológiai szerkesztéssel alakult nevek négy alcsoportjának egyikeként említi a helynévképzőkkel létrejött neveket. (A másik három alcsoport a névszójelekkel, helyragokkal és a névutókkal történő névalkotás, melyekre az ómagyar korból a szakirodalom nem említi példákat, a HOFFMANN által hozott példák is a mai időszakhoz köthetők. Legutóbb viszont TÓTH VALÉRIA vetette fel egy tanulmányában, hogy a névszójelek közül az *-é* birtokjelnek esetleg már az ómagyar korban kialakulhatott névformáns szerepe: 2010: 30.)

névformáns szerepét töltik be. Ezzel helyesen rámutat arra, hogy a tulajdonnevek alaki rendszerében nemcsak a nyelvi rendszerben eredetileg is képzőfunkciót betöltő elemek válhatnak alkalmassá ilyen célokra, hanem a gyakori, rendszeres előfordulás jelentés nélküli, jellegzetes szóvégződéseket is felruházhat a helynévformáns funkciójával. Arra pedig, hogy a szorosabb értelemben vett helynévképzők némi rokonságot mutatnak (funkcionálisan, szemantikailag) a földrajzi köznévi utótagokkal, HOFFMANN ISTVÁN véleményét idézhetjük, miszerint szerkezeti szempontból a morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek egyrészesnek tekinthetők, de kétségkívül felmutatják az átmenetiség jegyeit is. A névalkotó szerepű névformáns ugyanis — annak megfelelően, ahogyan a közszók képzői is valamilyen fogalmat reprezentálnak — általában a 'hely' jelentést képviseli: a *Kövesd* 'olyan hely, ahol sok a kő', *Papi* 'az a hely (föld), amelyik a pap birtoka' funkcionális szerkezettel írható le. Nem beszélhetünk azonban egyértelmű kétrészesességről, hiszen mindegyik névformáns ugyanazt az általános jelentést hordozza csupán, s azt is meglehetősen eltérő mértékben, a formáns gyakoriságától, aktivitásától függően (HOFFMANN 1993: 73). Ezzel a gondolattal, vagyis hogy a képző valójában egy önálló lexéma jelentésével bír adott esetben, korábban is találkozhattunk a szakirodalomban. BERRÁR JOLÁN fejt ki egyik, a képzők funkciójáról szóló tanulmányában (1967: 74) azt, hogy a képzett szavak valójában egy-egy szintagmával egyenértékűek jelentésszerkezetüket tekintve, mintegy annak rövidítésére szolgálnak (tehát sűrítve tartalmazzák azt a jelentéstartalmat, amit különben csak két szóval tudnánk kifejezni). Mindez egyébként a képzők produktivitásának leírását is befolyásolja az adott elmélet szerint: a képző addig marad eleven grammatikai eszköz, amíg a memoriális kapcsolat a képzett szó és a szintagma között fennáll.⁶ Külön kiemelendő, hogy ezek a névformánsok az egyes névfajtákra is jellemzőek lehetnek: így említhető az *-ia* országnévképző, az *-i* elsősorban településnévképző, a *-ság/-ség* tájnévképző stb. (Az egyéb tulajdonnévtípusokra jellemző végződéseket ld. J. SOLTÉSZ 1979: 21.)

Annak illusztrálására, hogy az eddigiek korántsem csak a magyar helynévkincsre jellemző sajátosságok voltak, a következőkben a helynévképzés jelenségét néhány, a nemzetközi szakirodalomból vett példával is szemléltetem. Ez a kitérés néhány olyan sajátos kérdésre is felhívja a figyelmet, hogy pl. vannak-e csakis a helynevek alkotására használatos képzők

⁶ A leírás szempontjából érdekes, és az ÉrtSz. is valóban használja a képzett szó jelentésének megadásában a szintagmára bontást, ennek ellenére keletkezéstörténetileg épp fordított folyamat szokott lejátszódni a helynevek körében az adatok tanúsága szerint: nem a kétrészes, szintagmatikus szerkesztéssel létrejött neveket váltják többnyire a képzettek, hanem fordítva.

bizonyos nyelvekben, hogyan váltak egyes lexémák helynévképzővé, illetve többnyelvű területeken hogyan lettek idegen eredetű képzők az adott nyelv helynévképzőjévé.

J. SOLTÉSZ KATALIN már említett művében (1979: 20) idézi ZIKMUND 1970-ből való összegzését az akkori NDK településneveinek alaki jellemzőiről. E szerint az NDK helységneveinek több mint a fele a 14 leggyakoribb névvégződést tartalmazza: *-dorf*, *-itz*, *-ow*, *-au*, *-berg*, *-bach* stb. Itt tehát különösen igaz lehet a megállapítás, miszerint a tulajdonnevek nagy részét bizonyos alaki sajátosságok alapján ismerjük fel (J. SOLTÉSZ 1979: 19). Persze a felsoroltak között földrajzi köznévi utótagok és átvett, idegen (szláv) képzők is megtalálhatók. Ez utóbbiak nyilván német szempontból „funkciótlan szóvégződés”-ek, de a gyakori, rendszerű előfordulás felruházta őket a helynévformáns funkciójával. GERHARD BAUER a német névtudományról írott tankönyvében (*Namenkunde des Deutschen*) hívja fel a figyelmet, hogy a „valódi” képző és egy eredetileg összetételi utótag között nem könnyű megállapítani, hogy egy eredetileg összetételben használt elem mikor veszíti el annyira az önállóságát, hogy toldalékká váljon. Pl. a *-hausen* végződésből az idők folyamán több esetben csak *-en* marad, tehát toldalékká, a szóképzésben használatos elemmé vált. Ugyanígy a szinkroniában vizsgálva a *-heim*, *-hausen*, *-rod* összetételi tagként elemezhető, míg ugyanezek „maradványai” olyan esetekben, amikor elkopva *-um/-en*, *-sen*, *-ert* marad belőlük, akkor természetesen már toldaléknak tekintendők (1985: 123). GERHARD BAUER ugyanitt megállapítja, hogy a fentiekén kívül is számtalan képzéssel létrejött helynév található a németben, és a következő (gyakoribb) suffixumokra hívja fel a figyelmet:

-*(i)âcum*: gall-római eredetű, és olyan római kori települések nevében található, mint *Mogontiacum* (Mainz), *Lauriacum* (Lorch), *Cressiacum* (Kersch).

-*ach*: a legelterjedtebb képző víznevek létrehozására: *Salzach*, *Weissach*, *Lindach*, *Steinach*, *Wutach* stb.

-*ing*: a valakihez tartozást fejezte ki, településnév részeként legtöbbször pluralis dativusban (*-ingen*): *Sigmaringen*, *Tübingen*, *Reutlingen*, *Nürtingen*, *Schwenningen* stb. Ausztriában, Burgenland területén végzett vizsgálatok a helynévtípusok időbeli vonatkozásaira is rávilágítanak megállapítva, hogy az *-ing* végű nevek itt a legrégebbi helynévtípust alkotják: *Wimpassing*, *Ritzing*, *Güssing* (KRANZMAYERT idézi MOLLAY 1960: 35). Ezzel eredetében azonos képző egyébként a régi dán helynevekben megfigyelhető *-inge*: *Kettinge*, *Klintinge*, *Lydinge*, *Lillinge*, *Mysinge* (vö. JØRGENSEN 2004: 95–108).

- Egyéb jellegzetes végzések: *-mar* (*Weimar*, *Geismar*), *-lar* (*Goslar*, *Wetzlar*), *-au* (*Mainau*, *Hanau*) stb.

REITZENSTEIN a *Név és történelem* c. kötetben (*Name und Geschichte*) a történeti névanyagot vizsgálja. Két bajorországi római kori településnévről ír, jellegzetes római helynévvégző-

déssel, amelyről megállapítja, hogy települések nevének alkotásában volt jelentős, személynévhez kapcsolódva (1978: 275). Az elemzett két név: *Steinianum* (a róm. *Steinius* személynévre megy vissza), illetve *Bittianum* (lat. *Bittius* nemzetségnévből).

HENRIETTE WALTER *L'aventure des langues en occident* (kb.: *A nyelvek kalandja nyugaton*) c. könyvében a latin *-acum* képzőt (ez a gallban *-acos*-ként hangzott) hozza példának arra, hogy helynevek ezreiben található meg Franciaországban, tehát helynevek létrehozására ez az egyik leggyakrabban használt képző (1994: 232). Ez a toldalék aztán különbözőképpen fejlődött Franciaország egyes területein, pl. a déli területeken *-ac* formában terjedt el (*Vitrac*), a Párizsi-medencében *-y* és *-ay* (*Vitry, Vitray*), keleten *-ey* (*Vitrey*), nyugaton *-é* (*Vitré*), az Alpok környékén *-eu, -ieu* (*Vitreu*). Ilyen formában a képzőnek, mint látjuk, területi változatai is kialakultak (nyilván a korabeli nyelvjárásoknak megfelelően).

Az orosz helynevek tipikus, ma is produktív képzőiként hivatkoznak az *-ov(o), -in(o), -ka, -ovka, -inka, -szk* képzőre, (pl. *Omszk* 'az Om folyó melletti város', *Tomszk, Krasznojarszk*). Ez utóbbi van a *-gorszk, -zavodszk* „utótagokban” is, vö. J. SOLTÉSZ 1979: 20. A *-ka* eredetileg kicsinyítő képző volt, és kis folyók, falvak nevében fordult elő. (A *-ka* használatának speciális esete a mellékvíz megnevezése, pl. *Don > Donyec, Drava > Dravica, Orava > Oravica*.) A településnevekben a kicsinyítő jellemvonását hamar elvesztette, a 19. századtól pedig improduktívvá vált, és helyét más képzők vették át. (Megmaradt viszont a víznevek képzőiként, amelyek a *voda* 'víz', *reka* 'folyó' alaptagokhoz való igazodás miatt általában nőneműek, így a *-ka* képző a hidronimák között különösen gyakori.) Az *-ov/-jev* és az *-in* eredetileg birtoklást, valamihez tartozást fejezett ki, és az apai név képzőjeként sokszor fordult elő személynevekben (a különbség köztük inkább tótani jellegű volt). Később a személynevekből terjedtek át a helynevekre (ugyanis a település általában a tulajdonosról kapta a nevét), és váltak helynévképzővé, így később köznevekkel (növénynevekkel, térszínformanevekkel) is összekapcsolódhattak. Ugyancsak az adaptáció okozza a településnevek körében a nagyszámú semlegesnemű (*-ovo/-jevo, -ino*) alak meglétét, a *selo* 'falu' alaptag révén. A felsoroltak képzőbokrót alkotva össze is kapcsolódhatnak, létrehozva az *-ovka/-jevka, -inka* képzőket (MATICSÁK 1995: 131–137, 2002: 113–119).

A mordvinföldi helynévadást vizsgálta több dolgozatában MATICSÁK SÁNDOR. Vegyes nemzetiségű területeken a nevek kölcsönzése és az egymás mellett élő névrendszerek egymásra hatása számtalan kérdést vet fel. A szerző hangsúlyozza, hogy nem egyszerű névátadás-névátvételtől van szó az orosz-mordvin érintkezés kapcsán, hanem amikor a nevek beilleszkednek az átvevő nyelv névtani rendszerébe, az esetleges fonetikai változások mellett jelentős szerkezeti változásokon is keresztülmehetnek. Pl. a szubsztrátum név az oroszba bekerülve nyelvtani nemet kap, valamint ennek megfelelő affixummal egészül ki. Ő ezt a jelenséget

nevezi morfológiai adaptációnak, pl. md. *Alkaj* > or. *Alkajevo*, md. *Kolapa* > or. *Kolopino*, md. *Kolamaz* > or. *Kolomasovo*, md. *Tolku* > or. *Tolkovka* (2001: 391–393). ZAICZ GÁBOR is a mordvin helynévtípusokkal foglalkozott a 4. névtudományi konferencián tartott előadásában (1989: 342–346). Megállapította, hogy az alapalakjukban szereplő (vagyis képző nélküli) helynevek a mordvinban viszonylag ritkák. Ennél jóval gyakoribbak a képzővel alakult helynevek, ahol a nevek egyik csoportjában ősi mordvin képzőket, a másokban orosz eredetű (jövevény) képzőket fedezhetünk fel. A képzős nevek különösen jellemzőek a települések orosz alakulásmódú hivatalos elnevezéseiben, ezzel szemben a helyettük használt mordvin népi elnevezés általában az összetett nevek típusába tartozik, (de a hivatalos névadásban az eredetileg képzőtlen helynév is gyakran bővül valamilyen jellegzetes orosz képzővel). Gyakoriak az orosz képzők közül az *-ov/-jev*, az *-in* és a *-ka*. Ezek képzőbokrot alkotva össze is kapcsolódhatnak: létrehozva az *-ovka/-jevka* képzőket, amelyek a Mordvin Köztársaság településneveinek legelterjedtebb képzői (vö. még MATICSÁK 1995: 131–137).

A finn névrendszer sajátossága az eddigiekkel szemben, hogy van olyan képzője, amit csak helynevek alkotására használnak. Ilyen a településnevek körében gyakori és ma is produktív *-la/-lä* (*Ojala, Mäkelä, Mattila, Koivula, Rajala*). A mikrotoponímák körében elterjedt még a *-nen* (*Heinänen, Kivinen, Mulkunen, Valkonen*), a *-sto/-stö* (*Koivisto, Tuomisto, Lepistö, Kivistö*), a *-va/-vä* (*Kohiseva, Haiseva, Vuotava*), és a *-kko/-kkö* (*Koivikko, Kannikko*), de ez utóbbiak már nem csupán tulajdonnevekben fordulhatnak elő, hanem más funkciójuk is van (KIVINIEMI 1975: 30–43). A finnben a fentiekén kívül található egy olyan képzőfajta is, ami a magyarban ismeretlen. Ilyen pl. a *-ma* (< *maa* 'föld, ország'), *-rvi* (< *järvi* 'tó'), *-io/-iö* (< *joki* 'folyó'), melyek önálló szavakból (helynevekben gyakran előforduló köznevekből) keletkeztek szabálytalan hangfejlődéssel. (Ehhez magyarul ld. NYIRKOS 2009: 10.)

KNIEZSA a magyar és a szlovák helynévtípusokat veti össze, ill. kronologizálja az egymásnak denotátumukban megfelelő, párhuzamos nevek alapján (1960: 19–26). Vizsgálja a névtípusok egymásnak való megfelelését, és megállapítja, hogy a szlovák helynévképzős neveknek a magyarban puszta személyneves, azaz képző nélküli (*Kohány ~ Kochanovce, Ruszk ~ Ruskovce, Sztank ~ Stankovce*), helynévképzős (*Apáti ~ Opatovce, Körtvélyes ~ Hrušov, Püspöki ~ Biskupice*) és *-falva* utótagos nevek felelnek meg (*Ábrahámfalva ~ Ábrahámová, Farkasfalva ~ Farkašovce, Gyulafalva ~ Dulice*, 1944: 13–17). Megállapítja továbbá, hogy a szláv nyelvekben nincs puszta személynévből származó helynév, a szláv nyelvekben ugyanis személynevekből a helyneveket mindig valamilyen képző segítségével hozzák létre. A továbbiakban csak felsorolásszerűen néhány jellegzetes szláv névvégződés (KNIEZSA 1943/2001: 10 és ŠMILAUER 1970: 28 alapján): *-ov* (ebből a magyarban *-ó* lesz: *Bocskó, Liptó, Tarnó*), *-ovъci* (ebből a magyarban *-óc*: *Galambóc, Garbóc, Túróc*), *-ice* (*Levice*), *-ovec* (*Dubovec*,

Smokovec), *-in* (*Csományin, Szobatin, Brzotin*), *-ova* (*Borsova, Dubova, Lipova, Orsova*) birtokjelölő funkciójú szláv helynévképzők. Ez utóbbiról BENKŐ megállapítja (2003: 137), hogy a víznevekben különösen gyakran előfordul: *Gortva, Szinva, Tolcsva, Zagyva* (mai hangalakjukat a magyarban a kétnyíltszótagos tendencia működése révén nyerték el). Annak ellenére, hogy a felsorolt képzők mint birtoknévképzők eredetileg nyilván személynevekhez kapcsolódtak, igen gyakoriak térszíni formák neveiből, illetve növénynevekből alakult helynevekben is: *Brezovo, Dubova, Berezina*. KNEZSA a magyar *-i* helynévképzővel állítja őket emiatt párhuzamba, s ez alapján keres annak kialakulásában, elterjedésében szláv mintát (1949: 104).

A románban jellegzetes az *-ești* végződés (*București*), ami magyarban sokszor az *-sd* képzőnek felel meg fordítás esetén, így lett pl. a *Jurești* tükörfordítással *Györösd*, a *Tomești Tamásd* a hivatalos névadás során (MEZŐ 1982: 175).

Mindezzel összefüggésben ebben a fejezetben kell említést tenni a névmodellek, minták szerepéről a névadásban. Ennek vizsgálatában abból a tapasztalatból indulhatunk ki, hogy a tulajdonnevek jelentős részét bizonyos alaki sajátosságokról ismerjük fel. Ez fordítva, a névalkotás oldaláról nézve is igaz: egy-egy új helynév létrehozására mindig erősen hat a meglévő tulajdonnevek analógiája, másképp fogalmazva: a mindenkori névadás a meglévő névrendszerekhez való igazodáson alapul. BÁRCZI (1958a: 146) megfogalmazása szerint a névadás mindig „a szokásban lévő földrajzinevtípusok valamelyikéhez alkalmazkodva” történik, vagyis az emberek tudatában élő névanyag szolgál modellként a névalkotásban. Ez a minta természetesen lehet szemantikai (tehát hogy mi a névadás szemléleti alapja, illetve általánosságban miről nevezik el az egyes helyfajtákat), és lehet morfológiai (J. SOLTÉSZ KATALIN elsősorban ezt hangsúlyozza, vagyis egy új név akkor lesz „névszerű”, ha alakilag is illeszkedik a meglévő nevek rendszerébe).

Természetesen a névmodellekben az idők során elmozdulások is bekövetkezhetnek: egy-egy korábban domináns névkeletkezési mód háttérbe szorul, s helyét másik veszi át. Ez az elmozdulás ráadásul nemcsak az újonnan születő nevek struktúráját befolyásolja, hanem a már meglévők szerkezeti felépítésére is szükségszerűen hatással lehet, amint arra TÓTH VALÉRIA (2008a: 240–241) a településnevek változásaival foglalkozó munkájában hívja fel a figyelmet. A helynevek grammatikai megformálásában pl. a korai ómagyar kor időszakában fontos szerephez jutott a képzés, majd a kései ómagyar korban ennek prioritása megszűnt, s helyébe az összetétellel való névalkotás lépett. (Ez pontosabb, differenciáltabb jelölésre alkalmas nyelvi forma volt, a személynevek körében a kételeművé válás feleltethető meg ennek a folyamatnak, vö. SZEGFŰ 1992: 314.) A kései ómagyar kortól kezdve emiatt a változási tendenciákban is módosulás következett be: míg a korábbi időszakban a képzővel való utólagos bővülés volt elsősorban megfigyelhető (*Német* > *Németi*, *Marton* > *Martonyi*, stb.), a 14. század második

felétől a nevek földrajzi köznévi névrésszel való másodlagos kiegészülése (és részben a jelzővel való kiegészülés) mögött már az összetételre való törekvés áll. Pl. több korábbi képzett helynév formánsa földrajzi köznévi utótaggal cserélődött fel: a középkori *Kerekegyház* falu (Bács vm.) a 14. század első felében még *Kereki* volt, *Peterhely*-nek (Békés vm.) a korai ómagyar korban pedig *Peterd* névelőzmény felelt meg (TÓTH V. 2008a: 241). Mindemellett természetesen nem arról van szó, hogy ezek a főbb névadási formák (a formáns nélküli, pl. puszta személyneves, a képzős és az összetétellel történő névadás) időben váltották volna egymást: már a korai ómagyar korban is a három névalkotó eljárás egyidejűleg létezett. Továbbá mindezek mellett minden időszakban találkozunk olyan változási folyamatokkal is, amelyek az éppen „divatos” tendencia ellenében hatnak: ez a többvonalúság a nyelvi változások általános sajátossága.

2.2. A helynévképzés elméleti kérdései

Mint az előző fejezetben láttuk, alapvető problémát jelent a helynévképzés elméleti megközelítésében, ha az idetartozó képzőket nem választjuk el a közszavak hasonló alakú képzőtől. Ekkor ugyanis éppen e speciális képzőfunkció, vagyis a tulajdonnevesítő jelleg nem lesz megragadható. A következőkben azt fogom áttekinteni, hogy mit mond a szakirodalom a szóképzésről, majd ezen belül próbálom meghatározni, mi lehet a helynévképzők specifikuma a többi képzőhöz képest.

Nyelvtanaink definíciói szerint a képző a lexikai szóalkotás eszköze, tehát új szót (lexémát) hoz létre. Abban különbözik (többek között) az egyéb toldalékoktól, hogy adott esetben megváltoztathatja az alapszó szófaját. Ha a tulajdonneveket valamilyen módon önálló szófaji kategóriának tekintjük, akkor ez utóbbi állítás teljesül a helynévképzők kapcsán (bár a tulajdonnevek szófajba sorolása többek szerint problematikus, éppen a sajátos jelentésszerkezetük miatt). BERRÁR JOLÁN megállapítása szerint a képző — akár megőrzi, akár megváltoztatja az alapszó szófaját — általában alakilag is rámutat a képzett szó szófaji természetére. Ez a szófajmeghatározó szerep annyira feltűnő, hogy szorosabb értelemben ezt nevezzük a képző szerepének (funkciójának) (1967: 69).

Szintén általános szemantikai megállapítás, hogy a képzett szó (derivátum) jelentése mindig az alapszó és a képző jelentéséből állapítható meg a kompozicionalitás elve alapján (kivételet jelentenek azonban a lexikalizálódott szóalakok). Másképpen fogalmazva: ha valamilyen okból külön akarjuk választani a képző jelentését az alapszóétól, ezt a származékszó alapján tesszük meg. Éppen ezért nem tarthatjuk elégségesnek pl. a *Várad* helynév esetében a *-d*-nek az olyan fajta jelentésmeghatározását, hogy itt egyszerűen a *vár* alapszó bővült volna kicsinyítő képzővel, mivel ez épp a származékszó tulajdonnévi jellegéről nem mondana semmit. (Ilyen leírás alapján a derivátum legfeljebb köznévként lenne értelmezhető.) Tehát helynévképzők esetében a képző funkciója elsősorban a tulajdonnevesítés kell, hogy legyen.

A helynévképző fogalom definíciójának megfogalmazásakor BENKŐ LORÁND éppen a képző „köznevesítő – tulajdonnevesítő” jellege kapcsán kísérli meg a helynévképzők elkülönítését. „A földrajzi nevekben ugyanolyan arányban szerepelnek a képzőkkel alakult közszók, mint a köznyelvben (...) E szavak képzői azonban nem földrajzinévi, hanem köznyelvi [értsd: köznévi – B. Á.] funkciójúak, így a földrajzi nevek alaktani vizsgálatának határán túl esnek. Itt tehát csak azokkal a képzőkkel foglalkozom, melyeknek világosan földrajzinév-alkotó szerepük van.” (1947a: 40).

A magyar nyelv történeti nyelvtana névszóképzésről írt fejezetének szerzője, SZEGFŰ MÁRIA a személy- illetve helynévképzővel létrejött nevekről szóló fejezetben már a bevezetésben kiemeli, hogy a tulajdonnévképzés funkcionálisan alapvetően különbözik a közsavak képzésétől: míg az utóbbi esetben a képző valamilyen jelentésmódosítás eszköze, addig a személy- és helynevek alakulásakor a képzőnek azonosító szerepe van (1991: 249). Ezt rendkívül lényeges jelen témánk szempontjából leszögezni, hiszen ezzel válik lehetővé a tulajdonnévképzők speciális funkciójának és a hasonló alakú képzők egyéb lehetséges (közsói) jelentésárnyalatainak az elkülönítése, és ezáltal lehet azokat a vonásaikat feltárni, amelyek lényegükben térnek el a közsavak körében megszokott képzőfunkcióktól. A probléma ugyanis a magyar helynévképzőket vizsgálva eredendően abból adódik, hogy (mint egyébként sok más nyelvben is) a közsói és a tulajdonnévi derivációs elemek nem váltak szét, a tulajdonnévképzőknek eredetileg más, köznévi funkcióik is voltak. A helynévetimológiákban gyakran találkozunk ezeknek az (eredeti) képzőfunkcióknak a helynevekben való feltételezésével. Ilyen pl. az az értelmezés, amelynek során a *-d* képzőnek kicsinyítő (*Várad*) vagy ellátottságot kifejező (*Füred*) funkciót tulajdonít egy-egy szerző. Ez (vagyis hogy az adott képző több jelentése közül épp melyiket feltételezik a szóban) viszonylag jól magyarázható a közsói képzőknél több helyen bemutatott irradiáció jelenségével. Az irradiáció az alapszó jelentésének a besugárzását jelenti, vagyis poliszém képzőknél az alapszó jelentése meghatározza, hogy a képző ismert jelentésárnyalatai közül melyiket kell kiválasztani az adott származék esetében (D. BARTHA 1958: 13).⁷ SÁROSI ZSÓFIA egyenesen úgy fogalmaz, hogy a képzők jelentése tulajdonképpen másodlagos, rájuk értett jelentés, amely úgy alakul ki, hogy az alapszavak jelentéséből vagy az adott képző által létrehozott származékszavaknak a jelentéséből vonják el és ruházzák rá magára a képzőre a beszélők (2003: 141). Persze itt a fő probléma az, hogy a szerzők alapvetően „köznévként” elemzik az említett származékszavakat, erre utal az a fajta jelentésmegadás, amivel szintén sok esetben találkozunk a névfejtések során, hogy (pl. *Füred* esetében) tkp.-i jelentése ’fürjes’ (azaz itt ismét nem esik arról szó, hogy a tulajdonnévséget mi fejezheti ki adott esetben). Az persze más kérdés, hogy a helyneveknek sokszor van ún. etimológiai jelentésük is, tehát a névadás pillanatában valamilyen információt, konkrét szemantikai tartalmat fejeznek ki a helyről. Ennek oka a nevek valóságra való vonatkozása, bár, hogy az etimológiai jelentés tkp. a név névként való funkcionálása szempontjából nem döntő fontosságú, mutatja az is, hogy *Diód*-ot akkor is településnévként tudjuk értelmezni, ha nincs már diófa a környéken. A helynevek keletkezésükkor általában motiváltak, de ez a motiváció

⁷ D. BARTHA KATALIN megfogalmazása szerint a képzőnek mint ahogy önálló léte, önálló jelentése sincs, vagyis ha a képző jelentéséről beszélünk, mindig arra a jelentésmódosító szerepre gondolunk, amelyet az az alapszóhoz járulva betölt (1958: 13).

könnyen elhomályosul, az eredetileg leíró név ezáltal elveszti leíró jellegét, de továbbra is átlátszó etimológiájú név marad. Ez elvezet ahhoz a logikából ismert megfogalmazáshoz, hogy a tulajdonnév nem a jelentése által jelöl (és ez nincs ellentmondásban azzal, hogy a névadás többnyire szemantikailag tudatos, motivált folyamat).

Tudománytörténeti szempontból érdemes megemlíteni, hogy annak cáfolata, hogy a tulajdonnevek és a közsavak képzői szemantikailag teljesen azonosak lennének, a személynevek képzőivel kapcsolatban merült fel először. A korábbi felfogással szemben, amely mindig valamilyen kicsinyítő, becéző funkcióból indult ki, egyre inkább a tulajdonnevesítő funkciót helyezik előtérbe. A személyneveknek több csoportjában is igazolható ez a funkció: először az ún. régi magyar személynevekkel kapcsolatban írta BÁRCZI GÉZA, hogy ott „egyes becéző képzők olyan gyakoriak, hogy funkciójuk talán már nem is a becézés volt, hanem a személynév jellegzetes elemévé, személynévképzővé váltak.” (1958a: 136). Lábjegyzetben ugyanitt még hozzát teszi, hogy bizonyos személynevekkel kapcsolatban eleve nehéz lenne becézésre gondolni, pl. *Hituand, Hozuga, Degue*. B. LŐRINCZY ÉVA az *-s* képzőről szóló tanulmányában a képzőt „átmeneti” funkciójúnak (kicsinyítő-névképzőnek) tekinti (1962: 117), amely első sorban nem vagy legalábbis nem kizárólag kicsinyítésre-becézésre szolgálhatott, hanem arra is, hogy valamilyen magyar közsót a személynevek rendszerébe beillesszen. A TNyt. pedig már kifejezetten úgy fogalmaz, hogy e képzők feladata nem más, mint hogy a tulajdonnévi formákat elkülönítsék a hasonló köznévi alakoktól (SZEGFÜ 1991: 250). Szintén nagy arányban fordulnak elő képzőkkel az ún. egyházi eredetű keresztnevek is a keresztnevek használatba vételének első szakaszában (sokkal gyakrabban, mint a nevek alapformái): a képzők funkciója itt is egyértelműen a meglévő névrendszerbe való beillesztésben ragadható meg (vagyis a személynevek végén található gyakori képzők átkerülnek az új típusú nevek végére is: DEME 1960: 136–139). Ebben az esetben tehát a képző funkciója nem a jelentésmódosítás, hiszen e neveknek nincs közsői értelemben vett jelentésük, hanem egyszerűen a tulajdonnévség jelölése. Az újabb időszakból pedig a ragadványnevek körében oly népszerű, játsszó képzéssel keletkezett névcsoportról mutatták ki, hogy bennük a képző funkciója nemcsak az expresszivitás, a hangulati hatás fokozása, hanem a névszerűvé tétel, vagyis a ragadványnév beillesztése a személynevek valamely jellemző alaki típusába (B. GERGELY PIROSKA 1977: 189–190, 232). Bár a ragadványnevek képzői formailag nagyrészt a kicsinyítő-becéző képzőkkel esnek egybe, de az alapszó sokszor nem lexikális volta miatt e funkció nyilván nem jöhet számításba. Összefoglalva a fentieket azt láthatjuk tehát, hogy a személynevek történetében három jellegzetes, egymást időben követő névtípusban is kimutatható a képzők névalkotó (onomasztikai) funkciója. (A földrajzi nevek körében természetesen nem lehet ilyen korszakokról beszélni, mivel a helynévrendszerre nem jellemző olyan mértékű, a rendszer egé-

szét érintő változékonyság, mint a személynevekére.) Mindenesetre látható, hogy a mintakövetés a személyneveknél ugyanolyan fontos volt, mint a helyneveknél, és a névtípushoz való tartozást ugyanúgy nyelvi tényezővel, meghatározott képzők használatával képesek jelezni.

A következőkben nem szorosan a tulajdonnevek köréből, hanem a tágabb nyelvi rendszerből vett néhány példa segítségével keresek további bizonyítékokat arra, hogy egyes képzők kapcsán más szófajok esetében is megfigyelhető, hogy nem a megszokott, többé-kevésbé sajátos jelentésfunkcióban szerepelnek, hanem funkciójuk az adott szó szófajának kijelölése. A szakirodalom egyre jobban hangsúlyozza a képzők szófajmeghatározó szerepét. (Ehhez vö. BERRÁR JOLÁN: *A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban*, 1967: 69–78.) A tanulmányban konkrétan az igék kapcsán merül fel annak a lehetősége, hogy egyes gyakori képzőknek a nyelvtörténet bizonyos szakaszában kialakulhatott kifejezetten szófajkijelölő szerepük is. A szerző itt azokat a honfoglalás utáni jövevény igetöveket hozza fel példának, amelyek felvettek valamilyen gyakori igeképzőt, pusztán az újonnan átvett szótő igei természetének jelölésére (ezekben az esetekben az átvett szótövet a magyar nyelv önmagában sohasem használta). Ez a megfigyelés megerősíti egyébként GOMBOCZ ZOLTÁN korábban tett megállapítását, vagyis hogy a legtöbb nyelvben a szókategóriák képzete bizonyos hangalakhoz kapcsolódik (vö. BERRÁR 1967: 70). BENKŐ LORÁND hasonló jelenségre figyelt fel a hangutánzó-hangfestő igék kapcsán (1954: 258–259). Ő úgy fogalmaz, hogy az ilyen szavakban felismerhető képzőszerű végződéseknek nem is a szó szoros értelmében vett képzés (jelentésmódosítás) a funkciójuk, hanem csupán arra szolgálnak, hogy az egész alakulatot beilleszték nyelvünk igei (alaktani) rendszerébe. Hasonló rendszerszerűségekre példa több helyen a passzív igetövek és egyes tipikus képzőelemek kapcsolata. Mindez arra mutat, hogy a magyar nyelvközösségben megvolt/van a hajlam arra, hogy az igét sajátos szófaji markerrel (jelölővel) lássa el akkor is, ha ez a toldalék nem tölti be a képző egyéb szokásos funkcióit. Ha belegondolunk, hogy a köznevek és tulajdonnevek jelentésszerkezete között mekkora különbség van, akkor reális az a feltételezés, hogy a helynevek kapcsán nem csupán az idegen szótövek esetében kell ezt a jellegzetes szófajkijelölő szerepet kikövetkeztetnünk, hanem egyéb köznévi töveknél is, hiszen ezek tulajdonnévi használatban jelentésstruktúrájukat tekintve teljesen más szókategóriába tartoznak.

Egy másik alaktani jelenség, ahol némi párhuzamot vélek felfedezni a helynévképzős tulajdonnevek viselkedésével, a határozószók rendszerén belül figyelhető meg. Bizonyos határozószók hajlamosak ugyanis a határozószói jelentés megerősítésére, felfrissítésére az *-n/-an/-en* jellegzetes határozószói morfémával (például *gyors-an*) azonos alakú végződést felvenni (például *ittén, mostan, régen*; további példákat lásd még KESZLER 2000: 217). Mindez a helynevek körében arra emlékeztet, amikor már létező helynév bővül másodlagosan helynévképző-

vel. Ilyenkor már eleve fel sem merülhet a kicsinyítő, ellátottságot kifejező stb. egyéb jelentés: ezek funkciójaként a tulajdonnévi státus megerősítését, tehát a helynévi jelleg hangsúlyozását szokás kiemelni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a helynevek névszerűségének biztosításában a képzőknek nagy szerepe van. Jelentéstani szempontból nézve a közsavak esetében a képző többnyire valamilyen jelentésmódosítás eszköze, személy- és helynevek alakulásakor pedig (a tulajdonnevek speciális jelentését is figyelembe véve) névképző funkciója van. Tehát annak ellenére, hogy a tulajdonnevek képzői tipikusan valamilyen köznévi jelentésből alakultak ki a gyakori, nevekben való felhasználás során, mindenképpen önálló funkciónak kell tekinteni ezt a szerepüket, amelynek a szófaji jelleg biztosítása az elsődleges feladata (különösen, amikor az eredeti alapszavakon kívül már más szóhoz is kapcsolódhat a képző, ld. pl. az *-i* képzős nevek esetében a nem személynévi tövel való előfordulást). Ennek a speciális tulajdonnévi funkciónak a kialakulását nehéz követni, mivel ezek a képzők többnyire akkor születtek meg, amikor még nincs nyelvi adat az előfordulásukra. Másrészt pl. az *-s*-nek máig megmaradt mindkét funkciója (a köznévi és tulajdonnév-alkotó is), és ez azt eredményezi, hogy ezek az egyes helynevekre vonatkozóan ma sem különíthetők el teljes biztonsággal. A *-d* viszont más funkcióban már nem aktív, és ez a helynévképzőként való értékelését is befolyásolja.

A képzőkkel kapcsolatban meghatározó szerepű fogalom a produktivitás is. Elméletileg a nyelvtörténeti munkák nem fogalmazzák meg, mit értenek pontosan produktivitáson, csak annyit állapítanak meg, hogy a képzők nem feltétlenül képesek arra (a ragok és jelek többségével ellentétben), hogy toldalékszerepüket keletkezésüktől fogva történetük során bármikor betölthessék: konkrétan ha egy képző egy adott szinkrón állapotban már nem képez új származékszót, akkor improduktív. Máshol ezt kiegészítik azzal, hogy a képző adott funkcióban történő kiavulása után újabb származékok is keletkezhetnek a régiek analógiájára (BÁRCZI 1958a: 155). (BÁRCZI ezeket „tudatosan képzett nevek”-nek mondja, ez a megkülönböztetés a többi, eszerint nem tudatos névadástól enyhén szólva is problematikus.) KRISTÓNÁL azzal az érveléssel találkozunk, hogy a 15. századot követően megjelenő *-d* képzős helynevek száma a korábbi időszakhoz képest olyan csekély, hogy itt már analógiáról indokolt beszélni (1976: 88).

Ezzel szemben az egyes nyelvelméleti írások a produktivitást mint alapfogalmat igyekeznek konkrétabban is meghatározni. Eszerint produktivitásról a legáltalánosabb értelemben akkor beszélhetünk, ha egy (szabályba foglalható) nyelvi minta szabadon használható új nyelvi formák létrehozására. (A morfológiai szabályosság azt jelenti, hogy egy morfológiai művelet nem egyedi, hanem általánosítható.) A termékeny képzés meghatározásához az is hozzátar-

tozik, hogy a képzett szavak jelentése az alapszó és a képző jelentéséből kiszámítható, azaz a termékeny képzés szemantikailag kompozicionális. A morfológiai, ill. ezen belül a szóalkotási produktivitás (termékenység) a *Strukturális magyar nyelvtan* harmadik, alaktani kötetében a következőképpen van meghatározva: „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető.” (KIEFER–LADÁNYI 2000: 149). A tanulmány felhívja a figyelmet arra is, hogy a termékenység vizsgálatánál nem a létező szavak a döntőek, hanem az új képzések lehetősége is, utóbbit pedig gyakran csak teszteléssel lehet megállapítani. Különbséget kell tenni létező (aktuális) és lehetséges (potenciális) szavak között. A produktív szabályok által létrehozható szavak gyakran olyan derivátumok, amelyek megfelelnek a rendszer szabályainak, de nem fordulnak elő a nyelvhasználatban: ezek a nyelv lehetséges (potenciális) szavai. Az teljesen esetleges, hogy mely lehetséges szavak aktualizálódnak. A szabályon alapuló képzések mellett vannak még ún. analógiás képzések is, de ez nem jelent termékenységet. A teszteléses módszerrel az általam vizsgált téma szempontjából az a probléma, hogy az elmúlt nyelvtörténeti korszakokra nem alkalmazható. A potenciális nevek tesztelése természetesen csak az adott szinkrón időpontban végezhető el. Nyilván emiatt szokták a nyelvtörténetben a fent leírtakat követni, vagyis hogy ha nem keletkezik új származék az adott képzővel, akkor az improduktívnek tekinthető. Viszont az, hogy egy bizonyos időszakban nem keletkeznek képzős nevek, (vagy kisebb számban keletkeznek), nem feltétlenül az improduktív vá válással magyarázható, egyszerűen valamilyen okból a „potenciális” nevek nem váltak aktuális, valós használatú névvé. Ennek külső, nyelven kívüli okai is lehetnek, pl. nincs az adott korszakban olyan új denotátum, amit ezzel a névfajttal szoktak megjelölni. Ennek megfelelően azt, hogy ma milyen eljárásokat követünk, ha „helynévszerű” megnevezéseket akarunk létrehozni, leginkább az írói névadással lehet reprezentálni.

Mindemellett a nyelvelméleti írások produktivitást meghatározó definíciói között is vannak különbségek. A strukturális szemléletű irányzatokhoz képest a produktivitás újabb definíciói (konkrétan a funkcionális szemléletű irányzatok) már tekintetbe veszik a produktivitás fokozatosságát is. A természetes morfológia pl. a termékenységet (más fogalmakhoz hasonlóan) skálázható fogalomként fogja fel. Ez a felfogás abból indul ki, hogy minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni az adott képzésmód, annál produktívabbnak tekinthető. Így a legproduktívabbak azok a képzésmódok, amelyekkel a rendszerbe nem illeszkedő idegen szavakat is be lehet illeszteni. A következő szint az eredetileg is megfelelő tulajdonságokkal rendelkező vagy már beillesztett idegen szavak részvétele az adott képzésmódban, hiszen az ilyen szavakkal kapcsolatban — mivel tulajdonságaik megfelelnek a rendszernek — kevesebb nehézség merül fel, tehát csak az idegen elem integrálásának nehézségéről van szó. Egy kö-

vetkező szint, ha a képzésmód az adott nyelv szavaiból hoz létre derivátumokat. Ennek a szintnek további fokozatai lehetnek (a részleteket ld. LADÁNYI 2007: 47–51). Mindez érdekes adalékokat jelenthet pl. a *-d* helynévképzőként való értékelésében és jellegzetességeinek bemutatásában is (itt találkozunk ugyanis a helynévképzők körében egyedülállóan azzal a jelenséggel, hogy akár idegen alapszóval is előfordulhat).

A produktivásnak, ill. a produktivitás és az analógia közötti viszonynak a meghatározása összefügg az analógia fogalmának a definiálásával is, ill. azzal, hogy milyen szerepet tulajdonítunk az analógiának a szóképzési folyamatokban. Annak a nézetnek, amely az analógiát szembeállítja a produktivitással, az az alapja, hogy ebben a felfogásban az analógiát a produktív szabály alapján történő képzésmóddal szemben olyan eszköznek tekintik, amelynek során egyedi minta (és nem szabály) követésével jönnek létre új szavak. DRESSLER (idézi LADÁNYI 2007: 55) ezzel szemben többféle analógiafogalomra hivatkozik, amikor az új szavak létrehozásában szerepet játszó tényezők között a következőket különbözteti meg: 1) a nyelvhasználatbeli ad hoc képzésekben inspiráló lehet egy bizonyos aktuális szó; 2) a rendszer, azaz a kompetencia szintjén pedig szerepe lehet a) a felszíni analógiának (ebben az esetben a képzés egy konkrét, aktuális mintát követ, amely gyakran hangzásában is nagyon hasonló az újonnan létrehozott derivátumhoz), b) a séma útján működő analógiának (ilyenkor a nyelvhasználatbeli új komplex struktúrájú szó prototipikus aktuális szavakból elvont sémára épül) és c) produktív szabály működésének (ez a szabályelvű nyelvtanokra, pl. a generatív grammatikára jellemző, amely a fentiekkel ellentétben nem valamilyen aktuális modell vagy séma, hanem absztrakt, termékeny, szabályokba foglalható minta követésével magyarázza az új derivátumok produktív létrehozását).

ZEMSZKAJA (vö. LADÁNYI 2007: 55–56) DRESSLERNél is szélesebben értelmezi az analógia fogalmát. Az analógiát ő a szóképzés legfontosabb eszközének tekinti, mégpedig azért, mert szerinte ez a mechanizmus nemcsak a nem termékeny szóképzésben játszik szerepet, hanem a produktív képzéseket is meghatározza, csak a két különböző esetben ez eltérő módon történik. Röviden összefoglalva az eddigieket, a produktivitást úgy érdemes felfogni, hogy a szóképzési módok egy produktivitási skála mentén kontinuumot alkotnak, amelyen belül különböző fokozatok lehetnek.

Az egyes elméleti írásokban fel szokott még merülni a produktivitás és a gyakoriság kapcsolata is. Az egyik vélemény szerint a produktivásfogalom nem mennyiségi, hanem minőségi kérdés, tehát nem a levezetett szavak számával jellemezhető. A nem szabályokkal dolgozó hálózati elvű morfológiában ellenben a gyakoriságnak nagy szerepet tulajdonítanak az analógiás kapcsolatok erőssége és ezáltal a formák közti választás valószínűsíthetősége szem-

pontjából (vagyis elfogadják, hogy a típusgyakoriságnak is szerepe lehet a termékeny mintázatok kiépülésében).

Összefoglalva: A kérdés, amely a képzők produktivitásának vizsgálata kapcsán szokott felmerülni az, hogy időben meddig lehetséges helynévképző funkció meglétét feltételezni, és mikortól kell analogikus (a funkció elhomályosulása utáni) névalakulással számolni. Ennek a kérdésnek a megválaszolhatósága nem teljesen egyértelmű, van olyan szerző ugyanis, aki a helynévképző funkció kialakulását (jogosan) eleve az analógiával hozza kapcsolatba (ld. még pl.: a minták szerepe a névadásban). Ennek ellenére szokás a helynévképzők esetében is — éppúgy, mint más képzők életében általában — elhatárolni egy produktív és egy ezt követő, a funkció elhomályosodása utáni (analogikus) szakaszt. Érdemes megjegyezni, hogy a két szakasz elkülönítésének kritériumai a történeti szóanyag esetében nincsenek tisztázva. Például a TNyt. (SZEGFŰ 1991: 255) a *-d* képzőről megállapítja ugyan, hogy a 14. század végéig volt eleven helynévképzőként, de később is felbukkannak újabb származékszavak a már meglévők analógiájára; azt viszont nem említi, hogy mi a határvonal megvonásának az indoka. Nagyon úgy tűnik, hogy az eleveniséget a nagyobb gyakorisággal állítja párhuzamba, ezért mondja arról az időszakról, amikor kevesebb új *-d* képzős helynév jön létre, hogy itt már nem eleven a képző. (Ez az eljárás tapasztalható a történeti szóanyag esetében máshol is, ami arra mutat, hogy a két szempontot nem igazán lehet függetleníteni egymástól.) A produktivitás és az analógia közötti határvonal megvonásának feladata viszont talán kevésbé problematikus, ha a produktivitásfogalom fent kifejtett fokozatosságára gondolunk a strukturális elméletek szabályalapú meghatározásával szemben.

2.3. Az ómagyar kori helynévképzők és változataik

A szakirodalomban azt a kérdést tanulmányozva, hogy mely képzőknek alakult ki helynévképző szerepe a magyarban, nem teljesen egyező véleményeket találunk. Mindez nem csak abból a kézenfekvő tényből adódik, hogy egy vagy két formánsról a tudományos kutatás során újonnan is kiderülhet, hogy lehetett helynévképző funkciója is. A véleménykülönbségek másik, sőt talán nagyobb része szemmel láthatóan a köré a probléma köré csoportosul, hogy milyen esetben tekinthetünk két képzőt egymás alakváltozatának (vagyis valójában egy képzőnek), és mikor mondhatjuk, hogy két önálló képzőről van szó. A toldalékok esetében a MG. szerint akkor lehet szó alakváltozatokról, ha egy morfológiai kategóriához több nyilvánvalóan azonos jelentésű és funkciójú, ám alakilag részlegesen eltérő morféma tartozik (LACZKÓ 2000: 42). Az adott morfológiai kategóriát reprezentáló (elvont) invariáns realizációit hívja a munka allomorfoknak⁸ vagy variánsnak. Ma képzővariánsokat (többalakú képzőket) leggyakrabban a testes morfémák között találunk, ezek általában magánhangzók palatális-veláris voltában térnek el, vagy a kezdő hang meglétében, illetve hiányában (ezekre példákat ld. KESZLER 2000: 313–314): így esetükben általában minden probléma nélkül eldönthető, hogy mely képzők alakváltozatai egymásnak, a „részleges alaki eltérés” (és emellett az összetartozás) mindenki számára jól érzékelhető. E variánsok ráadásul egymással ún. komplementáris eloszlásban vannak, azaz egy morféma allomorfjai kizárják egymást, vagyis esetükben egyértelmű kritériuma van a tőhöz való kapcsolódásnak. Ma a magyarban egyébként ez az alternációtípus messze a legjellemzőbb, ezt nevezi a MG. funkciótlan kötött alternációnak.

A magyar nyelvtörténet korai korszakaiban egymás alakváltozataiként felsorakoztatott képzők (-p/-b, -k/-g, -z/-sz, -n/-ny, -l/-ly) ezzel szemben többnyire egyeleműek, vagyis köztük az összetartozás felismerése a részleges alaki eltérés alapján jóval nehezebb. Ha a MG. terminológiájánál maradunk, az említett párok a funkciótlan szabad alternáció eseteit kellene, hogy képviseljék. Ez tovább nehezíti annak az eldönthetőségét, hogy mikor tekinthetők önálló morfológiai egységnek, ugyanis a szabad változatok egymással definíció szerint tetszőlegesen felcserélhetők⁹ (mivel a hangtani környezet nem határozza meg, hogy a toldalék melyik változata jelenjen meg). Ráadásul képzőkről van szó: ezeknél — ellentétben a ragokkal, ahol sok-

⁸ Más meghatározás szerint allomorfoknak csak az egymást kizáró variánsokat nevezhetjük, vö. a fonológia allofón fogalmával.

⁹ Bár megjegyzendő, hogy a mai magyar nyelvet tekintve kétséges, hogy találunk-e ilyet a képzők között. A tőváltozatok között természetesen nem egy példát lehet említeni: *veder ~ vödör, emlékezik ~ emlékszik, gondolkozik ~ gondolkodik* stb., ám a MG. által ide sorolt képzőalternánsok valójában inkább tőalternációnak foghatók fel: *lopózik ~ lopózik*.

kal világosabb az adott morfológiai kategóriához való tartozás — általában nem elég a közös funkciót tekinteni, ugyanis nem ritkák a szinonim képzők. Felvetődik egy módszertani (és eldönthetőségi) kérdés is, hiszen míg a mai szinkrón időállapotot tekintve nincs különösebben nehéz dolgunk az alakválozati kérdések megítélésében (többek között bármelyik magyar beszélő intuícója a segítségünkre lehet, ellentétben mondjuk egy toldalékmorféma képző, jel vagy rag voltának megítélésével), ezzel szemben a korábbi nyelvtörténeti korszakokra nézve természetesen nem lehet ilyen intuíciónk, nem tudhatjuk, hogy a beszélők mit éreztek összetartozó (azonos funkciójú, egymással tetszőlegesen felcserélhető) képzőknek.

A másik probléma már önként adódik a konkrét adatok vizsgálata előtt. A definíció azonos jelentést említett az allomorfia egyik meghatározó kritériumaként. A helynévképzők esetében ez nyilván nem jelentheti azt, hogy minden helynévképző funkcióval (is) bíró formáns automatikusan egymás alakválozata lenne, esetükben inkább szinonimákról beszélhetünk. A kérdés tisztázásához megpróbálhatjuk segítségül hívni mai morfológiai leírásainkat, ám azok nem foglalkoznak a helynevekben előforduló képzőkkel. Ehhez hozzájárul, hogy általában a ma is gyakori, illetve aktív képzőket tárgyalják csak rendszerükben. Az, hogy helynévképzőink a megfigyelések szerint minden esetben másodlagos alakulásúak, alapjában véve szintén nem kellene, hogy oka legyen a kategória mellőzésének: egy-egy morfémafunkció természetesen kialakulhat egy korábbi mellé is.

Nyelvtörténeti adatok elemzése során természetesen nemegyszer előfordul, hogy a szóalakon található képző szerepéről nem tudunk biztos kijelentést tenni, azaz a konkrét esetben nem tudjuk eldönteni, hogy a több azonos alakú képző közül éppen melyiket látjuk reprezentálva (pl. községi szerepkörűt vagy névképzőt). Ennek ellenére és ezzel együtt fel kell tételeznünk legalább elméletileg azt, hogy (legalábbis a nyelvtörténet bizonyos korszakaiban) léteztek aktív helynévképzők a magyarban, és így velük kapcsolatban is tanulmányozható az alakválozatok problematikája. Nem zárható ki, hogy a helynévképzők el is különülnek alakválozatok tekintetében homonim (községi képzői funkciójú) képzőpárjaiktól, de persze hasonló alakválozatokat is mutathatnak velük. Az ilyen elkülönülés nyilván nem kritérium valaminek az önálló képző volta mellett, viszont ha fennáll, akkor bizonyító erejű az említett folyamatban. (Például a *-d*-nek kicsinyítő funkcióban tudtommal nem figyelhető meg *-t* válozata, személynév- és helynévképzőként viszont igen.)

A továbbiakban térjünk rá arra, hogy konkrétan mely helynévképzőinken tanulmányozható a fentebb általánosságban bemutatott probléma. Valójában szinte minden helynévképzőként (is) számon tartott képzőnk esetében felmerült már valamilyen módon az „alakválozat vagy önálló képző?” kérdése a szakirodalomban. Így például a *-gy-t* időnként a *-d* palatalizációval keletkezett alakválozataként említik, a *-t* szintén a *-d* zöngétlenült válozata-

ként fordul elő nemegyszer, a *-j* képző kialakulását pedig néhányan az *-i* magánhangzó utáni helyzetével magyarázzák (*Halmi, Halmaj; Kapi, Kapuj*). Mások ugyanezeket a párokat egymástól független képzőknek tartják.

Az a tény, hogy az említett kérdés újra és újra felvetődik a helynévelemzések során, és mégsem született idáig megnyugtató eredmény, önmagában is jelzi a téma problematikus voltát. Fontos leszögezni, hogy a véleménykülönbség sohasem a vizsgálati szempontok különbségéből adódik. Azt tapasztalhatjuk, hogy az érvek két képző alternánsként való összetartozása mellett tipikusan keletkezéstörténetiek, azaz a közös eredet kimutatását tartják fontosnak a funkció azonossága mellett, ami viszont a definícióból következik. Érvként szokott szerepelni a hasonló alaktani viselkedés, illetve — ha van ilyen — az azonos szótőn megfigyelhető váltakozás. (A MG. is felhívja a figyelmet arra, hogy ha az alternáció csak a funkció azonosságát jelentené, akkor hamar összemosódna a szinonimitással.) Az, hogy mégsem egyező véleményre jutnak az elemzők, nyilván más okokkal magyarázható (például különböző adatok vizsgálata, bizonyos esetekben adathiány stb.).

Ahhoz, hogy átfogóbban láthassuk, milyen forrásokból származnak problémák a nyelvtörténeti elemzések során, az egyes helynévképzők részletes áttekintése előtt érdemes felsorakoztatni a közszói anyag vizsgálatakor bemutatott képzőanyagot is, ahol hasonló alakváltozati problémák merültek fel. Ilyen a *-k* (*lélek, ének, fészek, torok*), amely zöngésült változatának tartják a *-g-t* (*balog, kéreg, lovag*) néhány adatban; a nagyon ősi és rendkívül kevés példában szereplő *-p ~ -b* (*közép, küszöb, nyaláb*) is ilyen párt alkot; továbbá a *-z ~ -sz* (*ravasz, rekesz, tavasz, igaz, száraz*), amely affrikálódva *-c*-ként is megfigyelhető (*gömböc*), és az *-l ~ -ly* (*homály, körtvély, lepel, személy, zugoly*), valamint az *-m ~ -n ~ -ny* (*gyertyán, vadon, kemény, sovány, vékony*), amely egyébként helynevekben is használatos (*Somogyom*, első adata 1317: *Sumugun*: Cs. 5: 893), s amelyek egymás palatális-depalatális megfelelői. (A példákat az EWUng.-ból gyűjtöttem.)

Érdemes rögtön összevetésként a TNyt. véleményét idézni, itt hasonló példaanyag elemzése után ugyanis más eredményre jut a fejezet szerzője az alakváltozatok tekintetében. Így például nem tartja megalapozottnak azt a véleményt, hogy a *-g* csupán a *-k* hangtani változata lenne, mivel a közös eredet nem bizonyítható, és ugyanazon alapszón sohasem váltakoznak (a két formáns funkcióinak hasonlóságát nem tekinti érvnek a közös eredet mellett, hiszen a képzők szinonímiája mindig is általános jelenség volt). Hasonlóan önálló képzőként említi az *-m-et* (*alom, hím, orom*), amely tehát megítélése szerint független az *-n/-ny-től* (vö. SZEGFÜ 1991: 202–203).

Első pillantásra kitűnik, hogy a legrégebbi szóanyag esetében gondot okozhat az, ha morfológiailag jól elemezhető képzések helyett nemegyszer teljesen elhomályosult (elavult alap-

szóából elavult képzővel létrehozott) származékokat látunk a példaanyagban. Ez (és a rendelkezésünkre álló adatok viszonylag kis száma) még nehezebbé teszi két képző esetén az egykori közös funkció megállapítását, és az alakváltozat tényének felismerését. Látható mindemellett az is, hogy ezek teljesen más típusú alternációk, mint amilyenek a mai magyar nyelvben jellemzőek (lásd fent), azaz nem a szabályos váltakozás eseteit képviselik. Az alternációk típusa persze nem állandó vonása egy-egy nyelvnek, ez a változás is megmagyarázható: a nyelvtörténet korai szakaszaiban az egyelemű képzők domináltak, később többnyire ezek összetapadásával testesebb képzők, képzőbokrok jöttek létre.

Végül még egy fontos kiegészítés a nyelvtörténeti korszakokra vonatkozóan: ha feltesszük a kérdést, hogy két képző egymásnak alakváltozata-e, fontos arra is gondolnunk, hogy melyik az a szinkrón időállapot, amelyre vonatkoztatva megfogalmazzuk a problémát. Az alternáció tényét ugyanis mindig csak a szinkroniában tudjuk értelmezni: ha két képző eredete szerint azonos, az még nem jelenti azt, hogy a vizsgált időszakban is alakváltozatként működnek (például az *-i* helynévképző és a birtokjel). Felléphetnek idővel ugyanis olyan funkcionális különbségek, amelyek azt jelzik, hogy a két képző önállósult. És mivel ezek a képzőváltozatok a korai ómagyar korban többnyire nem kötött variánsok, ez amellet szól, hogy különösen könnyen válhatnak egymástól függetlenné (ha szabályos alternánsok lennének, akkor az önállósulás nyilván akadályokba ütközne). Ugyanez a tény — tudniillik az, hogy az érintett képzőknél nem figyelhető meg tőtípushoz kötöttség — magyarázhatja az esetleges váltakozást egy alapszón belül, ami sok esetben megfigyelhető. (Lásd az adatokat később a *-d/-t* és a *-d/-gy* esetében. Persze még ilyenkor is elképzelhető, hogy egyszerűen képzőcsere történt, ezért más tényezőket is mérlegelni kell, a váltakozás nem mutat feltétlenül az alakváltozat tényére.)

A továbbiakban a fentebb felsorolt szempontokra figyelve összegzem, hogy mit tudhatunk helynévképzőink alakváltozatairól. Helynévképzőink közül legtöbbször és leginkább problematikus módon a *-d/-t* és a *-d/-gy* vonatkozásában merült fel az esetleges alternáció lehetősége. Lássuk, hogy milyen elgondolások születtek a kérdés tisztázására, elsőként az alakváltozatok esetében elvárható közös eredet kérdésében! A kérdés tehát az, hogy a *-gy* a *-d* palatalizációval keletkezett alakváltozata-e, vagy tőle független képző? A szakirodalomban nem egy helyen az első megközelítést javasolják (PAIS 1916: 366; fordított irányú fejlődést is elképzelhetőnek tartva, illetve a *-d ~ -gy*-ben nyelvjárási különbséget látva: MELICH 1910a: 156; a további irodalom összegzését lásd D. BARTHA 1958: 104–105). GYÖRKE JÓZSEF viszont a témáról írott tanulmányában kimutatja a *-gy*-nek egészen az ugor korig visszavezethető eredetét (1940: 34–41). Ezt vallja BÁRCZI GÉZA is, hozzátéve, hogy egy-egy esetben nem lehetetlen, hogy valóban *-d > -gy* változás történt (1951: 150, ehhez lásd még *Szuhod ~ Suhogy* ada-

taít: FNESz. *Szuhogy*). Ha a történeti adatok tanúságát tekintjük, az a tény is a palatalizációs megoldás ellen szól, hogy ahol egy helynévnek van *-d-s*, illetve *-gy-s* változata is, többnyire a *-gy* képzős a régebbi adatolású (*Gyógy ~ Diód, Gesztőgy ~ Gesztőd, Kórógy ~ Szamoskóród, Nyárágy ~ Nyárad*). Ez, illetve az, hogy a *-gy*-vel alakult neveknek sokszor nincs *-d* képzős megfelelőjük (*Almágy, Halmágy, Hárságy, Száldobágy, Szilvágy, Egregy*), mind abba az irányba mutat, hogy a *-gy* a *-d*-nél korábbi szuffixum lehet. BENKŐ LORÁND legújabban ezzel egybecsengő véleményt fogalmazott meg: bár gondolatmenetét nem fejt ki részletesen, valószínűleg hasonló érvek alapján írja a *-gy*-ről „Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja” című tanulmányában, hogy a *-d*-től független szuffixum, és nagyon korai, a *-d-s* névtípust feltétlen megelőző helynév-alakulási mód jellemzője (1998: 119). Ilyen értelemben szán neki ugyanis fontos szerepet a helynévtípusokra épülő kronológia finomításában, árnyalásában.

A második vizsgálati szempont a funkcióbeli azonosíthatóság kérdése. GYÖRKE a *-d/-gy*-ben rokon funkciójú (személynevekben kicsinyítő-névképző, helynevekben talán eredetileg ellátottság értelmű), de mint láttuk, eredetükben különböző képzőket lát (1940). Megállapítható, hogy a *-gy* leggyakrabban növénynévi alapszóból alkotott helynevekben fordul elő¹⁰, de feltűnik személynévi (*Apagy, Nyüvegy, Ugroy*) és köznévi származékokban is. Hasonló a véleménye BÁRCZI GÉZÁNAK is, aki szintén elismeri a rokon funkciót, és ezzel magyarázhatónak tartja az adatokban való cserélődést, de az alaktani viselkedésüket nem tartja összeegyeztethetőnek (1951: 150, 1958a: 156, valamint lásd a következő pontot). A képzőfunkciók vizsgálatát természetesen a korai időkre jellemző adathiány rendkívül megnehezíti: így a *-d* és a *-gy* esetében is feltett ellátottság jelentést nem igazolják közszoói adatok, arról a néhány egyáltalán idézett közszoói származékról (*tölgy, jobbágy, ormágy < orom, horhágy* 'keskeny, mély hegyi út', *horh* alakban is megtalálható, vö. HEFTY 1911: 212) pedig D. BARTHA KATALIN megállapítja, hogy bennük a *-gy* funkciója nem egészen világos (1958: 104). (A képző funkciójáról e szavakban egyébként a TESz. és az EWUng. sem nyilatkozik egyértelműen, a TNyt. pedig megállapítja, hogy *-gy* alakú képzőt semmilyen jelentésmódosító szerepben nem tartunk számon, azaz az említett adatok idesorolhatóságát is kétségbe vonja: SZEGFÜ 1991: 202.) Megkockáztatom azt a feltételezést, hogy a *-gy*-nek éppen a már említett időben korábbi volta magyarázhatja, hogy miért nem áll rendelkezésünkre *-gy* képzős közszoói adat: nyilván hamarabb elvesztette produktivitását, mint a *-d*. Ennek ellenére feltehető, hogy valamikor aktív volt közszoók képzésében is, hiszen minden helynévképző másodlagos alakulású, valamilyen köznévi funkcióból fejlődött ki. A többek által említett ellátottság jelentést egyébként a helynévi ada-

¹⁰ Minden bizonnyal ebből a közismert tényből kiindulva állapítják meg történeti szótáraink (pl. OklSz.) a *Mórágy* helynévvel kapcsolatban, hogy benne a *mór* egy elavult fanév lehet. (Vö. 1267/1380: *Mooragy*, FNESz.)

tok alapján szokták kikövetkeztetni, a TNyt. például feltűnőnek tartja, hogy helynevekben általában növény-, illetve állatnévi alapszón fordul elő, ez a szerző szerint az ellátottság kifejezésére mutathat (SZEGFŰ 1991: 253).

A harmadik fő összevetési szempont a képzők alaktani viselkedése lehet. A *-d/-gy* vonatkozásában inkább különbségek, mint párhuzamok tárhatók fel. A *-d* képző után, mint tudjuk, az *-i* véghangzó sokáig nem kopik le, ezzel szemben a *-gy* után már a legelső adatokban is hiányzik. Továbbá a *-gy* az adatok nagy többségében az alapszó teljes tövéhez járul, vagyis nem esik ki előtte a tövéghangzó (ld. pl. a Baranya megyei *Sásd* korábbi adata: *Sasugh*), szemben a *-d*-vel, ami nem ritkán járul a csonka töhöz (így *s*, *sz*, *m*, *n*, *g*, *r* után kiesik a tövéghangzó, pl. *Ravaszd*, *Szemd*, *Szamárd*, *Peterd*, vö. LOSONCZI 1965: 278). Ezen kívül a *-gy* többször jelentkezik *-ágy* alakban (*Halmágy*, *Hárságy*, *Nyárágy*, *Száldobágy*, *Szilágy*), ahol a *-gy* előtt a hosszú magánhangzót magyarázni kell. LOSONCZI ZOLTÁNNAL érthetünk egyet, aki a tövéghangzó megnyúlását analógiának tekinti (1965: 243), szemben pl. a nyíltabbá válással, aminek az oka valamilyen általánosabb törvényszerűség. (Ugyanígy elvethetjük, hogy a hosszú magánhangzóban egy *-i*-féle kicsinyítő képző lappangana, ld. D. BARTHA 1958: 104.) A nyúlást a palatális tövekhez kapcsolódó *-gy* úgy tűnik, nem aktiválja, épp ezért merülhetett fel az a lehetőség, hogy talán ilyenkor a nevek egy részében nem is képzőről, hanem egy *áj* > *ágy* 'keskeny völgy, hasadék' jelentésű összetételi utótagról van szó (ld. pl. HEFTY 1911: 158, KODOLÁNYI 1938: 119, SZABÓ T. A. 1941: 31). PAIS DEZSŐ (1911b: 411) ezzel a véleménnyel nem ért egyet, a *Hárságy* stb. neveket ő helynévképzős származékoknak tartja. Megjegyzendő, hogy azokban az esetekben, ahol az adott helynévnek *-d* képzős változata is van, az is (bár bizonyára analogikusan) a hosszú magánhangzót tartalmazza: pl. *Nyárád*, *Szilád*. Más nevekben (*Almágy*, *Szilvágy*, *Bikágy* stb.) a *-gy* előtti hosszú magánhangzó a tövé sajátságából következik.¹¹ Esetleg felvethető az első szótagi *á* második szótagra gyakorolt hatása: *Hárságy*, *Nyárágy*.

A felsorolt tények mindenképpen arra mutatnak, hogy a *-gy* a *-d*-től független képző volt.

Ha el is fogadjuk a fenti gondolatmenetet, azért mindenképpen figyelemre méltó a váltakozás az alábbi adatokban. Békés és Erdélyi Fehér megyében az *Enyed* falunév több esetben *-g(h)* végződéssel szerepel (1299/XIV: *Enug*: Gy. 2: 141, 1301/1437: *Enygh*: Gy. 1: 505), a Csanád megyei *Szanád* adatai között pedig szintén előfordul *Zanagh* változat (1315/1384, Gy. 1: 870), *Sáránd* első adatai *Sarang* (1219/1550, 1291–1294, Gy. 1: 658, FNESz. *Sáránd*) formájúak,¹² *Halogy* és *Sámogy* helynevek alapjaként pedig hasonló hangzású, *-d* képzős

¹¹ Bár meg lehet említeni, hogy a *-gy* előtt az ide tartozó közszavakban is többnyire hosszú magánhangzó áll (*ormágy*, *jobbágy*, *horhágy*).

¹² Itt persze a *g-s* ejtés is elképzelhető.

személynevek szerepelnek (FNESz.). A Baranya megyei *Sámod* adatai között ugyancsak megtalálhatók a *-d* és a *-gy* képzősök is (Gy. 1: 375). Ezeknek az eltéréseknek a magyarázatára a FNESz. nem tér ki, mivel a *-d*-t és a *-gy*-t egyszerűen alakváltozatoknak tartja. Ugyanígy csak hangtani változatnak tartja KISS LAJOS *Somodi* (1255: *Somogy*: FNESz. *Somodi*), *Szuhod* (1576: *Szuhogh*: FNESz. *Szuhogy*) és *Néved* (1229: *Nywg*: FNESz: *Néved*) esetében a *-gy*-s végződésű adatokat. Bár a két képző valódi összetartozásának bizonyítéka az lenne, ha közszói adatokon is váltakoznának, a fentebbi, a különállás mellett szóló érvek ellenére sem kell mindig feltétlenül képzőcserével magyarázni a váltakozást. Mivel a két képző a nyelvtudatban valamiképpen összetartozhatott, természetesen néhány esetben elképzelhető hangtani változás is (palatalizáció vagy depalatalizáció). Biztosan végződéscsere történt viszont *Chabrad* (+1285/1366/1369) > *Chabrag* (1470) esetében (FNESz. *Csábrág*), és biztosan egyszerű palatalizáció *Bugyi* falu nevében (1346: *Bwd*, 1381: *Bugy*, a *Bud* szn.-ből; vö. FNESz. *Bugyi*).

A *-d/-t* képzőknél annyiban más a helyzet, hogy jóval több szóalakban figyelhető meg a váltakozásuk (pl. *Figud* – *Figuth*, *Wdword* – *Oudouort*, *Nadasd* – *Nadast*, *Bulchard* – *Bolchart*, *Cormusd* – *Cornust*). Ezért összetartozásukat általában nem kérdőjelezték meg a szakirodalomban, kapcsolatukról pedig többnyire egybehangzóan megállapították, hogy a *-t(i)* csak a *-d(i)*-ből létrejött zöngétlenedett forma, s ezzel alaki és funkcionális viselkedés szempontjából is teljes párhuzamot mutat. BÁRCZI hozzáteszi, hogy a *-t(i)* a nyelvi tudatban mindig megtartotta a kapcsolatot a *-d(i)* alapformával, legfeljebb némileg összekeveredve a *sziget*, *menyét*, *evet* stb. szavak más eredetű *-t* képzőjével (1951: 163). A zöngétlenedés magyarázatát KNIEZSA kísérelte meg a *Cuesti*-típusú nevekből kiindulva, mondván, hogy a *-d* a megelőző zöngétlen *-s* hatására előre ható hasonulással *t* lett. Ő a *zs* hiányával indokolta a hasonulásnak e korai századokban tapasztalható formáját (1933: 157). Mindez persze nem ad magyarázatot arra, hogy miért volt az *sz* után is mindig *-t* képző, annak ellenére, hogy a *z* nem volt ismeretlen a magyarban. Később a *-d*-nek *-t* formában való megjelenését nemcsak az *s* utáni, hanem bármilyen zöngétlen mássalhangzó utáni helyzetével magyarázták. Néhány vélemény szerint (például BÁRCZI 1951: 162) az így létrejött *-t* később önálló életre kel, és így alakultak ki bizonyos *t* végződést mutató alakok: *Moncat*, *Zolgat*. Mások, mint például PAIS DEZSŐ (idézi D. BARTHA 1958: 105), megállapították, hogy miután a *-t* változat a *-d*-nek *s*, *sz* utáni pozícióban végbement zöngétlenedése következtében megszületett, az ilyen esetek analogiájára jelentkezhettek aztán más hangok (azaz zöngések) utáni helyzetben is.

Látható tehát, hogy többen többféleképpen vélekednek a képző történetéről. Ahhoz, hogy a kérdést körbejárhassuk, érdemes szisztematikusan megvizsgálni a rendelkezésre álló nyelvi adatokat. Összegezve a következőket tapasztalhatjuk. Azokban az adatokban, ahol még nem ment végbe a képzővégi magánhangzó eltűnése, helytálló az a szabály, hogy a képző alakja

magánhangzó és zöngés mássalhangzó után *-di*, zöngétlen mássalhangzó után *-ti*. Tehát valóban a *-di* képző hasonulásáról lehet szó a megelőző hang hatására.

Valamivel más a helyzet akkortól, hogy a *-d* a képzővégi magánhangzó eltűnését követően abszolút szóvégre kerül. Ezzel a korábbi szabály úgy módosul, hogy a zöngés mássalhangzó után a *-d*, zöngétlen mássalhangzó után a *-t* tipikus marad, magánhangzók után viszont elég jelentős számban megjelenik a *-t* változat, nemegyszer a *-d*-vel váltakozva. Mivel a dunántúli emlékekben ez a váltakozás erősebb, DEME LÁSZLÓ megállapította, hogy a jelenség oka minden bizonnyal a Dunántúlon ma is gyakran jelentkező úgynevezett zöngétlen kihangzás, azaz szóvég-zöngétlenedés (1957: 379). Azt, hogy itt valóban nem a *-t* változat megelevenedéséről van szó, alátámasztja, hogy a szóvég-zöngétlenedés nemcsak a *-t* és *-d* viszonylatában figyelhető meg ekkoriban, hanem *-k* ~ *-g* váltakozás (a *g* zöngétlenedése) szintén jelentkezik: *Gombolyag* ~ *Gombolyak* (FNESz. *Gombolyag*), *Ecseg* ~ *Ecsek* (FNESz. *Ecsegfalva*), *Diószeg* ~ *Gyozyk* (FNESz. *Bihardiószeg*). Bizonyítékok lehetnek továbbá az olyan túlkompenzációt mutató, etimologikusan *-t*-t tartalmazó esetek, mint a *Hosued* (~ *Chuswet*), *Sombod* (~ *Zombot*), *Alberd* (~ *Albert*) (DEME 1957: 378), a helynevek közül *Obruth* ~ *Obrud* (Gy. 2: 130, FNESz. *Abrudbánya*) stb.¹³

Hogy a zöngétlenek utáni előre ható hasonulás és a zöngétlen kihangzás érvényesülése csak átmeneti jelenség volt, azt a későbbi, minden hang után következetesen *-d*-s adatok bizonyítják a kései ómagyar kortól kezdve.¹⁴ Így a jelenség korhatároló értékűvé is válik, és például megállapítható, hogy a zöngés *-d*-t tartalmazó 1092: *Cuesd*, *Segusdtou* és az 1135: *Nemusd* adatok aligha származhatnak a jelzett időpontokból, csak későbbi másolatból vagy hamisítványból. A két oklevél jelzete alapján valóban hamis (vö. DEME 1957: 380). Mindenképpen megjegyzendő továbbá, hogy a *-t* megjelenésében nemegyszer valószínűleg az idegen (németes?) ejtésre jellemző szóvégi zöngétlenedést kell látnunk. Ennek bizonyításához (vagy legalábbis konkrét adatokhoz kötéséhez) persze ismernünk kellene az oklevél lejegyzőjének nyelvi hovatarozását. Mindenesetre tanulságos a pápai oklevelek megfigyelése ebből a szempontból: ezek egy-egy helynév többi adatához képest arányaiban jóval nagyobb számban tartalmaznak a magánhangzó utáni *t*-re példákat.

A vizsgált adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *-d* és a *-t* a korai ómagyar korban alighanem valóban többnyire alakváltozatokként működtek, bár hozzá kell tenni, hogy volt egy eredetében ettől független *-t* képző is. GYÖRKE JÓZSEF ennek eleve más, uráli *-tt*.

¹³ A nyelvérzékben beállott zavar magyarázhatja az olyan leírású adatokat is, mint például a 1290–1291: *Kuestd* (FNESz. *Villánykövesd*), 1332–1337: *Kulestd* (FNESz. *Kölesd*).

¹⁴ Az itt vizsgált nevek ma többnyire *-d* képzővel élnek (kivéve talán *Babot*). Ez igaz az *-st* ~ *-sd* képzős nevekre is (ti. hogy *-sd* a mai formájuk). Arról, hogy ezek mennyiben tekinthetők önálló képzőknek, lásd alább.

eredetet tulajdonít (1937: 244), BÁRCZI GÉZA pedig hozzáteszi, hogy ebben az eredeti *-t*-ben a véghangzó vagy hiányzik, vagy *-u* alakban jelentkezik (?*utu*, *Sahtu*), szemben a másodlagos *-t* többségében *-i* véghangzójával (1951: 163). Funkciójukról pedig megállapítja, hogy az eredeti *-t* képzőben az ősi kicsinyítő funkció már elhomályosult, míg a másodlagos *-t*-ben nagyon is eleven volt az egész korszakban. Valószínűleg azonban nem ilyen egyszerű a helyzet a kétféle képző megkülönböztetésében. A BÁRCZI által említett két véghangzós adat a mai felfogás szerint valójában nem *-t* képzőt tartalmaz: az eleve kérdőjeles *ut*-at az EWUng. már nem képzősként elemzi, a *Saht* helynév pedig BENKŐ kutatásai szerint idegen eredetű, és a *-t* szervesen hozzátartozott a tőhöz (1998: 173). Így valószínűleg inkább DEME javaslatával érthetünk egyet, aki szerint az eltérő képzővégi magánhangzóknak talán nyelvjárási különbséget kell látnunk (1957: 382).

Ha elfogadjuk a *-t* és a *-d* alakváltozatoként való értelmezését, akkor az *-st/-sd* képzőkapcsolat hasonló viszonya sem látszik nehezen megoldhatónak. Ez viszont az eddig vizsgáltakhoz képest más típusú problémát vet fel: a képzőbokokét. Szerkezeti szempontból egy képző lehet egyszerű (elemi) és összetett. Ez utóbbiakra alkalmazta sokáig a szakirodalom a képzőbokok kifejezést, a MG. viszont már csak az összetett képző megnevezést használja. A két fogalom ugyanazt takarja: a képző nem egy képzőelemből áll, hanem benne két vagy több egyszerű képző forrt össze. (Ez bekövetkezhet már eleve képzett szavak továbbképzésével, de lehet spontán keletkezésű is.) A témával foglalkozó irodalom azt is megállapítja, hogy leíró szempontból nem célszerű ez a felosztás, hiszen a szinkroniában ezek ugyanúgy egységes jelentésű képzőként viselkednek, mint elemi társaik. Ezért az *-st/-sd*-vel kapcsolatban inkább úgy tehetjük fel a kérdést, hogy e képzőkapcsolatok valójában egységes képzőknek tekinthetők-e, vagy el kell vetni felvételüket helynévképzőink közé.

E képzőcsoportok képzőbokokként való tárgyalása nagy hagyománnyal rendelkezik a szakirodalomban (például BÁRCZI 1958a). Ezzel szemben, ha a FNESz. etimológiáit nézzük, azt találjuk, hogy KISS LAJOS nem tesz fel ilyen összetett képzőt, hanem csak *-s* és *-d* képzővel keletkezettnek mondja az érintett neveket. A képzőcsoport egységes kezelésének problematikus voltára valójában már B. LŐRINCZY ÉVA felhívta a figyelmet, amikor azt írta, hogy a személynevekből lett *-st/-sd* képzős helynevek képzőit jelentésük szerint nem lehet összefoglalóan szemlélni (1962: 84). (Tudniillik vagy már eleve tartalmazta a helynév alapjául szolgáló személynév az *-st* végződést, vagy a *-t/-d*-t csak a helynévvé váláskor kapta.) A másik nagy és jellegzetes csoport a helynevek körében, ahol az *-sd* képzővel számolni lehet, a közsókból lett földrajzi nevéké. Az itt felsorolható nevek elemzése során felmerült, hogy az *-st/-sd* képző bennük 'valamiben bővelkedő'-t jelent, máshol pedig szintén a két képző együttes földrajzinév-alkotó szerepét gyanítják (például BÁRCZI 1951: 160). B. LŐRINCZY ezzel szem-

ben e névtípus esetében is rámutat arra, hogy — legalábbis az ómagyar korban, ahol vizsgálatait végezte — „aligha beszélhetünk az *-st/-sd* képzőbokor egységes, ilyen vagy olyan, jelen esetben gyűjtőnévképzői vagy helynévképzői funkciójáról” (1962: 89). Szerinte a gyűjtőnévképzői jelentést az *-s* hordozta, a *-t/-d* pedig a közsőből helynévvé válás folyamatában játszott szerepet. Más kérdés, hogy magának az *-st/-sd* képzőbokornak nem alakult-e ki később helynévképzői funkciója. Ezt ő nagyon is elképzelhetőnek tartja, de az eldöntéséhez olyan névadatokot tart szükségesnek, amelyeknek nincs kikövetkeztethető *-s* gyűjtőnévképzős alapszavuk, továbbá nincs *-t/-d* nélküli változatuk sem, hanem nyilvánvalóan valamilyen alapszó *-st/-sd*-vel alakult helynévi származékai. Ilyen lehet például közvetett bizonyítékként a *Kövesd* helynév számtalan megjelenése bármiféle *Köves* adatolható előzmény nélkül,¹⁵ így Bihar (+1283: *Kuesd*: Gy. 1: 638), Borsod (1275: *Kuesd*: Gy. 1: 783), Esztergom (1320: *Kuesd*: Gy. 2: 297), Gömör (1323: *Kwesd*: Gy. 2: 518), Győr (1324/1392: *Kwesd*: Gy. 2: 606) megyékben. Ehhez hasonlóan az összeforrottságot és a képzés nagy vitalitását jelentheti, hogy az *-st/-sd*-t tartalmazó szavakban a *-d/-t* mindig csonka tőhöz járul a legkorábbi adatoktól kezdve: *cuesti*, *segisti* stb. (vö. BÁRCZI 1951: 164).¹⁶

Az *-sd* helynévképző létezésére irányuló intuíció bizonyítása, mint láttuk, azért nem könnyű feladat, mert *-sd* végződést tartalmazó helynevek több úton is létrejöhetnek, és az egyes esetekben legtöbbször lehetetlen megállapítani a keletkezés módját. Más kérdés, hogy (az egyes nevektől elvonatkoztatva) az emberek tudatában a két képző funkciója összekapcsolódhatott, és együttesen sugalmazhatott helynévszerúséget. Ezt mutatják a később analogikus bővüléssel gyarapodott, ilyen képzőkapcsolatot tartalmazó helynevek is: *Bükkös* (1462: *Bykes*) > *Bükkösd* (1773: *Bükküsd*: FNESz. *Somogybükkösd*), *Halmos* (1341: *Halmas*) > *Halmosd* (1491: *Halmusd*: FNESz. *Halmosd*), *Monyorós* (1330/1477: *Monyorus*) > *Monyorósd* (1695: *Monyorosd*: FNESz. *Monyorósd*), *Nádas* (1299/1571: *Nadas*) > *Nádasd* (1321: *Nadasd*: FNESz. *Nádasdia*), *Nyáras* (1307: *Narosi*) > *Nyárasd* (1773: *Toos Nyarosd*: FNESz. *Tósnyárasd*), *Sáros* ([1272–1290]/1346: *Garás* [*f*: *Saras*]) > *Sárosd* (1342: *Sarusd*: FNESz. *Sárosd*), *Somos* (1497: *Zomoss*) > *Somosd* (1506: *Somosd*: FNESz. *Somosd*). Érdekes lehet továbbá megfigyelni az *-sd* képző megjelenését a hivatalos helynévadásban, ahol több esetben a helynevekben egyébként szokatlan alapszó mellett ez biztosítja a helynévszerű hangzást: a Vas megyei Assau tükörfordítással lett *Hamvasd*, az Ung megyei Voloszánska pe-

¹⁵ Persze attól, hogy nem mutatható ki *köves* gyűjtőnév, a helynév alapjának természetesen lehet a *köves* melléknevet tekinteni, mint ahogyan a FNESz. is teszi, bár megjegyzendő, hogy a melléknevekből helynévképzővel alakult neveknek nincs szakirodalmi említése.

¹⁶ Vö. a *Culessed* (1211, személynévként: FNESz. *Kölesd*) és *Tövissed* (1280: *Tywiszed*: Gy. 1: 731) nevekkel, ahol az *s* az alapszóhoz tartozik.

dig *Hajasd*. Hasonlóképpen a magyaros hangzás mellett helynévképző *-sd* végződés figyelhető meg *Borosd, Dobosd, Halasd, Ludasd, Paposd* stb. esetében.

A továbbiakban az *-i* és a *-j* képző összetartozásának kérdését tárgyalom.¹⁷ Az *-é* birtokjel *-i* alakváltozata a korai ómagyar korban helynévképző funkcióban önállósult. Az *-é*-től való korai elszakadás jeleként értékeli a TNyt. a következetes (*-i ~ -y*) írásmódot, másfelől bizonyos hangtani helyzetekben (magánhangzóra végződő neveket követően) a *-j-s* forma megjelenését (aminek időpontjára helyesírási okokból nem tudunk következtetni, vö. SZEGFÜ 1991: 255). Ha az *-i/-j* képzők esetében a TNyt. által feltett összetartozást elfogadjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy helynévképzőink közül itt fogalmazható meg leginkább egyértelmű alternációs szabály: mássalhangzó után *-i*, magánhangzó után *-j* formában szerepel a képző. Akik így vélekednek, azok szerint mindez egyben magyarázza a *-j* változat kialakulását, biztosítva van tehát egyező eredetük is, ami az azonos funkció mellett, mint láttuk, a másik fontos szempont. (Bár az, hogy egymás szabályos alakváltozatai legyenek, nem szükségszerű kritériuma az alternációnak, de nyilván erősítheti annak tényét.)¹⁸

Az *-i/-j* képzők összetartozásának elemzése ehhez képest nemrégiben új fordulatot vett a szakirodalomban. Bár eredet és funkció szempontjából tartható lenne az a megállapítás, hogy ezek egymásnak alakváltozatai, mégis fel kell tenni egy önálló *-j* helynévképzőt, amely viszont alaki viselkedés szempontjából különbözik az *-i*-től. A *-j* helynévképző önállósodása után tudniillik a *-j/-aj/-ej* mutat alaktani váltakozást (nem az *-i* és a *-j*), másfelől érdemes arra a különbségre is felfigyelni, hogy míg az *-i* helynévképzőnél teljesen szokásos az a jelenség, hogy bővíthet korábbi helyneveket, de el is tűnhet korábban *-i* képzősökről, a *-j* képzőre ez csak az egyik irányban igaz. Arra, hogy egy helynév *-j*-vel bővülne analogikusan (utólag), nem nagyon tudunk példát, KISS LAJOS is csak egyet említ: a Borsod megyei *Cserne* (1236, 1277: *Cherne*: Gy. 1: 768) > *Csernely* utólagos bővülését (1323, 1332–1335: *Cherney*: Gy. 1: 768, KISS L. 1995: 40). Inkább az ellenkező előjelű folyamat a szokásos,¹⁹ például *Etey* (1257/1270, Gy. 3: 415) > ma *Ete* (FNESz. *Ete*), *Guerdei* (1216/1550) > *Guerede* (1308, Gy. 1: 305, ma *Gerde*: FNESz. *Gerde*), *Rendvej* (1237: *Renduuey*: Gy. 1: 468) > ma *Rendve* (FNESz. *Rendve*), *Semptey* (1243, Gy. 4: 459) > ma *Sempte* (1312: *Sempte*: Gy. 4: 460, FNESz. *Sempte*), *Rabay* (1215/1550) > *Rábé* (1458: *Nagh Rabe*: FNESz. *Nagyrábé*), *Tapai*

¹⁷ A régebbi szakirodalom többnyire nem vesz fel külön *-j* képzőt, hanem az *-i* alá sorolják be a *-j-s* adatokat (például BÁRCZI 1958a: 160).

¹⁸ Bár elgondolkodtató, hogy az ejtési szabályok szerint nem *-Vji* kiejtést várnánk-e inkább egy magánhangzó és az azt követő *-i* kapcsolatából.

¹⁹ Az más kérdés, hogy reciprok fejlődés útján is keletkezhettek *-i-s* kettőshangzók: az *-aj/-ej ~ -é* ingadozások idején eredeti *é* helyébe is léphetett *-aj/-ej*, pl. 1255: *Noe ~ 1332–1337: Nouay* (BÁRCZI 1958b: 88).

(1138/1329: *Tapai*) > ma *Tápé* (FNESz. *Tápé*), *Thathey* (1332–1336, Gy. 2: 187) > ma *Táté* (FNESz. *Táté*), *Tolvayd* (1332–1337: *Tolnoyd* [*f: Toluoyd*]) > ma *Tolvád* (FNESz. *Tolvád*) stb. Az említett neveknél kétféle fejlődési irány figyelhető meg: az eredeti diftongusból létrejöhet rövid és hosszú magánhangzó is (ez utóbbi esetben nemegyszer hangrendileg elhasonulva a tőtől). A FNESz. egyik esetben sem ejt szót szerkezeti változásról, tehát valószínűleg egyszerű hangtani változásnak (monoftongizálódásnak) tartja.

Az említett különbségeket figyelembe véve az *-i*-vel a *-j* legfeljebb csak eredetében egyezhet meg. BENKŐ LORÁND megfogalmazásában mindkettő a birtokjellel azonos eredetű; arról, hogy egymásból fejlődtek volna, nem szól, csak arról, hogy a köznevek *-é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helynévképzőként különültek el. Eszerint a későbbi korokra nem tartható az a vélemény, amit a TNyt. képvisel, hogy a *-j* csak az *-i* képző realizációja magánhangzók után (SZEGFÜ 1991: 255). (A kérdésről legújabban lásd BENKŐ 1998: 162–169, 178–185, 2004.) A fentiek ellenére további kérdéseket rejtenek például a Győr megyei *Ráb-cakapi* egykori *Capi* és *Kapuy* adatai, melyek az egész korai ómagyar korban váltakoznak (Gy. 2: 604). Mindez ugyanis ugyanazt a képzőt valószínűsíti, csak egyszer mássalhangzó, egyszer pedig magánhangzó utáni helyzetben. Hasonlóan találunk magánhangzós és mássalhangzós töből képzett formát is *Halmi* (1217/1550: *Holmy*: FNESz. *Halmi*) és *Halmaj* (1234/1243: *Holmoy*: Gy. 1: 93)²⁰ esetében, bár ez két különböző falu neve. Ugyanígy nem magyarázható az sem, hogy miért éppen a magánhangzós, illetve a mássalhangzós tövet választották a névadók az Abaúj megyei *Arkaj* (1267/1268: *Archay*: Gy. 1: 63, FNESz. *Arka*) és a romániai *Árki* (1453: *Arky*: FNESz. *Árki*) esetében, ahol az etimológiai elemzés mindkét névben az *árok* főnevet mutatta ki.

Végül néhány szó az *-s* helynévképző kapcsán arról, hogy létezett-e alakváltozata e képzőknek. A legrégebbi adatokban az *-s* képző alakváltozataként tartjuk számon a *-cs*-t. Ez persze nem jelenti azt, hogy az *-s* minden jelentésében számolnunk kellene a *-cs* forma megjelenésével. B. LŐRINCZY ÉVA az *-s/-cs* képzőket már munkája címében is alakváltozatként szerepelteti, ezt nyilván támogatja a valószínű közös eredet mellett a hasonló alakulású képzőbokok tömege is (*-csa*, *-cse*, *-sa*, *-se*, *-ócs*, *-ós*, *-úcs*, *-ús* stb. képzők). Később a funkciók árnyalt elemzése során sem választja el őket, tehát döntésében végig a közös eredet dominál. A TNyt. viszont a funkcionális különbségekre helyezi a hangsúlyt, amikor arról számol be, hogy a *-cs*, ami korábban az *-s* képző nyelvjárási (alak)változata volt, az ősmagyar kor második felében önállósul: a kicsinyítés lett az elsődleges szerepe, de nem terjedt el az *-s*-hez hasonló-

²⁰ Megjegyzendő, hogy a FNESz. *Halmaj* esetében *-j* kicsinyítő képzőt tesz fel, *Halmi*-ban pedig *-i* képzőt, aminek nem említi a funkcióját. Ilyen kicsinyítő képző egyébként a TNyt.-ban nem szerepel. TÓTH VALÉRIA szerint inkább helynévképzőről lehet szó (2001: 67).

an ellátottság, hasonlóság, foglalkozásnevek stb. képzőjeként (SZEGFŰ 1991: 212). D. BARTHA KATALIN is különválasztja az *-s* funkcióit, és *-cs* alakváltozatot a kicsinyítő jelentésben említ (és persze személynevekben, ezenkívül megállapítja, hogy a *-cs* eleve csak a legrégebbi adatokban figyelhető meg). Ez rámutat arra a fontos szempontra is, hogy az olyan változatos jelentésekkel rendelkező képzők esetében, mint amilyen az *-s*, elképzelhető, hogy csak bizonyos jelentésükben van alakváltozatuk: tehát ilyenkor elméletileg valójában több homonim *-s* képzőt kell feltételeznünk, legalábbis a kicsinyítő és a gyűjtőnévképző *-s*-sel kapcsolatban. Az eredet és funkció szerint is szorosan összefüggő, alak tekintetében azonos képzőket poliszémnek tarthatjuk. (A képzők homonímiájáról és poliszémiájáról ld. SÁROSI 2003: 141.)

BENKŐ a Konstantinosznál található *Termacsu* személynév értelmezése kapcsán említi, hogy a RÓNA-TASnál szereplő 'Termes'(palotás)-féle értelmezés azért nem fogadható el, mert az *-s* főként kicsinyítő képzőként realizálódott *-cs*-ként is, ám az ellátottságot kifejező *-s*-nek sohasem volt *-cs*-s változata (2003: 13). Ilyen értelemben a Konstantinosznál található *Falics*, *Almucs*, *Tarkacsu* személynévek nem ilyen funkciójú képzőt tartalmaznak, hanem kicsinyítő képzőt. Továbbá a *Termacsu* név éppen ezért nem vethető össze a *Teremes*-féle helynevekkel, mivel ez utóbbiak nem személynévi eredetűek, hanem 'valamilyen nagyobb, magasabb, feltűnőbb épülettel ellátott hely' jelentésűek lehetnek. Hasonlóképpen cáfolja a PAIS-nál szereplő *Termacsu* személynév és *Tormás* helynév azonosítást, mondván, hogy a *Tormás* helynevek a *tormás* 'tormával benőtt' köznevünk származékai, azaz szintén nem személynévi eredetűek (2003: 19). BENKŐ több helyen kitér az anonymusi „tudós” etimológiákra is: így pl. a *Munkács* név *munkás* lesz a gesta névmagyarázata szerint, mivel a magyarok nagy fáradtsággal jutottak el odáig. Valójában a *Munkács* eredetileg személynévből származik (a személynév *-cs* kicsinyítő/személynévképzős), és Anonymus csak a névmagyarázat kedvéért tekinti *-s* ellátottságot jelölő képzőnek (1997: 103–104). Hasonló magyarázatot találunk az *Álmos* név esetében is (2003: 14), holott a személynév eredetileg itt is valószínűleg inkább *-cs* végződést tartalmazott a konstantinoszi görög betűs leírás alapján.

Annak ellenére, hogy az ómagyar kori *-cs* megjelenése elsősorban kicsinyítő vagy személynévképzőként figyelhető meg, néhány esetben teljesen nyilvánvalóan valamilyen más funkcióban szerepel a helynevekben. Így merülhet fel a Borsod megyei *Hangács* (1300: *Hangach*) helynév esetében is a jelentésszerkezetből (növénynév + képző) következő az esetleges helynévképző vagy ellátottságot kifejező szerep (PÓCZOS 2001: 38). Hasonlóképpen a *Bikács* név elemzése kapcsán veti fel a kérdést B. LŐRINCZY ÉVA is, hogy az ebben és az ehhez hasonló helynevekben a *-cs*-nek nem a *-d*-éhez hasonló, de viszonylag ritkán előforduló helynévképzői funkcióját találjuk-e (később KISS LAJOS is megállapítja, hogy a *-cs* funkcióját

tekintve a *-d* képzővel vethető össze, 1995: 40), ám azt cáfolja, hogy a *-cs*-nek lett volna valamikor is ellátottságot kifejező vagy gyűjtőnévképzői funkciója (1962: 88, 94). Ide tartozhat még az INCZEFI által említett *Kövecs* névadat (1970a: 35) (bár ez az ómagyar kornál későbbi adatolású), illetve a KISS LAJOSnál (FNESz.) szereplő *Fajdacs* határrésznév, amennyiben a madárnévből származik. A *Kércs* (1262: *Kerch*, Gy. 1: 110) és *Megyercs* (1247 u.: *Megerch*, Gy. 3: 439) helynevek esetében KISS LAJOS kicsinyítő funkciójú *-cs*-t feltételez a *Kér*, illetve a *Megyer* törzsnevek után (1995: 39), és megjelenését a közeli hasonló elnevezésű, nagyobb méretű településektől való megkülönböztetéssel magyarázza (konkrétan a (*Hernád*)*kércs*, *Megyercs*, (*Nyír*)*kércs* (1282: *Kuskyrch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 89) megkülönböztetését *Aba-újkér*-től, *Nagymegyer*-től és *Szamoskér*-től). Ennek (a kicsinyítő funkciónak) némileg elmentmond az a feltételezés, hogy mindhárom nevet utólagos bővülés eredményének tekinti (ez inkább a helynévképző szerepet szokta alátámasztani). Hasonlóan a kicsinyítő/helynévképző *-cs*-t találunk a *Batarcs* víznévben, ami a *Batár* egy mellékvize, neve abból alakult (FNESz.). Az *Erech* és a *Patachk* víznevek esetében is aligha gondolhatunk másra, mint kicsinyítő *-cs* képzőre (B. LŐRINCZY 1962: 94). Néhány esetben a képzőről (a pontos etimológia hiányában) pedig itt is eldönthetetlen, hogy valójában milyen funkciójú: erre utal B. LŐRINCZY a *Tarch*, *Poganch* leírású nevekkel kapcsolatban, ahol lehet szó pusztán személynévi eredetű helynévről, vagy olyanról, ami az illető hely természeti adottságát fejezi ki (1962: 94, 96). Talán néhány esetben az a kérdés is felmerülhet, hogy alaktani vagy hangtani okokból találunk-e *-cs*-t az adott helynévben, erre vonatkozóan ld. a Sáros megyei *Erdőske* ~ *Erdőcske* helynév elemzését TÓTH VALÉRIÁ-nál, aki többek között felveti a hangtani változás (*-s* > *-cs* affrikáció) lehetőségét is (2008a: 138). Mindenesetre a fentiek alapján úgy tűnik, hogy a helynévképzők között számolnunk kell az önálló *-cs* megjelenésével is.

2.4. Helynévképzők a fiktív nevek körében

A következő fejezetben a produktivitás témájával összefüggésben a mai helynévadás lehetőségei között fogom vizsgálni a helynévképzést. Elemzésem célja annak a hipotézisnek az igazolása, hogy a kitalált (fiktív) helynevek (melyek elsődleges forrása az irodalmi névadás) ugyanazokat a jellegzetes formánsokat tartalmazzák, mint a valódiak (azaz a tényleges denotátummal rendelkezők). Ezáltal közvetve újabb bizonyítékot nyerhetünk e képzők jellegzetes, elsősorban helynéviséget mutató funkciójáról. Bármely kitalált helynévnek ugyanis mindenekelőtt annak a kritériumnak kell megfelelnie, hogy aki olvassa, mindenképpen helynévként ismerje fel, annak ellenére, hogy még nem találkozott vele korábban. A kitalált név nyilván csak e feltétel teljesülése esetén tudja betölteni esetleges stilisztikai funkcióját.

A következőkben a fiktív helynévadást többnyire szépirodalmi művekben fogom áttekinteni, kibővítve néhány egyéb lehetséges forrással, ahol kitalált nevekre bukkanhatunk (igénylőlapok kitöltési útmutatói, humorlapok, kabaréműsorok). Az általam vizsgált nevek elsősorban településnevek, ezért kiterjesztettem a gyűjtést olyan fiktív családnevekre is, amelyek a földrajzi név + valahonnan való származást mutató *-i* képzős nevek morfológiai struktúrájába illeszkednek be (az *-i* végződést elhagyva itt is tipikusan településnevet kapunk). A családnevek vizsgálatba való bevonásának oka, hogy a helynevek száma az irodalmi művekben általában jóval kevesebb, mint a személyneveké, és szerettem volna minél nagyobb anyagon bemutatni a helynevek e jellegzetes morfológiai típusát.

Az irodalmi művekben gyakran előfordul, hogy a szerző nem valódi helynevet szerepeltet. Ez természetes eljárás kitalált helyszínek esetében, de sokszor még ha a település felismerhető lenne is, nem a valódi nevet olvassuk a műben. Bármi legyen is e nevek funkciója, egy kritériumnak mindenképpen meg kell felelniük: a helynévként való felismerhetőség már említett kritériumának. Arra, hogy ezt hogyan érik el az egyes szerzők, többféle magyarázat adható. Az első, hogy a szövegkörnyezetből sok esetben kiderül, hogy helynévről van szó, ezt a mondatban betöltött szerep (helyhatározó vagy jelző, ez utóbbi esetben *-i* képzővel ellátva) is alátámasztja. Ezen kívül nyilván megkönnyíti a felismerést az is, ha a fiktív helynevek a valóságos nevek alaki sajátosságait mutatják. Ma a névelméletben elfogadott tétel, hogy a tulajdonnevek a nyelvi rendszeren belül önálló részrendszert alkotnak, amelynek megvannak a maga morfológiai (és szemantikai) sajátosságai, továbbá, hogy a mindenkori névadásra mindig erősen hat a meglévő tulajdonnevek állománya, azaz az új nevek létrehozása ehhez a meglévő névrendszerhez való igazodáson alapul.

Azt, hogy melyek azok a jellegzetes alaktani eszközök, melyek névtudatunkban a helynévség fogalmát idézik fel, J. SOLTÉSZ KATALIN monográfiájában (1979: 19, 168) a következőképpen foglalja össze: bizonyos jellegzetes elő- és utótagok (*Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy-, Szent-*; illetve *-falu, -falva, -vár, -háza* stb.), képzők, valamint más „voltaképpen funkciótlan névvégzödések” – melyeket a sűrű, rendszerszerű előfordulás felruházott a helynévformáns funkciójával – tölthetnek be ilyen szerepet. Emellett a másik eszköz a valós helynevek névrészeinek összekapcsolása. (Természetesen az egyes módszerek kombinálódhatnak is.) Én a felsoroltak közül a következőkben témából adódóan csupán a jellegzetes helynévképzőkkel alakult nevekre szeretném ráirányítani a figyelmet.

A szakirodalom (legutóbb BENKŐ 2004: 416) a következő képzőket tartja számon helynévképző funkcióban: *-d, -s, -gy, -i, -j, -ny*, továbbá a képzőbokok közül az *-sd* és az *-nd*. Az általam gyűjtött fiktív névanyagból (amely alapján időben a legutóbbi évekig követhetjük a nevek alakulását) ugyanezek a képzők mutathatók ki jellegzetes végzödésként, tehát azt mondhatjuk, hogy ezek nemcsak a nyelvészek névtudatának részei, hanem a nyelvet beszélő közösségé is (az íróké és olvasóké), mégpedig ma is aktív módon. Ez utóbbi megállapítás különösen azért fontos, mert — valószínűleg szoros összefüggésben azzal, hogy településhálózatunk viszonylagos állandósága miatt már egy ideje nincs igazán mód valódi településnevek létrehozására — a szakirodalomban szokás a helynévképzők improduktivitásáról beszélni, vagyis aktivitásukat időbeli korlátokhoz kötni. Ez a határ a szakemberek többségének véleménye szerint általában a 13–14. század lenne, bár már eleve problémát okoz a képzővel ennél később alakult nevek magyarázata, melyek nemegyszer utólagos bővülés eredményeként jöttek létre. A morfológiában megszokott módon e „kései” eseteket (mint láttuk) analógiával létrejöttnek mondták (vö. KRISTÓ 1976: 86, SZEGFŰ 1991: 254–245), bár nem teljesen világos, mi alapján vonták meg a határvonalat, melyet ráadásul többször is módosítottak. Minden valószínűség szerint a szempont a korai nagyobb gyakoriság lehetett, bár ez összefügghet a már említett ténnyel (egy ideje nem alakulnak új települések), illetve azzal, hogy a fiktív helyneveket nem vették figyelembe. Igazából a nyelvtudat (konkrétan a névtudat, névkompetencia) szempontjából nem látszik különbség a képzős nevek régebbi és mai alakulásmódja között, elvben ma is megvan a lehetősége az ilyen típusú névadásnak, s hogy a gyakorlatban élnek is vele, azt a fiktív névadás is alátámasztja. Ugyanígy nem látok különbséget a szakirodalomban szintén előforduló szempontok: a nem tudatos és tudatos névadási mód között. (Eszerint a későbbi, régi nevek analógiájára képzővel létrehozott nevek lennének a tudatos névadás eredményei, vö. BÁRCZI 1958a: 155.) Valójában a legújabb idevágó irodalom szerint nem tűnik lehetségesnek, hogy a jelenségek szintjén éles határt húzzunk a kettő között, mármint a termékeny szabályalkalmazás és az analógia mint az új nyelvi elemek létrejöttének

másik módja között (vö. pl. LADÁNYI 2007). Ilyen értelemben a legtöbb helynévképző termékenységét a legújabb időkig kitolhatjuk, kicsit követve ezzel a szakirodalomban megfigyelhető tendenciát, amely a *-d* képző esetében a 12. századról először a 14.-re, majd a 15.-re módosította a produktivitás határát megállapítva, hogy további módosítás is elképzelhető alapos, a későbbi korokra vonatkozó vizsgálatok alapján (vö. BÁRCZI 1958a: 155, KRISTÓ 1976: 88).

A rövid elméleti bevezető után lássuk a gyűjtött névállomány részletezését képzők szerint. (Ha a példa nem közvetlen gyűjtés eredménye, akkor a forrásként szolgáló tanulmányra zárójelben utalok.)

Névanyagomban a leggyakrabban előforduló képző a *-d* volt. Ezzel keletkezett Szabó Magda „Freskó” című regényében szereplő *Sárád*, az „Abigél”-ben *Árkod* és „A danaidá”-ban említett *Törökd* és *Dabad*. Ezek az első három esetben alaptagként felismerhető lexémát tartalmaznak, az első két esetben anyagnév, illetve térszíni forma nevét, a harmadikban népnévet, ilyen módon nemcsak alaktanilag, hanem jelentésstanilag is beilleszkednek a helynévi rendszerbe. Itt jegyzem meg, hogy a népnévek általában *-i* képzővel fordulnak elő helynevekben, a *török* pedig elsősorban összetett helynevek előtagjaként ismert, mégis tipikus településnévnek tűnik számunkra a gyakori képző és a jellegzetes népnévi típus miatt.

Ugyancsak *-d* képzővel jött létre Gárdonyi „Göre Gábor”-sorozatában a főszereplő lakóhelyének neve, *Lepénd*, valamint egy ugyanitt említett másik község neve, *Nyúlád*. Ez utóbbi egyébként egybeesik egy valóságos településnévvel, de az író valószínűleg nem ismerte a helységet, így J. SOLTÉSZ KATALINT (1958) követve bátran tekinthetjük a nevet az írói fantázia termékének. Ugyanilyen véletlen egybeesés lehet ugyancsak Gárdonyinál a *Petlend* településnév használata. Ez utóbbiról BENKŐ megállapítja (2003: 200), hogy bár több is volt belőle az ország területén, nem településnévként volt ismeretes, ami megint csak a valószínű ismeretlenséget támasztja alá (költött névként utal rá BAKOS JÓZSEF is a Gárdonyi névadásáról írt tanulmányában, 1974: 438).

Tamkó Sirató Károly gyermekverseiben nehezen különíthető el a valódi és az ezek mintájára létrehozott költött helynévanyag. BAYER elemzése (1980) alapján az utóbbi csoportba tartozik *Cserenyéd*, *Csuklód*, *Kocsonyád* (ugyanebben a versben erre rímel a *Mocsolád*, ami viszont valódi név), *Nyíratád* (ami megtévesztően hasonlít a valós *Nyíracásád* névre) és *Szomoród*. Szintén a jellegzetes *-d* helynévképző fedezhető fel Mikszáthnál *Kaszád* (A Noszty fiú esete Tóth Marival) és *Beléd* (A jó palócok), Jókainál *Talpad* (Egy magyar nábob), valamint *Pityód* (Az élet komédiásai) község nevében. Ugyanilyen alakulású Tamási Áronnál *Duglód* (VARSÁNYI 1993: 312). A *-d* helynévképző a fordításirodalomban is megtalálható: Babits Dante-fordításában a Pokol nyolcadik körét *Rondabugyrod*-nak nevezte (ez az olaszban Malebolge); Tolkien egyik meséjének címe pedig a Göncz Árpád-féle fordításban „A

sonkádi Egyed gazda” (eredetiben Giles of Ham, vagyis a szerző lefordította a névben szereplő lexémát és ellátta egy tipikus magyar helynevet létrehozó képzővel). Ugyanebben a műben szerepel még *Garasd*, *Sárkánd* és *Rusnyaférged* szintén *-d* képzővel, illetve „A gyűrűk urá”-ban *Vasudvard*. Ezekhez hasonló az az eset, amit J. SOLTÉSZ KATALIN említ a névmagyarítás témaköréből: a nyelvújítás törekvése volt a külföldi városnevek magyaros hangzásúvá alakítása, így lett pl. Dresden-ből népetimológiás alakulásmóddal *Darázsd* (1967: 283). A népmesei anyagból a *bocskordi* király országának (?) neve tartozik ide, valamint *Ebkérd*, amit *Nekeresd*-del együtt említenek (vö. BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 58). Ezenkívül különböző viccelapokban találtam a *Dunapizsamád*, az *Orrfacsaród*, a *Kékescsútalsód* és a *Lónyálad* költött településneveket.

Ahogy már említettem, azokra a fiktív családnevekre is kiterjesztettem a gyűjtést, amelyek szerkezetileg költött helynevet tartalmaznak. Az irodalmi művekben szereplő személyek neve nagyon gyakran beszélő név. Ilyen szempontból is elemezhető lenne, de itt csak a jellegzetes *-d* képző miatt említem a Babitsnál előforduló *Sátordy* nevet (Halálfiái). Gárdonyi egyik művében Szunyoghryról, aki nagydarab, tagbaszakadt férfi jegyzik meg, hogy „ez ugyan inkább *Bivaldy* lehetne” (Szunyogyhi miatyánkja, vö. BAKOS 1974: 428). Arany Jánosnak „Az elveszett alkotmány” című műve pedig a fiktív nevek kincsesbányája: olyan személyneveket találunk, mint *Nemdy*, *Olmody*, *Pörgedy*, *Ingady*, melyek nyilvánvalóan szintén beszélő nevek, tehát szemantikailag az illető személyt jellemzik, de alaktanilag az említett névtípusba illeszthetők. Ezekhez hasonló a Jókainál előforduló *Civódy* név (bár az utóbbi két esetben felmerül, hogy a *-d* inkább az alapszóhoz tartozhat). Szintén a jellemzést szolgálja Gaal József egy-egy novellájában *Hangody* Guidó zenetanár (bár ez a RMCsSz. szerint létező név), és *Pergódy* Anna neve, Kisfaludy Károly egyik művéből pedig a címszereplő *Sulyosdi* Simon (ez utóbbi esetben a szereplő nehézkességére történik utalás). Érdekes módon e típusban a vártnál kevesebb nem beszélő név van (tehát ahol a szerző valóban a szereplő „származási helyére” akart utalni a családnévvvel, nem pedig egy jellemző tulajdonságát akarta kiemelni). Ilyen például a Kisfaludy Sándor műveiben szereplő (ál-nemesi) nevek közül a *Rábody* (A Dárdai-ház), Mikszáthnál *Alsó- és Felső-Tatárdy* (A Noszty fiú esete Tóth Marival), Jókainál *Malárdy* (Az elátkozott család), *Topándi* (Mire megvénülünk), Kosztolányinál *Mályvály* (Pacsirta). „A gyűrűk ura” magyar fordításában az alábbi (hobbit) családnevek tartoznak ide: *Csavardi*, *Nagyszikládi*, *Tarisznyádi*. A névmagyarosítások során felvett családnevek közül ide tartozik a *Dalárdi* (JUHÁSZ 2005: 200).

Legtipikusabb helynévképzőnk, a *-d* képzőbokokban is előfordul, ezek is megtalálhatók a gyűjtött névanyagban. Az összetett képzők közül elsősorban az *-nd* és az *-sd* érdemel figyelmet. Az utóbbira példa Tamkó Siratónál *Seregesd* és *Szekeresd*, Gyulai Pálnál pedig *Fenyüsd*

neve (A fösvény halála), ahol az alapszó a *fenyő* fanevet asszociálja, ilyen módon felidézheti az olvasóban a jellegzetes növénynév + *-sd* helynévtípust, vö. *Nyárasd, Bükkösd, Nádasd* stb. (Megjegyzendő, hogy a *fenyő* szónak egyébként sehol sincs ilyen töve, a szokásos forma minden bizonnyal *Fenyvesd* lenne.) E típushoz hasonló Szabó Pálnál *Ürmösd* (Isten malmai). Az *-i* képzős családnévtípusból ide tartozhat ezen kívül a romantika korában a névmagyarosítások alkalmával bejegyzett *Szívesdi* családnév, aminek „alaptagja” természetesen szemantikailag nem tipikusan a helynevekre jellemző, mégis elfogadható „fiktív helynév” jön létre, ugyanis a névváltoztatások során szinte bármilyen névszóhoz hozzátehetőek voltak a jellegzetes névvégződések, mint pl. *-i, -fi, -s, -si, -ányi/-ényi* (vö. JUHÁSZ 2005: 199).

Az *-nd* képző előfordulására a Jókainál szereplő *Potyománd* (Az élet komédiásai) lehetne a példa, ehhez hasonló a különböző humormagazinokban olvasható *Pettend* és *Pöszmönd*, valamint a fiktív személynevek közül *Viczmándi* Kalemburszky Vicibáld előneve Ágai Ádolftól. Minden bizonnyal az *-nd* képzős nevek alapján alkotta meg Szabó Magda a „Für Elise”-ben *Barackzondi* Borbála vezetéknevét (a regény, bár önéletrajzinak készült, a legtöbb szereplőt nem a saját nevéen említi) és „A danaida” című regény főhősének, *Csándy* Katalin családi nevét, valamint a „Fanni hagyományai”-ban a *Kemecsend* falunevet (*Kemecse* és *Kerecsend* viszont létező településnév).

A második leggyakoribb helynévképző a fiktív nevek között is az *-s* (feltehetően hasonlóan a valóságos helyneveknél megfigyelhető arányhoz). Ide tartozik Csató Pál „A phantasta” című művében *Fegyveres*, Móricznál *Bódvás* (Forró mezők), Gárdonyinál *Bárkányos* (A bárkányosi trombita), Németh Lászlónál pedig *Tükrös*, melynek modellje az író szülőfaluja volt (J. SOLTÉSZ 1979: 168). A természeti nevek közül ide tartozik Jókainál *Jávoros* (A kis királyok), *Burjányos* (Egy magyar nábob), Fáy Andrásnál *Fűves* (A Bélteky ház). A folyónevek közül *-s* képzővel alakult Szabó Magda „Pilátus” című regényében a Köröst idéző *Karikás* (ugyanaz a név található összetett helynév előtagjaként *Karikásgyüd* esetében, ami pedig Köröstarcsának felelhet meg, vö. SZILÁGYI 1989). A gyermekirodalom helynevei közül itt említhető Tamkó Sirató Károlynál *Árnyékos*, *Hétrongyos*, *Verebes* és *Csolnakos*, melyek közül az utóbbi kettő LELKES szerint (1992) létező név, de a költőnél előforduló valódi és kitárlt neveket részletező tanulmány (BAYER 1980) mégis (tévesen) a fiktív nevekhez sorolja.

A fordításirodalomban is megfigyelhető a meglévő névmodellekhez való alkalmazkodás, pl. a már említett Tolkien-mesében *Tölgyes* az angol *Oakley* fordításaként. Kabarészövegből gyűjtöttem a *Hejőputtonyos* településnevet, a népmesei anyagból pedig *Tökváras* és *Becsáros* neve tartozik ide (BALÁZS–BARATI–WOLOSZ 1989: 58, BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 58). A melléknévi formában szereplő helynevek közül Móricznál *kopoltyúsi* taligásokról olvashatunk (Úri muri), Jókaitól pedig az *irámosi* birtok említhető (A kis királyok).

A családnevek közül ugyancsak több példa is található erre a típusra. Ide tartozik Eötvös-nél a költött nemesi nevek közül a *Birkásy*, *Bogassy*, *Kályhásy*, *Ormosy*, *Pénzesy*, *Zászlósy*; továbbá egy *Ollósy* nevű szabó. „Az elveszett alkotmány”-ban szerepelnek *Maradossy* és *Majdosi* képviselők, Jókai „A kőszívű ember fiai” című regényében *Tallérossy* Zebulon, továbbá ilyen még a vígjátékokra jellemző beszélő nevek közül *Szűkmarkossy*, *Kártyásy*, *Koczkásy*, *Kortyosy* Pállya István 1768-as vígjátékában (Pazarlay és Szűkmarkossy). A névmagyarosítások alkalmával felvett költött családnevek közül ide tartozik: *Dombosi*, *Völgyesi* (ezek rendkívül hasonlítanak a *Halmosi*, *Hegyesi* nevekre, melyek viszont a RMCsSz. szerint természetes nevek), *Hadasi* (JUHÁSZ 2005: 202).

A helynévképzők közül az *-ny* (*-ány/-ény*) előfordulására több példa is található. A fiktív településnevek közül ide tartozik Mikszáthnál *Szalkány* (A gavallérok), *Voglány* (A Noszty fiú esete Tóth Marival), Móricznál *Badakony* (Forró mezők), Fekete Istvánnál *Badány*, *Killány* (Hajnal Badányban), valamint egy kitöltési útmutatón a településnév rovatban szereplő *Mintány*. (Ez utóbbi példa kimondottan alkalmas az *-ny* helynévképző szerepe melletti érvelésre is: az egyébként ismert köznévi alapszót egyértelműen a névvégződés teszi helynévvé.) Az *-i* képzős családnévtípus esetében a beszélő nevet viselő *Iroványi* nevű titkár Csokonainál (A méla Tempefői), valamint Vitkovics egyik epigrammájából egy *Libányi* nevű fecsegő (KOVALOVSKY 1934: 58). A felvett nevek közül pedig ide tartozik a romantika korából a *Csudányi*, *Hadányi* (ezek alaptagja kikövetkeztethető és a korban megszokott pozitív tartalmú lexéma, vö. JUHÁSZ 2005: 200, 202), illetve a *Gyulányi* családnév, amely egy fiktív **Gyulány* helynévből van képezve (JUHÁSZ 2007: 170–172, itt további példák találhatóak a névváltoztatások körében egykor igen kedvelt *-ányi/-ényi* végződés használatára). A népmesei anyagból az *akaskányi* hegy kifejezés említhető, ami talán szintén fiktív településnevet rejt, valamint a *Göcömányi* kert, amit a megfelelő tanulmány (BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 59–60) a költött nevek között említi, bár minden bizonnyal a bibliai Gecsemáné kertnek felel meg, magyarosított (mintegy magyar képzőbokkal ellátott) formában.

A gyakoribb helynévképzők közül viszonylag kevés példával van képviselve a költött nevek között az *-i*, erre példa Szabó Magda „Fanni hagyományai” című színművében *Homoki*, „Az ajtó” című regényében *Nádori* (ami így szemantikailag is beilleszkedik a valós helynevek közt jellemzőnek mondható tisztségnév + *-i* típusba, mint *Apáti*, *Püspöki*, *Királyi*), a „Freskó”-ban pedig *Hidi*. Ezen kívül ide vonható „Az elveszett alkotmány”-ban *Üsdi* (kortesverekedésre célzó falunév). Egy népmesében pedig a *Szipkavári* helynévvel találkozunk (BALÁZS 1981: 58).

Indokolt továbbá a *-cs* felvétele is önálló helynévképzőként. Bár a valódi helynevek körében viszonylag ritka, mégis Szabó Magdánál például jellegzetes és elég gyakori helynévalko-

tó formáns: *Árcs* (Pilátus), *Darcs* (Disznótor), *Igercs* (Fanni hagyományai), *Okolács* (Pilátus), *Redecs*, *Zegercs* (Alvók futása). Ugyanerre a képzőre lehet példa még Eötvös Józsefnél *Garacs* (A falu jegyzője), a népmesei költött helynevek közül *Naplancs* (BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 58), a fiktív családnevek közül Mikszáthnál *Szimácsiné* neve (Különös házasság) vonható ide. (Bár a felsorolt nevek egy részében alapszóként értelmes lexéma nem mutatható ki, a név végi mássalhangzó + -cs hangszerkezetből következtethetően képzésről lehet szó.)

Az eddig említetteken kívül néhány más névvégződést is láthatóan képzőként fogtak fel alkalmazói, ilyen például a -g Kisfaludynál a címszereplő *Tollagi* Jónás nevében (a *toll* alapszóból, utalva viselője könnyelmű, a dolgokat könnyen vevő felfogására), illetve Pattanházi *Pattangi* Jób neve Gaal Józsefnél. A nem személynévi formák közül talán ide tartozik *Harsag* Fáy egy regényében (A Bélteky ház).

A felsoroltakon kívül a határon túli nyelvterületről gyűjtött fiktív névanyagban a nem kifejezetten magyar helynévképzőként ismert formánsok is megjelennek. Jellegzetes román névvégződést tartalmaz a bukovinai székelyek közt gyűjtött népmesék anyagában olvasható *Lüükütyest* (BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 58). Egy csángó nyelvjáróterületen gyűjtött mesében pedig egy helyen *Celingrád-Bulingrád* (BALÁZS–BARATI–WOLOSZ 1989: 57) településnév szerepel, amely szintén létező nevek analógiájára jött létre a jellegzetes szláv névvégződés (eredetileg valójában képzőszerű utótag) alkalmazásával.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fiktív helynevek létrehozási módja jórészt megegyezik a valódi nevekével, hangszerkezetükben és használati értékükben is a valódi helynevekre hasonlítanak. Sokszor a jellegzetes morfológiai típusba való illeszkedésen kívül megfigyelhető a valódi nevekre jellemző valamely szemantikai csoporthoz való igazodás is (vagyis az alapszó növénynév, népnév, foglalkozásnév vagy más, helynevekben gyakran előforduló közszó). Más esetekben az alapszóként szereplő lexéma — bár létező közszó — nem tipikusan helynevekre jellemző, ilyenkor a hellyel való feltételezett kapcsolat nem állapítható meg (az alapszó legfeljebb a névhangulat szempontjából elemezhető). A harmadik lehetőség pedig az, hogy teljesen önkényes hangsor az alapszó, s ilyenkor különösen igaz, hogy a helynévséget, a helynévként való értelmezést elsősorban a helynévképző mint morfológiai eszköz biztosíthatja.

2.5. Helynévképzők a hivatalos névadás körében

Az előző fejezet a fiktív helynevek jellegzetes alaktani sajátosságait dolgozta fel azzal a céllal, hogy lássuk, mely helynévalkotó formánsok tekinthetők a mai napig produktívnak, új helynév létrehozására alkalmasnak. Ott elsősorban az irodalmi névadást vizsgáltam ebből a szempontból, alkalmanként kiegészítve más forrásokkal is, ahol ilyen nevek találhatók. A fiktív nevekhez hasonlóan a hivatalos helysége névadás is alkalmasnak tűnik annak vizsgálatára, mely képzőkkel alakultak nevek a legutóbbi időkig. Nem elhanyagolható szempont, hogy a hivatalos helysége névadás révén rengeteg új név jött létre, így érdemes ebből a szempontból is megvizsgálni őket. Bár el szokták különíteni a rendszertelen és a rendszeres hivatalos helysége névadás korszakát (a rendszeres, központosított hivatalos névadás időszakát 1898-tól, a névtörvény megjelenésétől számítjuk, MEZŐ 1982: 46), ezek között a helynévképzők használata szempontjából nem mutatkoztak igazán különbségek.

MEZŐ ANDRÁS összegzésének tanulsága szerint (1982: 21) a hivatalos nevekkel szemben sokáig fenntartásai voltak a tudományosságnak, mondván, hogy csak az első névadási korszak (amely nagyjából a 18. századig tartott) lehet tudományos kutatás tárgya, az újabb, hivatalos elnevezések nem hasznosíthatók a helynévtörténet számára. Ezzel szemben LŐRINCZE LAJOS már 1947-ben kimondta, hogy a hivatalos nevekről sem lenne szabad megfélemedezni a magyar névrendszer vizsgálatakor (1947: 27–29). Hasonlóan vélekedett BÁRCZI GÉZA is, aki szintén helytelennek tartotta azt az álláspontot, hogy a hivatalos nevek nem érdemelnek tudományos vizsgálatot, hiszen e nevek, még ha akár ideiglenesen léteznek is, nyelvi realitások, típusai, ill. a névadás lélektana érdekes lehet a névtudomány szempontjából (1958a: 146).

Az egyik közelítési szempont a földrajzi neveket a keletkezésük módja, vagyis eredetük szerint osztályozza. A névkeletkezés szempontjából a természetes nevek közösségi eredetűek, és nem deríthető ki a kezdeményező egyén, míg a mesterséges nevek valamely ismert személy vagy hatóság tudatos alkotásai (MEZŐ 1982: 34). A másik közelítési szempont a névhasználat síkján különít el népi (közösségi) és hivatalos helyneveket. Figyelemre méltó B. GERGELY PIROSKA felvetése, mely szerint a hivatalos és népi névrendszer közötti összefüggéseket az irodalmi nyelv és a nyelvjáráások viszonyához lehet hasonlítani (1968: 4–5). Bár ő ezt a megkülönböztetést a személynévrendszeren belül tette, MEZŐ a helynévrendszer vonatkozásában is továbbgondolta (1982: 40). Megemlíteném továbbá, hogy bár sokan azonosítják a mesterséges és a hivatalos nevek csoportját, valójában a hivatalos nevek között előfordulhatnak felelevenített természetes nevek is.

A továbbiakban MEZŐ ANDRÁS összefoglaló munkája alapján (*A magyar hivatalos helysége névadás*, 1982) névtípusonként igyekszem bemutatni azokat a neveket, ahol a helynévkép-

zók is valamilyen módon szerepet kaptak a névalkotásban. Ezt kiegészítendő, az *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz* című (1999) kötet alapján olyan neveket is bevontam a vizsgálatba, melyek az eljárás során csak javaslatként szerepeltek, ám végül nem ez lett a törzskönyvbizottság által kijelölt végleges név. Oldalszámot általában nem közlök a nevek után, ezek a névmutató alapján egyszerűen visszakereshetők. Gyakorisági sorrendben az *-s*, a *-d*, az *-i*, az *-sd*, a *-ka/-ke* és az *-ny* szerepel ebben az adatbázisban.

1. *-s* képző:

A rendszertelen névadás időszakából viszonylag kevés név tartozik ide: *Borova > Fenyves*, *Brezócz > Vasnyires*, *Ihrács > Dallos*, *Kozelnik > Kecskés*, *Ovcsa > Bárányos*.

A rendszeres névadás időszakából viszont rengeteg az idetartozó név, a képzők közül egyértelműen ez a leggyakoribb használatú. Idegen név lefordításával (és képzővel való kiegészítéssel) jött létre: pl. *Alsó-Ribnyizce > Alsóhalas*, *Dubova > Cseres*, *Borova > Fenyves*, *Glogon > Galagonyás*, *Haluzicz > Gallyas*, *Holubina > Galambos*, *Hornya > Katlanos*, *Kolibábócz > Bölcsős*, *Kozstrina > Csontos* (az utóbbi kettő esetében, bár egyik sem pontos etimológia alapján készült, a magyaros hangzás miatt végül ezek mellett döntöttek), *Krivostyán > Gödrös* („jelentése ugyan *Görbesd* vagy *Görbö*, de a nevek már foglaltak” 1999: 209), *Lality > Liliomos*, *Lessnicz > Erdős*, *Obrucsnó > Abroncsos*, *Ochodnicza > Ösvényes*, *Orsócz > Orsós*, *Peklina > Szurkos*, *Prikopa > Kapás*, *Roszina > Harmatos*, *Ulics > Utcás*, *Turna > Tornyos*, *Vilova > Tündéres*, *Zsitna > Búzás*, *Zsugásztra > Jávoros*. A képzők egyenlő értékéhez adalék, amikor egy-egy név lefordítása során hasonló alakváltozatok születnek javaslatként (függetlenül attól, hogy végül mi lesz a végleges név): pl. *Krusicza: Körtés, Körtéd* (1999: 210), *Koczúr: Halmos, Halmad* (1999: 195), *Jarembina: Berkenyész, Berkenyéd* (1999: 162), *Viszocsán: Magasd, Magasi* (1999: 416)

Az eredetihez hasonló hangzású köznévi szerepel alapszóként: *Bogyina > Bogyós*, *Bunkócz > Bunkós*, *Jalova > Jármos*, *Parabuty > Paripás* stb.

Idegen név lefordításával, valamint új jelzővel való kiegészítéssel jött létre (sok esetben a homonímia elkerülése végett): *Bukócz > Ungbükkös*, *Bukovinka > Beregbükkös*, *Chvojnica > Nyitrafenyves*, *Dubrava > Liptótölgyes*, *Hrboltó > Liptóhalmos*, *Oreszkó > Kisdiós*, *Weizenried > Szörénybúzás*, *Zlatócz > Vágarányos*. A mi szempontunkból irreleváns jelzői előtagokat az magyarázza, hogy az 1898-as névtörvény kimondta, hogy meg kell szüntetni a névegybeeséseket, vagyis a korábbi névrendszerre jellemző homonímiát, ezt többek között a megyére, közeli folyóra, egyéb tulajdonságra utaló előtaggal lehetett könnyen megtenni (MEZŐ 1972: 57).

2. *-d* képző:

A rendszertelen névadás időszakából: 1891: *Alsó-Mladonya* > *Alsó-Legénd*, *Felső-Mladonya* > *Felső-Legénd* (értelemszerűen csak az utótag a fordítás), *Brezovecz* > *Mura-Nyirád* (a fordítás mellett új jelzővel való kiegészülés figyelhető meg), 1894: *Bleigraben* > *Olmod* (csak az előtagot fordítják), 1886: *Hermanecz* > *Hermánd*, 1886: *Lieszkócz* > *Mogyoród*, 1888: *Leszkovecz* > *Mogyoród* (láthatóan ekkor még nem volt szempont a homonímia elkerülése, azaz hogy ne legyenek egyező nevek az ország területén; a rendszeres névadás időszakában erre külön figyelmet fordítottak).

A rendszeres névadás időszakából: *Dubine* > *Tölgyed*, *Jabuka* > *Almád*, *Jarembina* > *Berkenyéd*, *Krusicza* > *Körtéd*, *Littmanova* > *Hársád* (a növénynévi alapszó névtipológiailag eleve gyakori, de ezek eddig csak -s, -gy vagy más képzővel léteztek, így nem jött létre meg-lévő névvel homonímia). *Jabrikó* > *Imréd*, *Stefuró* > *Istvánd*, *Jarkovác* > *Árkod*, *Kosztivjarszka* > *Élesd*, *Pivnicza* > *Pinczéd*, *Vránje* > *Varjad*. *Felső-Jablonka* > *Felsőalmád*, *Nemes-Lieszkó* > *Nemesmogyoród* esetében csak az utótag fordítása volt szükséges. Az idegen név lefordításával, valamint új jelzővel való kiegészüléssel jött létre: *Podhorje* > *Zsolna-erdőd*, *Dvorecz* > *Bánudvard*, *Vanyovka* > *Kisivánd*, *Krivina* > *Alsógörbed*, *Gavranyecz* > *Kishollód*.

3. -i képző:

A rendszertelen névadás időszakából: *Kovasócz* > *Vend-Kovácsi*, *(Dubrau-) Králova* > *(Dubró-)Királyi*, *Mihalkova* > *Mihályi* (fordítás), *Predojna* > *Péteri* (hasonló hangzású alapszó). A rendszeres névadás időszakából, fordítással: *Hosztovicza* > *Vendégi*, *Ovcsársko* > *Juhászi*, *Viszoka* > *Magasi*, *Lukasócz* > *Lukácsi*, *Vlacsza* > *Balászi*, új jelzővel kiegészítve: *Bratoncz* > *Murabaráti*, *Uhorszka* > *Ipolymagyari*, *Ruszkova* > *Visóoroszi*, *Ruszka* > *Zemplénoroszi*. Utótag fordítása jelzőcserével: *Budatin-Lehota* > *Újhelyszabadi*, *Plébán-Lehota* > *Papszabadi*.

4. -sd képző:

A rendszertelen névadás időszakában fordítással keletkezett *Alsó-Breznicz* > *Alsónyiresd*, *Assau* > *Hamvasd*, *Bukovje* > *Nemes-bükkösd*, *Kalchgruben* > *Mészverem*, ami a Hnt. 1877 szerint *Mesztesd* néven is használatos volt (az egyik az összetett alakot fordítja le elemenként, a másik képzős alak), *Weingraben* > *Borosd*, *Zsábnik* > *Békásd*. A rendszeres névadás időszakából *Ribek* > *Halasd*, *Voloszánka* > *Hajasd*, *Zlatnik* > *Aranyosd*, valamint a megkülönböztető előtaggal ellátott *Konyus* > *Unglovasd*. (Ez utóbbi esetében a korábbi javaslat *Unglovas* volt, de módosították, mert így „jobb hangzású”, MEZŐ 1999: 199). Több esetben a helynevekben egyébként szokatlan alapszó mellett a képző biztosítja a helynévszerű hangzást: a Vas megyei *Assau* tükörfordítással lett *Hamvasd* és az Ung megyei *Voloszánka* pedig *Hajasd*. A szokatlan alapszó magyarázata az, hogy téves etimológia alapján hozták létre az új

nevet: *Assau* esetében a nevet a 'kőris' szó helyett a német 'hamu' szóval kapcsolták össze (vö. FNESZ. *Hamvasd*), *Voloszánka* alapszavaként pedig a 'haj' szót azonosították a 'vlah, román' jelentésű szláv népnév helyett (SEBESTYÉN 2009: 182). Hasonlóképpen a magyaros hangzású alapszó mellett helynévképző *-sd* végződés figyelhető meg *Dubest* > *Dobosd* (bár az alapszóban található *dub* jelentése 'cser, tölgy') és *Popesd* > *Paposd* (végül *Kispapfalva*) esetében. A *Ludesd* > *Ludasd* változás pedig a község középkori történelmi névalakját eleve-níti fel, így nem tárgyalható a ténylegesen új nevek között.

5. *-ka/-ke* képző:

A *-ka/-ke* képzőre példa: *Osztrozsnicza* > *Szedreske*, *Orehova* > *Dióska*. Ezek a tipikus *-s* képzős növénynév + *-ka/-ke* névtípusba illeszkednek közelebbről. Ide tartozik még a *Králike* > *Királyka*, *Tarkaicza* > *Tárkányka*, *Vavrecska* > *Lőríncke*. (A *Jurovecz* > *Györgyike* névmagyarítás esetében MEZŐ a képzőt személynévképzőnek mondja: 1982: 103.)

6. *-ny* képző:

Az ide sorolható néhány név többnyire a fordítással létrejött nevek csoportjába tartozik: *Wagendrüssel* > *Merény* (itt az előtagot fordították, téves etimológia alapján), *Krive* > *Sárosgörbény* (a megyére utaló előtaggal is kiegészítették). Megemlítendő, hogy az így létrejött neveket a családnév-változtatások során is felhasználták *-i* képzővel bővítve, amelyek így a családnevek között oly közkedvelt *-ányi/-ényi* végződésű nevek közé is beilleszkedtek (vö. JUHÁSZ 2007: 171–172). Ebbe a csoportba tartozhat még a hangtani változással (a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával) vagy szóértelmesítéssel alakult *Kvacsán* > *Kacsány*.

A névváltoztatáskor a magyarosság szempontja azt kívánta meg, hogy az ország valamennyi településnevét lehetőleg magyar jelentésszerkezetűvé, illetve hangzásúvá formálják (MEZŐ 1982: 138). A hivatalos névváltoztatás, névmagyarosítás egyik legkedveltebb eljárása, mint láttuk, az idegen név lefordítása. Ebben szerepet játszott az a tapasztalat, hogy kétnyelvű területeken eleve gyakoriak a magyar-idegen nyelvi névpárok, melyek értelmileg megfelelnek egymásnak (vö. pl. KNEZSA 1944). Nyilván a nevek lefordítása sok jelentéstani, névtani problémát vet fel, hiszen sok név etimológiája nem világos, különösen, ha eredeti alakja az évszázadok alatt módosult. (A 19. század utolsó negyedének fordításai ráadásul nem nyelvészekről, hanem hivatalnokokról származnak.) Éppen ezért nem is mindig lehet különválasztani a fordítást és a paronim közszóval való helyettesítést, ill. szemantikai adaptációt; a fordítás szándéka mindenesetre akkor is kimutatható sok esetben, amikor az téves etimológián alapul (pl. a már említett *Aschau* > *Hamvasd*). Az új nevek létrehozásában (és névrendszerbe való beillesztésében) fontos szerepet játszanak a jellegzetes képzők (a különböző jellegzetes elő- és utótagok mellett, vö. J. SOLTÉSZ 1979: 19). Amint azt a fentiekben láthattuk, minden fontosabb képző előfordul ilyen vonatkozásban. A hivatalos névadás névmagyarosításai között a

képzők adott névrendszerre utaló funkciója kétfelől is érzékelhető: egyrészt megfigyelhető az idegen névvégek elhagyása, majd a magyarban jellemző névvégződés kialakítása (hasonlóan pl. a családnévmagyarosítások esetében, vö. FARKAS 2009: 38). Pl. *Orehova* > *Dióska*, *Dubine* > *Tölgyed*, *Lessnicz* > *Erdős*. (Bár természetesen nem csak képzős nevek feleltethetők meg az eredetileg képzős névnek, pl. *Dubova* > *Cserfalu*.)

Az idegen nevek lefordításával alakult nevek csoportján belül természetesen nem csak egyszerű képzős nevek jönnek létre, sok esetben valamilyen (pl. megyére jellemző) előtag is járul hozzájuk. Ezeket a neveket az utótag alakulásmódja miatt vehetjük itt is figyelembe. Pl. *Balosest* > *Bégabalásd*, *Brázova* > *Béganyiresd*, *Dubovó* > *Turóczytölgyes*, *Dvorecz* > *Szepesudvard*, *Gainár* > *Alsótyúkos*, *Gribó* > *Kisgombás*, *Hlinik* > *Vágagyagos*, *Huorki* > *Zsolnaberkes*, *Isztebnik* > *Vághidas*, *Jamnik* > *Szepesárki*, *Kalusa* > *Ungtavas*, *Konyus* > *Unglovasd*, *Korbest* > *Maroshollód*, *Korniczal* > *Báródsomos*, *Kosztolna* > *Nagyegyházás*, *Krivina* > *Alsógörbed*, *Oresác* > *Homokdiód*, *Petrócz* > *Ungpéteri*, *Sipkó* > *Báncsipkés Szvidnicska* > *Kisfagyalos*, *Vanyovka* > *Kisivánd*.

A következő típus, amikor a korábbi idegen név helyébe hasonló hangzású (paronim) magyar köznévből alkotnak új nevet, amely képzős formában jelenik meg: pl. *Csokotes* > *Csó-kás*, *Csrecsán* > *Cseresnyés*, *Klaszita* > *Kalászi*, *Koszorin* > *Koszorús*, *Kükecs* > *Kökényes*, *Laczko* > *Lászlód*, *Mostenicz* > *Mosód*, *Nemsócz* > *Nemesd*, *Valaszka* > *Olaszka*, *Willersdorf* > *Villamos*, jelzővel kiegészülve: *Dinyás* > *Torontáldinnyés*, *Gross* > *Marosgórós*, *Lunkavicza* > *Nagylankás*, *Medvedze* > *Kismedvés*, *Plosicz* > *Kevepallós*, *Zárjecs* > *Alsózáros*. Ezek a szemantikai adaptációra is példák egyszersmind. Bár a két név között nincs etimológiai kapcsolat, az értelmessé alakítás szándéka világos: így ezeket mesterségesen létrehozott népetimológiáknak is tarthatjuk. A rendszeres névadás időszakából is idézhetők hasonló példák, ahol a korábbi idegen eredetű név helyébe paronim köznévként kerül: *Dubest* > *Dobosd*, *Potoka* > *Pataki*, *Prusz* > *Poroszi*, *Szobatin* > *Szombati* (javaslat még: *Újszabadi*), *Zábidó* > *Zabod*. Hogy ezek a nevek időnként jól felismerhetően ehhez a korszakhoz kötődő mesterséges alkotások, már inkább az alapszó szemantikáján múlik, vagyis olyan lexémák is megjelenhetnek alapszóként, amelyek egyébként nem szokásosak.

Ennek a csoportnak egy speciális alcsoportja, amikor az idegen hangzású alapszót hasonló hangzású magyar tulajdonnévvel helyettesítik, és képzős személynév jelenik meg a magyarosítás eredményeként: *Mihalesd* > *Mihályosd*, *Tomest* > *Tamásd*, *Zsurest* > *Györösd*.

A névmagyarosítás néha csak hangzásbeli átalakítást jelent (pl. vegyes hangrendűség, ill. mássalhangzó-torlódás megszüntetését.) A mi szempontunkból ide tartozhatnak azok az esetek, amikor elhagyják az idegenszerű végződést: *Farkasdin* > *Farkasd*, vagy, bár nem értelmes az alapszó, a név az átalakítás után formailag a *-d* képzős nevek csoportjába illeszkedik:

Billa > Billéd, Kepet > Keped, Unyatin > Unyad. Valószínűleg ugyanez a cél magyarázza a *Motovilecz > Mottyolyád* név megalkotását is.

A rendszeres névadás időszakából szintén egyszerű hangzásbeli átalakítás figyelhető meg a szóvégi *n > ny* változás esetében: *Báton > Bátony, Csatán > Csatány, Domán > Domány* stb. A palatalizálódott névvégek analógiáján túl az is magyarázhatja a változást, hogy a helyhatározó-ragos formával való összetévesztés elkerülhető legyen, valamint a nevek így a jellegzetes *-ny* végű helynevek csoportjába is illeszkednek hangzás tekintetében. Másrészt megfigyelhető a *t > d* (szintén szóvégi) zöngésülés, ami az eredeti nevet így a *-d* képzős nevekhez teszi hasonlónvá: *Brezest > Berzesd, Dezest > Dezesd, Nermet > Nermed, Sust > Susd, Szerbest > Szerbesd.* Egyéb hangzásbeli átalakítást láthatunk *Godinesd > Gádonos, Szeferin > Szekerény, Veprovác > Veprőd* esetében. Itt is, nem értelmes alapszó mellett valamilyen jellegzetes képzőelem jelenik meg, azaz hangzásban beilleszkednek a meglévő nevek közé. Az indoklásban meg is jelenik, hogy így „magyaros hangzású”.

A történeti név felelevenítésével létrejött névmagyarosításokat nem tárgyalom, de néhány érdekes példa, ahol némileg módosul is a régi név: *Allios > Temesillésd* (1332–1337: *Elleusfalva*), *Juonesd > Körösivánd* (1441: *Iwanfalwa*), *Pokola > Biharpoklos* (1588: *Pakalafalva*). Ezekben az esetekben megfigyelhető (másodlagosan) a jellegzetes magyar helynévképző megjelenése is.

Összességében azt láthattuk, hogy a helynévképzők alkalmazása több névtípusban is megtalálható a hivatalos névadás körében. FARKAS TAMÁS családnévállományra tett megállapításaival egybehangzóan a helynevekről is megállapíthatjuk, hogy a jellegzetesnek tekinthető névformánsok a természetes névanyagot felülmúló arányban vehettek részt a névalkotásban (2009: 39).

3. A magyar nyelv helynévképzői

3. 1. A *-d* helynévképző sajátosságai

Míg a helynevekben szereplő *-i*, *-s* képzők leírásakor a szerzők legtöbbször nem használják a funkció megjelölésére a helynévképző kifejezést, hanem valamilyen egyéb, nem helynévi elemek esetében megszokott jelentést tulajdonítanak nekik, a *-d*-ről szólva már a legkorábbi elemzések is felismerik (a korabeli poliszémiát is figyelembe véve) annak alapvetően helynévképző funkcióját, és elemzéseikben így utalnak rá. Magával a helynévképző terminussal is több esetben találkozunk (PAIS 1913: 33, 1918: 21, SZABÓ T. A. 1938: 255, KERTÉSZ 1939: 76, BENKŐ 1949: 319, BÁRCZI 1951: 148, KÁLMÁN 1974: 205, BÉNYEI 2009: 85). Az egyik legelső dolgozat, ami a témával foglalkozik, VÖRÖSMARTY véleményét foglalja össze a helynevek etimológizálásának néhány részletkérdésében. Ő a *Füred*, *Ugod*, *Acsád* stb. nevekről megállapítja, hogy bennük a *-d* (*-od*, *-ed* stb.) feltehetőleg 'hely' jelentésű (idézi VISZOTA 1912: 218), és így az alapszó jelentését figyelembe véve az *Abád* 'az a hely, ahol fehér posztót készítenek', az *Acsád* pedig 'hely, ahol sok szitakötő van'. Hasonló véleménnyel találkozunk SZILÁDY ÁRONNA (1873: 104), vagyis hogy a *Várad*, *Szalmad*, *Bogárd* stb. nevekben előforduló *-d* képzőben „valami helyet jelentő értelem lappang” (pl. *Szalmad*: 'szalmalerakó hely'). SZARVAS GÁBOR a fenti megállapítást, azaz hogy a *-d* értéke egyenlő a *hely* szóval, köznévi példákkal is kiegészíti: pl. *méhesd* (Vas m.) 'a méhkasok elhelyezésére szolgáló, fából készített melléképület'. SZARVAS szerint itt „a helyiséget a *-d* képzővel látjuk kifejezve”. Továbbá az előzőekhez hozzáteszi, hogy némely tövek többféle képzővel is előfordulnak, ez esetben ezeket értelmileg egyenértékűnek veszi, jelentésükben nem lát különbséget: *Komlós* ~ *Komlód*, *Telekes* ~ *Telegd* (~ *Telekfalva*), *Galambos* ~ *Galambod*, *Kékes* ~ *Kéked* ~ *Kékesd* stb. (1873: 343–45). A helynév-etimológiákkal foglalkozó cikkek között ritka kivételeknek számítanak azok, amelyekben névelméleti kérdésekről is szó esik: ilyen említésre méltó dolgozat BENKŐ LORÁNDNAK a *Gerezd* név kapcsán írt elemzése (1949: 318–19), ahol a szerző (az eredetinek tekintett kicsinyítő szerep mellett) egyértelműen a *-d* földrajzinévképző funkciója mellett érvel. A településneveinkben előforduló *-d* képző ugyanis gyakran nem a keletkezéskor járult a névhez, hanem utólag kapcsolódott a már létező helynévhez analógiás úton. Az indoklásban külön kitér a magyar eredetű nevek mellett a szláv eredetű helynevek *-d*-vel való utólagos bővülésére is.

Hasonló érveléssel találkozunk KÁLMÁN BÉLA *Sismánd*-ról írt névfejtésében is (1974: 205). A *-d* véleménye szerint az alapul szolgáló személynévhez is járulhatott volna, mint kicsinyítő képző, de a korábbi adatok képzőtlen volta miatt inkább helynévképzői funkcióban szerepel (1700,

1731: pr. *Sismány*, 1808: *Sismánd*). Hasonlóképpen jár el SZABÓ T. ATTILA is a Szolnok-Doboka megyei *Kapus* ~ *Kapusd* név magyarázatakor, ahol szintén a korábbi helynév megtoldásaként a névbe kerülő helynévképző szerepű *-d*-t említ (1938: 255).

A *-d* képző helynevekbeli előfordulását feltáró tanulmányok között is voltak természetesen olyanok, amelyek nem ismerik fel a *-d* helynévképző szerepét, és valamilyen más jelentés, funkció alkalmazásával próbálkoznak e speciális szócsoport esetében. Így tehet pl. BADICS FERENC (1879: 400) olyan megállapítást (a *Bükkösd*, *Hidasd*, *Disznósd*-féle nevek magyarázata kapcsán), hogy a magyarban az *-s* ellátottságot jelentő képző sokszor hoz létre helynevet, s ehhez aztán utóbb nemritkán még diminutív (kicsinyítő) *-d* képző is hozzákapcsolódik. Nyilván egy általánosabb „helynévképző” funkció felismerésével ez a szemantikai furcsaság elkerülhető lett volna (hiszen a képzés végeredményeként létrejövő származékokról azt állapítja meg, hogy azok „helyet jelentő tulajdonnevek”). Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások oka az lehet, hogy mivel a *-d* képző az ómagyar korban eléggé polyszém volt (vagyis több összefüggő jelentéssel bírt), a *-d*-t ezekben az esetekben valamely egyéb, más szócsoportokban szokásos jelentésével azonosítják. (A *-d* képző az ómagyar korban közismert volt mindenekelőtt kicsinyítő(-becéző) funkcióban, és gyakori volt személynevek képzőjeként is. Ezenkívül használatos volt sorszámnévképző, valamint gyakorító és mozzanatos igeképzőként is, de ez utóbbi jelentései a helynévképző funkció magyarázatakor nyilvánvalóan nem jöhetnek számításba. Ezekhez ld. TNYt. I: 86, 92, 249.)

A helynévképző funkció kialakulását az elemzők viszonylagos egyetértésben a személynevekben való gyakori előfordulásra vezetik vissza (PAIS 1913: 33, KERTÉSZ M. 1939: 76, BÁRCZI 1951: 149, D. BARTHA 1958: 103). A személynevek ugyanis nagyon gyakran szerepelnek hely megnevezőjeként, hiszen az egyik leggyakrabban megfigyelhető motiváció a helynévadásban a tulajdonlás kifejezése, ezért — mivel az ómagyar korban a *-d* jellegzetes személynévi végződés volt — a puszta személynevek helynévvé alakulásával ugyanez a formáns jellegzetes helynévi végződéssé válhatott (és akár képző nélküli személynevekkel összekapcsolódva is alkotott helyneveket). BÁRCZI szerint annak magyarázata, hogy a földrajzi nevekben még talán gyakoribbak a *-d* képzős „becenevek”, mint a tulajdonképpeni személynévi használatban, az lehet, hogy a nép, amely a nevet adta, a birtokos jóindulatát igyekezett volna ily módon megnyerni. Így mint-hogy sok olyan név keletkezett, amely a birtokosnak a valóban használt, hivatalos nevéből a *-d* képzőben különbözött, a képző lassanként helynévképző funkciót vett fel (1958a: 159). Ezt D. BARTHA KATALIN azzal egészíti ki, hogy a kicsinyítő-becéző jelentéstartalomból, amely a legősibb jelentésváltozatok közé tartozott, előbb a *-d* személynévképző funkciója fejlődött ki, majd ebből a helynevekben való gyakori előfordulás során a helynévképző szerepe (1958: 103). Eszerint a *-d* a személynevekben nem kicsinyítő-becéző funkciójú, azt a köztes lépcsőfokot tehát, amit BÁRCZI lehetőségként felvet, nem is muszáj feltételeznünk (arról nem is szólva, a névadás

pragmatikai feltételeként aligha lenne valaha is igazolható ez a mozzanat, ti. a „kedvében járás”). A TNyt. is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyelemű (személy)névadás idején a formánsoknak elsődlegesen a közszavak tulajdonnévvé változtatása volt a szerepük, s legfeljebb ehhez társulhattott a becézés árnyalata. Tehát a korábbi felfogással szemben, amely valamilyen meghatározott — kicsinyítő, becéző — funkcióban gondolkodott, a tulajdonnevesítő (azonosító) funkciót helyezi előtérbe. SZEGFŰ MÁRIA a fentieket kiterjeszti a jellegzetes személynévképzőket felvett jövevénynevekre is: mivel ezen képzett nevek nyelvi szerepe az adatok tanúsága szerint teljesen megegyezett a magyar nevekével, esetükben a képzők szerepe szintén nem a becézés vagy kicsinyítés, hanem a magyar névrendszerbe való beillesztés volt (1991: 250).

A *-d* másik feltételezett korabeli jelentésével kapcsolatban, amelyből helyneveink egy másik csoportját magyarázzák, korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. A személynévképző szerep mellett szokás ellátottságot kifejező funkcióról is beszélni a nem személynévi eredetű földrajzi nevek kapcsán, az ún. természeti nevekkel összefüggésben (*Somod, Csókád, Komlód*). Ezekben az esetekben felmerül a kérdés, hogy valóban volt-e a *-d*-nek az *-s* képzőéhez hasonló ellátottságot kifejező szerepe, ami aztán a helynevekben való gyakori előfordulás során megint csak a *-d* helynévképző funkcióját erősítette. (Ezt a lehetőséget ld. D. BARTHA 1958: 103.) Valószínűbb azonban, hogy mivel legrégebbi forrásainkban a *-d* inkább személynévekből alakult földrajzi nevekben található, ezek analógiájára járult néhány növény, majd egyéb természetes és mesterséges tárgy nevéhez mint helynévképző, és legfeljebb csak az alapszó besugárzásából kapta a valamiben bővelkedő hely, vidék stb. jelentést (BÁRCZI 1958a: 155). Valójában itt már az alapszó jellege önmagában ezt a szemantikai motivációt teszi kikövetkeztethetővé, nem szükséges tehát a képzőnek tulajdonítani ezt a szerepet. Érdekes lehet a kérdéshez a helyfajta szerinti vizsgálat tanulsága: ha a *-d* ellátottságot jelöl, sok ilyen erdőnévnek kellett volna pl. alakulnia, de nem találkozunk ilyenekkel. Olyan közszói példa, ahol egyértelmű lenne a *-d* ellátottságot kifejező funkciója, sem maradt fenn, amire persze magyarázat lehet az ómagyar kori nyelvemlékek szófaji jellegzetessége (az tudniillik, hogy főleg tulajdonneveket tartalmaznak). De más érvek is amellet szólnak, hogy a *-d* nem vehető az *-s*-sel megegyező értékűnek. BÁRCZI hívja fel a figyelmet arra, hogy a *-d* képzős alakok melléknévi használatban nem szoktak előfordulni, és a földrajzi nevekben egyébként oly gyakori jelzős szerkezetek előtagjaként sem igen szerepelnek (1958a: 155). (Az általa említett OklSz.-beli *Heulgedhegy*-féle alakulatokat ő birtokviszonyos összetételnek fogja fel, főnévi előtaggal.) Ezután ebből azt a következtetést vonja le, hogy (szemben az *-s*-sel) „az ómagyar *-d*-ben tehát közvetlen földrajzinév-képzőt láthatunk” (uo.). Megtévesztő lehet tehát az a sokszor azonos alapszón megfigyelhető váltakozás, amit a *-d* és az *-s* képzők mutatnak (és amit a *-d* funkciójával kapcsolatban bizonyítékként szoktak az elemzők felemlíteni), de ez valójában nem bizonyíték a *-d* ellátottságot kifejező jelentése mellett. Az az

indoklás ugyanis — amit ilyen esetekben legtöbbször olvashatunk —, hogy a két képző nyilván azonos funkciójú, és azért válthatják egymást, másképpen is áthidalható. Ha mindkét képző esetében a helynévképző szerepet feltételezzük, vagyis azt, hogy a funkciójuk egyszerűen a helynéviség jelölése, akkor ez szintén magyarázatot adhat a váltakozásra. Az adatok vizsgálatából jól látható továbbá, hogy korántsem csak ez a két képző válthatja egymást egy-egy név története folyamán, hanem az *-i*, *-sd* képzők megjelenésére, sőt a *-falva*, *-telke* utótagnak a korábbi képző helyén való előfordulására is szép számmal van példánk: *Almád ~ Almás*, *Borsód ~ Borsós*, *Komlód ~ Komlós*, *Mogyoród ~ Mogyorós*; de: *Martond ~ Martoni*, *Miháld ~ Mihályi*, *Kékegy ~ Kékes ~ Kékesd*, *Erdej ~ Erded ~ Erdőfalva*, *Jánosi ~ Jánostelke ~ Jánosd*, *Peterd ~ Péterfalva*. A magyar nyelv történeti nyelvtana az *-sd* képzőbokrót tartalmazó helynevek elemzése kapcsán egyébként éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a képzőbokorban a *-d* szerepe nyilván nem az ellátottság kifejezése lehetett, hiszen annak már volt egy kifejezőeszköze a szóalakban (az *-s*), a *-d* tehát itt biztosan helynévképzőként csatlakozik az említett alapszavakhoz (SZEGFÜ 1991: 254).

Másik hasonlóan téves feltevés a *-d* funkcióját vizsgálva — ezúttal a személynévi eredetű alapszavakon — a birtoklást kifejező funkció feltételezése. Az *-i* és *-d* képzők váltakozását mutató helynevek kapcsán KERTÉSZ MANÓ hasonlítja össze a két képző funkcióját, és állapítja meg, hogy mindkettő eredetileg kicsinyítő (személynév- ?) képző volt, és a helynevekkül alkalmazott személynévek végén a 'valakinek a földje, birtoka' jelentést vették fel (1939: 69). Valójában míg az *-i*-nek ténylegesen volt birtoklást kifejező funkciója (bár az nem a kicsinyítő szerepből származtatható), addig a *-d* esetében nem mutatható ki ilyen funkció. Az, hogy a *-d*-t személynévi alapszóval helynevek létrehozására használták, nem jelenti azt, hogy ott a képző fejezte volna ki a tulajdonlást, birtoklást. A személynévi alapú helynevek névadási motivációja ugyanis többnyire eleve ez a szemantikai tartalom volt, akár pusztán személynévi formában is. Már önmagában az alapszóból adódóan hasonló szemantikai motivációra gondolhatunk tehát, nem kell feltételeznünk, hogy az ilyen 'személynév + képző' konstrukciókban éppen a képző hordozná ezt a jelentést.

A *-d* képző helynevekbeli funkciójáról szólva viszont mindenképpen említést kell tenni a korai ómagyar korban még világosan érezhető kicsinyítő szerepéről. Bár a *-d* az említett korszakban személy- és helynévképzői funkcióban volt a legelevenebb, mégis (elsősorban közszavakból) egyértelműen kimutatható a kicsinyítő jelentése is: ÓMS: *urodum*, *fyodum*, TA. *holmodi*²¹. A képzők poliszémiája nem ismeretlen ma sem, és ez a korábbi nyelvtörténeti korszakokban is

²¹ SZAMOTA még tulajdonnévként értelmezi a TA. *holmodi* adatát, rajta a *-d*-t ennek megfelelően helynévképzőnek veszi (1895: 136), de itt a szövegkörnyezetből kiindulva inkább köznévről van szó (pl. *gnir uuege holmodia rea*). Ehhez vö. még HOFFMANN 2006a: 47–49.

így volt, ez viszont adott esetben azzal a következménnyel járhat, hogy egy-egy származékszó esetében az aktuális, konkrét képzőjelentést nem tudjuk meghatározni, tehát egy-egy név esetében az egyes képzőfunkciók nem különíthetők el határozottan egymástól (ilyen a helynévképzők közül még az *-s* helyzete is). A szakirodalom az alábbi helyneveket említi mint esetlegesen kicsinyítő funkciójú *-d*-t tartalmazó adatokat: *Érd*, *Falud*, *Iregd*, *Jód*, *Várad*, *Varasd*. Az *Érd* helynévvel kapcsolatban ZOLNAI GYULA hívja fel a figyelmet arra, hogy Arany János szerint van ilyen hangalakú tájszó 'erecske, folyócska' jelentésben, bár ez a tájszótárakban nem szerepel (1924: 179). A FNESz. szerint *Érd* esetleg lehet személynévi eredetű is. Hasonló értelmű alapszava alapján a *Jód* (< *jó* 'folyó'), bár a FNESz. a mai *Jódipusztá* előzményeként szereplő *Jód* helynévhez szintén személynévi etimont ad meg, a Máramaros megyei *Jód* helységet köznévi eredetűnek mondja. MELICH szerint is a *Jód* helynév a hasonló alakú 'folyócska' köznévből való (1924: 33). Az *Ürög* (< *üreg*) helynév több megyében előfordult a régiségben: Arad (1484: *Iregd*), Bihar (1273: *Irugd*), Temes (1421: *Iregd*).²² PAIS kicsinyítő vagy helynévképző *-d*-t feltételez az alapszó után, amelynek jelentése 'gödör', R. 'barlang' (1925: 266). A *Várad* (szintén több névben előforduló) névelemet tartalmazó helynevek a FNESz. szerint a *várad* 'kis erőd, udvarhely' köznévből keletkeztek. Ilyen értelemben a *Nagyvárad* helynév előtagja ellentmondásban állna a képző feltételezett jelentésével, de KISS LAJOS a FNESz. megfelelő szócikkében megemlíti, hogy a *Nagy-* előtag a korábban *Kisvárad*-nak is hívott *Kisvárdá*-tól való megkülönböztetést szolgálja. Ezenkívül a *Varasd* név kapcsán merült még fel a *-d* kicsinyítő jelentése (m. R. *váras* 'város' szóból, vö. MELICH 1910b: 297). Ezekben az esetekben, ha nem helynévképzőnek fogjuk fel a névvégződést, akkor egyszersmind feltételezzük, hogy az alapszónak kicsinyítő képzővel is léteznie kellett közszóként (ezt a nyelvtörténeti szótárak adatai egyébként többnyire nem támasztják alá). A *Falud* név (ami sok esetben utótagként is szerepel) elemzése kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS is kereste az esetleges köznévi alapszót, és vizsgálta a *-d* funkcióját. Bár a *falud* 'falucska' köznévi meglétére elég bizonytalan példákat hoz (1970: 50), és megállapítja, hogy ha létezett is ilyen közszó, az csak egy-két, igen kis területen élhetett, mégis valószínűsíti a *-d* kicsinyítő funkcióját az általa felsorolt több *-falud* utótagú helynév esetében. Ennek bizonyítéka, hogy az egyetlen Zala megyei *Falud* adattal szemben számtalan *Kisfalud* nevünk van, míg **Nagyfalud*, **Újfalud* stb. nevek nem mutathatók ki (illetve egy példa van *Nagyfalud* < *Nagyfalu* előfordulására jóval későbbi bővülés eredményeképpen, a szomszédos *Kisfalud* analógiás hatására, vö. KÁZMÉR i. h.). Még ha fel is tesszük, hogy a *Kisfalud* nevek egy töredéke szintén lehet analógiás keletkezésű (utólagosan a névhez kapcsolódó képzővel), elképzelhetetlennek látszik, hogy az analógia annyira egyoldalúan működött volna, hogy majdnem kizárólag a *Kisfa-*

²² A PAISTÓL idézett adatok mellett lásd még KMHsz. *Ürög*.

lu-kat érintette (*Újfal*-kat pedig pl. egyáltalán nem). Így összegzésként KÁZMÉR azt állapítja meg, hogy a *-d* mindenképpen eleven képző volt az esetek nagy többségében, és funkciója minden bizonnyal a helynévképzés mellett a kicsinyítés fokozása lehetett, hiszen a *Kisfal* előtagja ezt a funkciót már önmagában is betölti (a *-falud* típusú nevek adattárát lásd KÁZMÉR 1970: 156–159).

A korabeli településnevek és mikronevek körében nem egy hasonló szerkezetű névvel találkozhatunk: a mikronevek között ilyen *Kisköved*, *Kismeződ*, *Kisvárad* (HA. 1, HA. 2), aqua *Kysdunad*, loc. *Kyswelgyed* (SZAMOTA 1895: 136); esetleg ide vonható egyik értelmezése szerint *Küsmöd* is (vö. BENKŐ 1998: 136, 145). A településnevek közül *Kisaranyos* és *Kisgyőr* *-d* képzővel való bővülése kapcsán merült fel hasonló lehetőség (vö. PÓCZOS 2002: 46), bár itt az említett kicsinyítő funkció megjelenése kevésbé valószínű, mivel a nevek másodlagos alakulások (ennek ellenére érdekes lehet *Kisgyőröd Nagygyőr*-rel való szembenállása).

A *Falud*-féle nevek kapcsán itt kell megemlíteni az Erdélyi Fehér megyei *Faludi* nevet (1296: *Foludy*, 1298: *Foludi*, Gy. 2: 142). Az *-i*-ről ilyen helyzetben (*-d* képző után) felmerülhetne, hogy tővégi magánhangzó (lásd pl. hasonló esetre *Lázd* első adatait, 1213/1550: *Lazdi*, 1217/1550: *Lazdu*, Gy. 1: 639), de az adat viszonylag késői előfordulása 1296-ból ezt nem teszi valószínűvé. Így ebben az esetben inkább *-i* helynévképzős adatról lehet szó (a *-d* pedig bizonyára kicsinyítő vagy helynévképző lehet, bár az adatok között nem látjuk az utólagos bővülés bizonyítékát). Van egyébként a későbbiekben egy különleges *-di* végződést tartalmazó névcsoport, ami máig ilyen végződéssel adathozható, és ahol az *-i* biztosan nem tővéghangzó (ld. még MELICH 1910a: 156). Néhány példa a FNESz. alapján: *Almádi*, *Alsónémedi*, *Csabdi*, *Cserdi*, *Istvándi*, *Nyírmihálydi*, *Polgárdi*, *Szunyogdi*, *Tabdi*, *Zamárdi*. Ezek többnyire kimutathatóan másodlagosan jöttek létre vagy az *-i*-vel való kiegészülés eredményeként, vagy sajátos módon a *-d* képző betoldódásával az eredetileg *-i*-vel álló névalakba (*Jánosi* > *Jánosdi*, *Mihályi* > *Mihálydi*, *Polgári* > *Polgárdi*, vö. KRISTÓ 1976: 87). Néhány esetben pedig analogikus névalakulással számolhatunk, pl. *Alsónémedi*, valamint *Csabdi* esetében (etimológiájukat ld. FNESz.).

Tudománytörténeti szempontból is érdekes a *-d* képző kicsinyítő értékéhez az a vita, amiről ZOLNAI GYULA cikkében olvashatunk (1928: 114), és ami az Anonymusnál szereplő *Borsod* helynév képzőjének státusa kapcsán bontakozott ki. Már PAIS DEZSŐ is megállapítja, hogy Anonymus mint „első nyelvészünk” a *Borsod*-ot a *Bors* személynév *-d* képzős származékának mondja (1928: 114). PAIS szerint a *-d* funkciója itt kicsinyítő képző, és mindezt az Anonymusnál található népetimológiás magyarázatra alapozza, ami úgy hangzik, hogy „Bors pedig ...várat építtetett, ezt a nép *Borsod*-nak hívta, mert kicsiny volt”. Vagyis PAIS szerint Anonymus azt gondolta, hogy *Borsod* vára kicsinysége miatt nyerte építtetője nevének kicsinyített formáját. ZOLNAI szerint pedig Anonymus, amikor a vár elnevezésének alapjául a vár kicsinységét hozza fel, egysze-

rően a borsra gondolt, hiszen a bors valóban kicsi, és nem valószínű, hogy a *Borsod* névnek éppen a kicsinyítő képzős alakjánál fogva gondolta volna a vár elnevezését olyan találónak. Felmerülhetne emellett a puszta személyneves alakulás is, mivel a *Bors* és a *Borsod* is adathozható személynévként a korból, mégis valószínűbb a helynévképzővel való keletkezés: az ÁSz. tanúsága szerint a *Bors* személynév jóval gyakoribb, mintegy 60 adattal szerepel, míg a *Borsod* személynév mindössze kétszer. Legutóbb BENKŐ LORÁND írt (más megközelítésben) a témáról egyértelművé téve, hogy Anonymus hőse nem történelmi személy, P. mester e személynévet a hasonló alakú helynevek alapján alkotta. Mindezzel együtt abban az időben a *Bors* valóban létező személynév volt, és Anonymus, mint oly sokszor (a magyar nyelvben jellegzetes személynév > helynév alakulási módot ismerve) a helynév alapján alkotta meg az állítólagos névadó személy (és egyúttal az általa mondott tulajdonos) nevét. Itt ráadásul nem is puszta személyneves névadásról van szó, hanem képzővel történő helynévalakulásról, így kerülhet a történetbe a *-d* képző akkoriban meglévő kicsinyítő funkciójából kiindulva a vár kicsiségére utaló mozzanat (1998: 16).

A *-d* képző helynevekbeli funkciójáról szólva a teljesség kedvéért említést kell tenni HAJDÚ MIHÁLY *Helyneveink -d-féle képzőinek funkciójáról* című tanulmányáról, ahol ő a FNESz. első kiadása alapján egybegyűjti és funkció szempontjából kommentálja a *-d* képzős helynévi adatokat. Mivel KISS LAJOS nem dolgozott a helynévképző fogalmával, így meglehetősen nagyszámú helynév van, ahol egyáltalán nem találunk a képző funkciójára utaló megjegyzést. Ennek alapján HAJDÚ néha talán kissé erőltetett módon igyekszik minél több esetben valamilyen funkciót (kicsinyítő vagy ellátottságot jelentőt) tulajdonítani a *-d*-nek, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ez az általa kizárólagosnak tartott két funkciót KISS LAJOS mindössze kettő, illetve hat névelem magyarázatokor említi. A nagy mennyiségű képzőcsere vagy utólagos bővülés során *-d* képzőssé vált nevek esetében pedig szintén a fenti módszert alkalmazza: vagy kicsinyítő vagy ellátottságot kifejező *-d*-ről beszél, bővülés esetén tulajdonneveknél kicsinyítő, köznévi alapszónál ellátottságot kifejező funkciót feltételez. A szakirodalom álláspontja ezzel szemben — mint azt korábban láttuk — ennél a jelentős számú névcsoportnál egyértelműen az, hogy az utólagos bővülés esetén a funkció a helynévi státusz megerősítése lehetett. HAJDÚ az analógia működését (értve ezen a képző eddig említett két funkciójának hiányát) nagyon korlátozott számú név esetében fogadja csak el, illetve tartja elképzelhetőnek. Képzőcsere esetén hasonlóan: az *-s*, *-n* képzővel való váltakozás (egy-egy név esetében, tulajdonnévi alapszón) szerinte a *-d* kicsinyítő funkciójára utalhat, míg az *-s*, *-sd* képzőkkel való váltakozás (köznévi alapszón) a *-d* ellátottságot kifejező funkcióját bizonyítja. (Persze mindez nem szolgáltat magyarázatot azokra az esetekre, ahol többféle képző váltakozik egymással, és esetleg földrajzi köznévi utótaggal is, példákat l. fentebb. Ilyen-

kor ugyanis a váltakozás nyilván csak hasonló funkciójú elemek esetében képzelhető el, különben a változás a lexéma funkcionálását akadályozná, mivel jelentésváltozáshoz vezetne.)

A következőkben arra keresem a választ, hogy a *-d* képző milyen típusú alapszavakhoz kapcsolódva fordul elő helyneveinkben. Mint a fentiekből láttuk, az egyik leggyakoribb eset, hogy a képző személynévi alapszóval áll: ilyenkor a *-d* szerepe attól függően lehet személynév- vagy helynévképzői, hogy a képző már eredetileg is a tőhöz tartozott, vagy csak később, a helynévalkotás során került a névbe. Ennek megállapítása utólag többnyire nem lehetséges, kivéve azon ritka eseteket, amikor a forrásként szereplő oklevél tartalmazza a névadás alapjául szolgáló személynévet is. Ha az Árpád-kori személynévtár alapján próbálunk következtetni a helynév alapjául szolgáló személynév hangalakjára, ez részben támpontot jelenthet. Így, ha az ÁSz. szerint a személynév nem adatható *-d* nélküli formában, a helynevet nagyobb valószínűséggel pusztán személynévi keletkezésűnek kell tekintenünk: *Arad* (1295: *Arad*, Gy. 2: 224), *Béld* (1295/1392: *Beld*, Gy. 2: 132), *Ebed* (1237: *Ebed*, Gy. 2: 235), *Férged* (1274>1340: *Kysferged*, Gy. 1: 856), *Gyomord* (1266/1290–1300: *Gyvmurd*, Gy. 2: 186), *Negyed* (1323: *Nygeed*, Gy. 1: 182), *Őzd* (1262/1273: *Euzd*, Gy. 1: 126). Hasonlóképpen, ha az ÁSz. szerint csak a *-d* nélküli forma létezett személynévként, akkor a *-d*-t inkább helynévképzőnek tekinthetjük: *Álmosd* (1409: *Almosd*, ZsO. II/2: 303), *Atád* (1393: *Ataad*, ZsO. I: 353), *Bagd* (1468: *Bagd*, Cs. 1: 602), *Báránd* ([1272–1290]: *Barand*, Gy. 1: 598), *Bélád* (1156: *Belad*, Gy. 1: 433), *Bozsód* (1220/1550: *Bosold*, Gy. 1: 606), *Csegőd* (1295: *Cheged*, Gy. 1: 607), *Endréd* (1260: *Endred*, Gy. 1: 439)²³, *Élesd* (1458: *Elesd*, Cs. 1: 607), *Fejérd* (1326: *Feird*, Gy. 3: 347), *Győröd* (1290/1322: *Geurud*, Gy. 1: 445), *Jánosd* (1213/1550: *Ianust*, Gy. 1: 627), *Kajánd* (1290: *Kayand*, Gy. 1: 720), *Karácsond* (1310: *Carachund*, Gy. 1: 102), *Királd* (1246/1437: *Crald*, Gy. 1: 782), *Kokad* (1219/1550: *Cocot*, Gy. 1: 634),²⁴ *Leánd* (1275: *Leand*, Gy. 456), *Libád* (1274: *Lybad*, Gy. 2: 299), *Petercsed* (1274>1340: *Peturched*, Gy. 1: 183), *Szamárd* (1292: *Zamard*, Gy. 2: 275), *Szanád* (1274>1340: *Zanath*, Gy. 1: 870), *Tabajd* (1228/1434: *Toboyd*, Gy. 2: 409), *Tard* (1220/1550: *Tord*, Gy. 1: 810), *Teked* (1323 k.: *Theked*, Gy. 1: 523), *Tild* (1297: *Teld*, Gy. 1: 480), *Tokod* (1270: *Tukud*, Gy. 2: 315), *Törösd* (1337: *Turwsd*, Gy. 1: 875). Nyilván nem egy eset van, amikor a személynév képzővel és képző nélkül is létezik, ilyenkor azonos eséllyel szá-

²³ KERTÉSZ MANÓ hozza az alábbi példát egy másik hasonló nevű falu kapcsán (1939: 67): 1086-ban a Veszprém megyei *Endrőd* még *villa Andree episcopi* és *villa Endree Pyspuky* néven szerepelt, 1230-ban pedig *Endred* néven fordul elő (Cs. 3: 229), vagyis az oklevél szövege szerint a névadó püspököt Endrének hívták, a helynévalkotás pedig a *-d* képző hozzákapcsolásával történt. Az első adat latin genitivusi szerkezetének azonban többféle magyar névalak is megfelelhet (vö. HOFFMANN 2004: 31).

²⁴ Ha a FNESz. által említett szláv személynévből származik, akkor természetesen nem képzős. (Ha viszont egy *Kóka* típusú személynév az alapja, akkor ide sorolható.)

molhatunk a puszta személynévből való származás és a *-d* helynévképzővel való keletkezés lehetőségével is: *Abád* (1177>405: *Abad*, Gy. 1: 170), *(Al)szend* (1327/1400/1402: *Olzend*, Gy. 1: 144), *Balogd* (1245: *Bolugd*, Gy. 1: 64), *Bánd* (1400: *Band*, ZsO. II/1: 43), *Borsod* (1220/1550: *Bursod*, Gy. 1: 761), *Bőd* (1276: *Beud*, Gy. 1: 72), *Bűd* (1329: *Byud*, Gy. 1: 74), *Büked* (1340>394: *Bukud*, Gy. 1: 714), *Csobád* (1323: *Chabad*, Gy. 1: 76), *Erded* (1221/1550: *Erded*, Gy. 1: 77), *Füged* (1326: *Figud*, Gy. 1: 857), *Gáld* (1280/1453: *Gald*, Gy. 2: 160), *Gyűd* (1273: *Geud*, Gy. 2: 600), *Kéked* (1297: *Keked*, Gy. 1: 109), *Komád* (1333: *Komad*, Gy. 1: 635), *Mikod* (1237–40: *Mycud*, Gy. 2: 609), *Nagyod* (1264/1384: *Nogud*, Gy. 1: 463), *Peterd* (1291–94: *Peturd*, Gy. 1: 654), *Szerénd* (1308: *Zerend*, Gy. 1: 235), *Tömörd* (1093 k.: *Tumurdi*, Gy. 3: 460). Az ide tartozó helynévetimológiákat tartalmazó írások ilyenkor ugyancsak a vagylagos minősítés egyenlő lehetőségét vetik fel: pl. *Homoród* kapcsán PAIS (1918: 21), *Sonkád* nevének elemzésekor MEZŐ–NÉMETH (1972: 110), *Ravazd* esetében SZABÓ DÉNES (1954: 18). Néhány esetben — annak ellenére, hogy a személynévnek adathozható képzős és képző nélküli változata is — a helynévképzővel való alakulás mégis valószínűbb: pl. az ÁSz. száznál több *Peter*, *Petur* leírású névadatot hoz, *Peterd* ezzel szemben mindössze egy alkalommal fordul elő. Az *Ivánd* helynevet a FNESz. hasonlóképpen puszta személynévből keletkezettnek tartja, noha száznál több *Ivan* adat mellett mindössze egy *Iuandi* (1138) személynévet találhatunk az ÁSz.-ban. Más esetben a helynevet tartalmazó oklevél szövege segíthet a képző funkciójának eldöntésében: bár van *Ravasz* és *Ravaszd* személynév is, a Győr megyei helynév első adatát tartalmazó oklevélben hasonló alakú (képzős) személynév szerepel (1093: *Ruoxti*, Gy. 2: 621), ezért itt inkább a közvetlen személynévi alakulás a valószínű. Ugyanezt látjuk a Bihar megyei *Görbed* (1300>338: *Gurbeth*, Gy. 1: 619) esetében is: bár van *Gurbe* személynév, az oklevél szövege szerint a *Gurbeth* nevet viselte 1300-ban egy itt birtokos nemes apja, így a helynév ez alapján inkább puszta személynévi alakulású lehet. Máskor az ÁSz. adatai viszont megtévesztőek lehetnek: *Dögösd* (1213/1550: *Degust*, Gy. 1: 613), *Germánd* (1264: *Germand*, Gy. 2: 173), *Iklód* (1329: *Icloud*, Gy. 1: 626), *Kacsád* (1284/1299: *Kachad*, Gy. 1: 779) esetében például a személynévtár *-d* képzős adatai *terra*, *possessio*, *villa* minősítésűek, vagyis valójában nem személynévi, hanem helynévi adatok. Köznévi és személynévi eredetű is lehetne alapszava alapján az Abaúj megyei *Erded* (1221/1550: *Erded*), de itt az *erdő* köznévi kizárható alapszóként, mivel a későbbi névvariánsok között megtalálható *Erdőfalva* (1272>1344: *Erdeufolua*) összetett alak a személynévi előtagot valószínűsíti (vö. TÓTH V. 2001: 48).

Ahogy a képző funkcióját tárgyaló részben láttuk, a *-d* képző gyakran fordul elő a helyjellegzetes növény- vagy állatvilágára utaló alapszóval (e nevek alapján következtek többek között a *-d* ellátottságot kifejező funkciójára). Ebben a szemantikai csoportban a *-d* képzővel való alakulás persze korántsem kizárólagos: növény- és állatnevek más képzővel és összetételben is szere-

pelhetnek névrészként (a témához ld. még I. GALLASY MAGDOLNA 1989: 83–93.) A leggyakoribb az *-s* képző, ami időnként a *-d*-vel váltakozva is előfordul. Növénynévi elemet tartalmaz: *Harangod* (1274>340: *Harangud*, Gy. 1: 858), *Komlód* (1315: *Komloud*, Gy. 3: 360), *Mogyoród* (1235: *Monoroud*, Gy. 4: 532), *Nyárad* (1317: *Narad*, Gy. 1: 793), *Szóled* (1332: *Zwled*, Gy. 1: 149). Érdekes a Bodrog megyei *Borsód* (1341: *Borsod*, 1342: *Borsood*, Gy. 1: 713) esete, amelyet annak ellenére, hogy *Borsós* (1333: *Bursous*, uo.) névalakban is előfordul, vagyis a tipikusan növénynevek körében szokásos képzőváltást mutatja, a FNESz. szerint inkább a *Borsod* személynévből alakult népetimológiával (vagyis eszerint a növénynév csak utólagos beleértés lenne, vö. PÓCZOS 2002: 91). Állatnév szerepel az *Ártánd* (1291–1294: *Artand*, Gy. 1: 595), *Disznód* (< ’vaddisznó’, 1276/1641: *Gisnod*, Gy. 1: 218), *Fúd* (< ’vadvadkacsa’, 1328>1364: *Fuhd*, Gy. 2: 587), *Hollód* (1467: *Hollod*, Cs. 2: 26), *Kacsád* (1284/1299: *Kachad*, Gy. 1: 779), *Tinód* (1406: *Thynod*, ZsO. II/1: 537), *Tulogd* (1338: *Tulugd*, Cs. 1: 627) nevekben. Ilyenkor a névadás motivációja (mint az oklevélből kiderül) a Bihar megyei *Ártánd*, *Tinód* és *Tulogd* esetében is az volt, hogy a falu lakossága miféle állattal adózott a falu birtokosának (RÁCZ A. 2007a: 33, 283, 291). Archaikus szavak is fennmaradtak e névtípusban: PAIS DEZSÓ állapította meg a *Cegléd* (1290: *Chegled*, Gy. 4: 512) névről, hogy benne egy R. N. *cigle* ~ *cegle* fűzfanév őrződött meg *-d* helynévképzővel ellátva (1914a: 68). Az *Ivád* (1321: *Iwad*, Gy. 3: 104) helynév elemzése során merült még fel hasonló lehetőség: a szintén szóba jöhető személynévi származtatás mellett PAIS itt is egy R. *iva* fanevet (tisza-fa?, a FNESz.-ben közelebbről meg nem határozható fafajta) említi alapszóként (uo.). Éppen ezeknek a növény- és állatnévi alapú *-d* képzős neveknek az analógiáját használja fel HOFFMANN ISTVÁN a TA.-beli *Huluoodi* név megfejtésénél, a *holló* szót keresve a név tövében (2006b: 70–71).

Nyilván teljesen más a névadás motivációja, ha a helynév a kikövetkeztethető alapszó értelmétől függően személynévi vagy köznévi alapú is lehet: *Árpád* (1326: *Arpad*, Gy. 1: 595, *árpa* vagy *Árpád* személynév), *Agárd* (1211/1252: *Agard*, Gy. 1: 846, *agár* ’kutyafajta’, esetleg *ágár* ’fűzcserejékkal benőtt zátony’ vagy *Agard* szn.), *Buzd* (1299/1338: *Buzd*, Gy. 2: 136, *boz* ’bodza’ vagy *Buzd* szn.), *Büked* (1208/1395: *Bucchid*, Gy. 1: 714, *bükk* ’fafajta’, vagy *Buc*, *Bucud* szn.), *Csombord* (1220/1550: *Chumburd*, Gy. 2: 138, *csombor* növénynév vagy *Chumbur* szn.), *Fenyérd* (1326/1400: *Fenerd*, Gy. 2: 268, *fenyér* ’vizes-füves földterület’ vagy *Fener* szn.), *Fülesd* (1278/1358: *Fylesd*, Gy. 2: 159, *Files* szn., vagy esetleg m. R. *files* ’nyúl’, ekkor nyúlban gazdag területre utal, vö. SZABÓ T. A. 1941b: 198), *Füred* (1272: *Fyured*, Gy. 3: 416, R. N. *für* ’fűrj’ szóból, esetleg személynévi áttétellel: *Fuurh*), *Lugasd* (1406: *Lugasd*, ZsO. II/1: 537, *lugas* ’felfutó növényzet’ vagy *Lugas* szn.), *Ölyved* (1293: *Wlued*, Gy. 2: 304, *ölyv* vagy *Ulw* szn.), *Szunyogd* (1421: *Zunyogd*, Cs. 1: 625, *szúnyog* vagy *Zwnug* szn.).

A helynévtipológiákban külön csoportot alkotnak a törzsnévből létrejött helynevek. BENKŐ (1998: 150) hangsúlyozza a *-d* képzővel kapcsolatosan, hogy az semmiféle funkcióban nem kapcsolódik sem törzsnevekhez, sem népszóhoz. A korábban törzsnévi származékként elemzett nevek vagy személynévi áttétellel, vagy más módon alakultak (BENKŐ konkrétan a *Kézd* helynév *Keszi* törzsnévből való származtatását cáfolja említett cikkében). KISS LAJOS több kivételt említ a fenti tendencia alól: a Nyitra megyei *Megyered*²⁵ és a Hont megyei *Kérd* helyneveket elemzi törzsnévből keletkezettként (1995: 40), valamint e csoportba sorolja továbbá a Szerém megyei *Jenőd*-öt (1990: 169). KNIEZSÁNÁL a *tárkány* és a *varsány* névrészt tartalmazó nevekkel kapcsolatban is felmerült a törzsnévi származás lehetősége, ez esetben *Varsánd* (Gyulavarsánd, Óvarsánd) és a Bihar megyei *Tárkánd* tartozhatna ide, amelynek viszont a FNESz. szerint a személynévi származtatása a legvalószínűbb. MELICH pedig a *Berény* és a *Ság* név etimológiája kapcsán jegyzi meg, hogy azok törzsi nevek lehetnek, a *Berend* és a *Ságod* viszont a FNESz. szerint szintén egyértelműen személynévi eredetű. Az elemzők közül ezen kívül GYÖRFFY felveti az *Örs*-féle helynevek törzsnévi eredetét, és minősíti pl. a Nyitra megyei *Örsed* nevű lakatlan földet törzsnévi eredetű helynévnek (Gy. 4: 441). Ez BENKŐ szerint lehetséges ugyan, bár nem bizonyítható (1998: 53). A FNESz. adatai között szereplő *Örsöd* viszont jóval későbbi keletkezésű, 1847-ben szerepel először, és a közeli Budaörs nevének felhasználásával alkották tudatosan. (Az ún. pseudo-törzsnévi eredetű helynevekhez részletesebben lásd RÁCZ A. 2007b: 45–55.) Megjegyzendő, hogy KRISTÓ szerint ezek a vélt törzsnevek „mindmáig csak erősen feltevés jellegű”-ek (1976: 44). A népszó eredetű nevek csoportjáról BENKŐ szintén kategorikusan megállapítja, hogy népszóval jellemzően nem fordul elő a *-d* képző (ld. fent). Ennek ellenére itt is találhatunk egy-egy (többnyire bizonytalanul idesorolható, vagy utólagos bővülés eredményeként létrejött) ellenpéldát, mint a Szabolcs megyei *Besenyőd* esetét, ahol a szintén felmerülő személynévi eredet helyett (1138/1329: *Besenudi*) a szakirodalom helyenként a népszó eredet mellett foglal állást, és a honfoglalás után a gyepük közelébe telepített besenyő lakosságra utaló névként értelmezik (vö. TÓTH V. 2008a: 122). Az más kérdés, hogy a FNESz. megfogalmazásából viszont az derül ki, hogy épp a település nevéből lehet következtetni egykori besenyő szálláshelyre (vagyis más forrás ezt nem támasztja alá, vö. KRISTÓ 2003: 71). A Nyitra, Trencsény és Sopron vármegyei *Pecsenyed* az elsődleges *Besenyő* névváltozatból jött létre (KRISTÓ i. h., FNESz.). KÁLMÁN BÉLA az *Ózd* (1272: *Ovzd*, Gy. 1: 797) nevet szintén népszó eredetűnek említi (az *úz* népszó ez esetben csak *-d* képzős formában alkot helynevet, névtipológiailag egyedülálló mó-

²⁵ Bár Gy. 4: 422 tanúsága szerint (ha helyesen azonosítja a későbbi *Megyered*-del) az első 1156-os adat *Mogorod* formájú. Legújabbban RÁCZ ANITA utalt rá, hogy több ilyen *Magyarad* > *Megyered* névváltozásra van példa, pl. Heves megyében is (2008a: 238).

don²⁶, a FNESz. szerint a településnév inkább személynévi eredetű). A Nyitra megyei *Kálozd* (1298: *Kaluzd*, Gy. 4: 402) pedig minden bizonnyal a mohamedán kálizok nevét őrizte meg (KÁLMÁN B. 1989: 148). A FNESz. etimológiái közül a *nándor* alapszót tartalmazó nevek vonatkoznak még ide, ahol a megfogalmazás arra utal, hogy itt is feltételezhetünk népnévi eredetet (ilyen pl. a Csongrád megyei *Nándord*, neve dunai bolgárookra utal: Gy. 1: 898). A FNESz. ide sorolja továbbá a *Kozárd* (1408: *Kozard*) helynevet, amit a *kazár* népnév *-d* képzős származékának tart (esetleges személynévi áttételen keresztül). KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ (1973: 23) szintén a népnévi csoportban említi a *Várkond* nevet (1419: *Warkond*, ez a többi adat alapján utólagos bővülés eredménye). Legutóbb pedig RÁCZ ANITA (2008a: 235) készített összefoglaló tanulmányt a népnévi eredetű településnevek szerkezeti sajátosságairól, innen további adatokkal egészíthetők ki az eddigiek: *Lengyeld* (Heves m.: 1240: *Lengeld*, Gy. 3: 112), *Oroszd* (Nógrád m.: 1219: *Orsci* > 1346: *Wruzd*, Gy. 4: 282), a Borsod megyei *Százd* (1267: *Zazty*, Gy. 1: 804, ha a *szász* népnévet tartalmazza), Esztergom megyei *Zsidód* (1281: *Sydoud*, Gy. 2: 318, ha nem személynévi eredetű). A *-d* képzős nevek viszonylag ritka előfordulását ebben (és a foglalkozásnévi csoportban TÓTH VALÉRIA azzal indokolja, hogy ezekben a csoportokban a helynévképzők közül az *-i* használata az általános, ezekben a szemantikai kategóriákban más formánsokkal csak kivételesen találkozunk (2008a: 121), mindazonáltal egy-két szórványos előfordulás nem ingatja meg a *-d* hiányára vonatkozó korábbi megállapítást, hiszen ilyen névalakok egyéb földrajzi nevek „szokásos névszerkezetének analógiájára” is kialakulhattak (2008a: 122).

Bár ahogy említettük, a foglalkozásnévből származó helynevek között ritka a *-d* képzős, minden bizonnyal foglalkozásnévi alapszót tartalmaz *Bocsárd* (*bocsár* 'pohárnok', 1303: *Bochard*, Gy. 2: 134), valamint *Fonyód* (< *fonó*, [1093 k.]: *Funoldi*, PRT. 1: 592) neve (ez utóbbiról a FNESz. HECKENAST véleményét idézve megállapítja, hogy a település első lakói királyi fonónépek lehettek). PAIS a foglalkozásnévi csoportba sorolja még a *Lód* (< *Lövöld*, 1270: *Leueld*, Cs. 3: 213) településnevet is (1927: 54).

Bár a patrocíniumi településnevek körében a névképzés mint helynévalakulási mód nem jellemző, mégis idesorolható a FNESz. etimológiája alapján a Somogy megyei *Kisasszond* (1324: *Kusazwnd*, AO. 2: 165), ami a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomáról kapta nevét (bár MEZŐ ANDRÁS monográfiája nem említi idetartozó névként). A *Marjád* helynévvel kapcsolatban is megfogalmazódott az a gyanú, hogy hasonlóan templomcími eredetű lenne. A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelében feltűnő *Mariad* (ma *Marjád* a Somogy megyei Ságvár határában) helynévről MIKOS JÓZSEF így vélekedett: „Talán arról kapta nevét, hogy Mária tiszteletére szentelt egyház vagy kápolna volt ott” (1935: 288). MEZŐ ANDRÁS azonban pszeudo-

²⁶ Más népnévek helynevekben többnyire képzőtlen vagy *-i* képzős formában is fennmaradtak, valamint összetételekben elő- vagy utótagként.

patrocíniumi névnek tartja, mondván, hogy a templom tényleges középkori címére nem ismer adatot (1996: 223). A Gömör megyei (Sajó)Szentkirály (amely Szent István tiszteletére emelt templomra emlékeztet) 1343-ban egy alkalommal *-d* képzővel, *Szentkirályd* (*Scent Kirald*, i. m. 126) formában szerepel, bár TÓTH VALÉRIA szerint éppen egyedi előfordulása miatt talán nem is lehetett valós névforma, csak alkalmi, egyszeri bővülés eredménye (2008a: 115). Az *Endréd* (1440: *Endred*, Cs. 2: 127) névből szintén utólagos bővüléssel létrejött *Szentendréd* (1441 k.: *Szentendred*, Cs. 2: 127) is átmeneti formának bizonyult (i. h.), itt a többi adat alapján egyébként is inkább a személynévi eredet a feltételezhető (MEZŐ 1996: 56).

Egyéb, a fent említett csoportokba nem sorolható köznévből alakult nevek az alábbiak: *Itód* (1198Pp/Pp.Reg.: *Ytoud*, Gy. 1: 720), *Kapud* (1264: *Cupud*, Gy. 2: 168), *Kéménd* (1273/1356: *Kemend*, Gy. 2: 294), *Köved* (1226: *Kyud*, Gy. 3: 434, *Keve* szn. vagy *kő* fn.), *Küllőd* (1305/1342: *Kulud*, Gy. 1: 723, *küllő* 'madárfajta' vagy *kölyű* 'szárazmalom'), *Lázd*²⁷ (1214/1550: *Lazd*, Gy. 1: 639, 'tisztás, rét, irtvány'), *Sárd* (1238/1296–1301: *Sard*, Gy. 2: 183), *Sarkad* (1138/1329: *Surcudi*, Gy. 1: 659, 'vízfolyás, mocsár kiszögellése'), *Segéd* (1410: *Seged*, Gy. 2: 309, *Segi* néven is, *ség* 'domb'), *Szeged* (1193: *Scequed*, Gy. 1: 900, *szeg* 'ék, sarok, kiszögellés' vagy *Zege*d szn.), *Szekcsőd* (1398: *Zekchwd*, ZsO. I: 578, 'gázló'), *Telegd* (1256/1284/1294/1572: *Thelegd*, Gy. 1: 674, *telek* 'szántásra alkalmas föld'), *Told* ([1275 k.]: *Thold*, Gy. 1: 677, R. N. *tól* 'tó'), *Tövised* (1280: *Tyvised*, Gy. 1: 731), *Udvard* (1255: *Vduarth*, Gy. 1: 731, 'királyi udvarház, kúria'), *Ürögd* (< *üreg*, 1273/1392/1477: *Irugd*, Gy. 1: 680), *Várad* ([1200 k.]: *Warod*, Gy. 1: 483, 'kis erőd, udvarhely' vagy *Varad* szn.).

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen szófajú alapszavakhoz járul a *-d* mint helynévképző, azt találjuk, hogy a leggyakrabban főnévhez és melléknévhez, de időnként igenévhez kapcsolhatónak is mondják egyes szerzők. A szakirodalomban néhány esetben külön csoportként szerepelnek a folyamatos melléknévi igenévi alapszót tartalmazó helynevek. JUHÁSZ JENŐ (1939: 117) pl. melléknévi igenév és *-d* képző kapcsolataként elemzi a következő helyneveket: *Aszód*, *Erdőd*, *Fonyód*, *Szántód*, bár ezek az alapszavak valójában itt már sokkal inkább főnévnek tekinthetők. Ezzel együtt a FNESz. etimológiái között is találkozhatunk olyanokkal — pl. *Fonyód* és *Siklód* esetében — ahol a helynév létrejöttét egy melléknévi igenév képzővel való módosulásával magyarázza.

A szakirodalom általában külön csoportként utal azokra a nevekre, melyek idegen eredetű nevekéből jöttek létre utólagos *-d*-vel való bővüléssel. Idegen (szláv) eredetű alapszóból keletkeztek a FNESz. etimológiái alapján: az alábbiak: *Kamond* (< *kamenn* 'kő'); ide tartozhat még *Kéménd*

²⁷ Korábban a *láz* névrészt tartalmazó helynevek esetében felmerült a szláv köznévből való származtatás lehetősége is. Ezt épp a többféle magyar képzővel való helynévi előfordulások teszik többek között kétségessé (a témához vö. még PÓCZOS RITA 2007: 23).

1183-as *camend*, továbbá Kálmánd 1335-ös *Keethkamand* adata alapján, (így ez utóbbi csak később került a *Kálmán* szn. alaki hatása alá), *Kulcsod* (1251/1281: *Kulchud*, Gy. 2: 606) a *ključ* 'folyókanyar' jelentésű közszóból keletkezett, *Vezend* (1262: *Wezend*), a szláv *Vezen* helynévből, másik magyarázat szerint a szláv eredetű m. R. *venez* 'fafajta' szóból. BENKŐ (1949: 318) adatai alapján ide tartozik még *Polyánd* (1376: *Polian*, 1402: *Polyand*, ma *Magyarpolány*). Ezen kívül korábban szláv alapszó utólagos bővülésével magyarázták a *Debrend*, *Kercsed*, *Lozsád*, *Szalárd* neveket is (vö. BENKŐ 1949: 318). Ma ezeket inkább pusztá személynévből származónak tartja a FNESz.

Ha idegen eredetű alapszóhoz járul a képző, akkor alapvetően két lehetőség van a folyamat magyarázatára. Az egyik, hogy a magyarban használatban volt egy szláv eredetű helynév, és a későbbiekben ez bővült analogikusan *-d* képzővel (pl. a *Gerezd*, *Polyánd* nevekben). A másik lehetőséget köznévi alapszó esetében vethetjük fel, olyankor, amikor nem tulajdonnévi áttétellel magyarázható a képzés. Ez esetben azt kell feltételeznünk — mivel a *-d* helynévképző egyértelműen magyar névadásra utal —, hogy (kétnyelvű területen) a névadó magyarság ismerhette a megfelelő szláv alapszót, s így felhasználhatta új helynév létrehozására. PÓCZOS RITA a *Mocsolád*-féle helynevek kapcsán veti fel ezeket a lehetőségeket (2007: 23). (Hasonló gondolatmenetet láthatunk JUHÁSZ 1991: 341.)

Külön érdekes csoportot alkotnak azok a helynevek, melyek nem csak egy névfajta megjelenésére használatosak. Ilyenek pl. a víznévből alakult településnevek: *Csergőd* (1320/1550: *Chergeud*, Gy. 2: 137), *Harangod* (1274>1340: *Harangud*, Gy. 1: 858), *Hodosd* (1245–1264/1274/1356: *Hodosd*, Gy. 4: 398), *Nyárad* (1317: *Narad*, Gy. 1: 793), *Vajasd* (1299/1369/1570: *Wayosd*, Gy. 2: 190). Ezek a településnevek a közelükben levő víz megnevezéséből származtathatók metonimikus átvitelrel. Ez a folyamat nem szokatlan a helynévadásban, és arra is rámutat, hogy a *-d* képző víznevek alkotásában is szerepet kapott²⁸. Néhány ide tartozó víznév GYÖRFFY ERZSÉBET gyűjtése alapján, földrajzi köznévből: *Aszód* (+1278/1278: *Ozod*, Gy. 3: 386, 419), *Horhod* (1308: *Hurhud*, Gy. 3: 151), *Sárd* (1338/1339: *Sard*, Gy. 1: 519), melléknévi vagy melléknévi igenévi alapszóval, jellemző tulajdonság megnevezőjeként: *Csergőd* (1320/1550: *Chergeud*, Gy. 2: 191), *Forród* (1284/1454: *Forrod*, Gy. 1: 793), *Homoród* (1421/1735: *Humrud*, FNESz.), növénynévből: *Bord* (1270/1330: *Bord*, Gy. 3: 470), *Csombord* (1338: *Chumburd*, Gy. 2: 580), *Harangod* (1211: *Harrangud*, Gy. 1: 835), *Nyárad* (1347: *Nyarad*, Gy. 3: 469), állatvilágra utalva: *Disznód* (1251/1263/1398: *Gecznoud*, Gy. 2: 564), *Tinód* (1251/1263/1398: *Tynovd*, Gy. 2: 563), egyéb alapszó: *Köved* (1249: *Kved*, Gy. 2: 208), *Kereked* (1330: *Kerekud*, Gy. 3: 298), *-s* képző után, nem egyszer bővülés eredményeként: *Füzesd* (1256:

²⁸ GYÖRFFY ERZSÉBET összegzése szerint az Árpád-kori víznevek 9,5%-a morfológiai szerkesztéssel jött létre. A *-d* képző mellett a másik leggyakoribb az *-s* volt.

Fyvezth, Gy. 1: 248), *Hodosd* (1245–1264/1274/1356: *Hudosd*, Gy. 4: 327), *Kövesd* (1303: *Kuesd*, Gy. 1: 489), *Nádasd* (1265/1270: *Nadasd*, Gy. 4: 41), *Vajasd* (1299/1369/1570: *Vayosd*, Gy. 2: 100) (2009: 110).

Amint a fentiekben láttuk, a *-d* képző korántsem csak településnevek képzésében szerepelt aktívan. Legutóbb a helynevek egy másik csoportjával, a hegynevekével foglalkozott összegzően RESZEGI KATALIN. Az ő munkája alapján néhány hegynévi példa: *Halmod* (1206: *Holmod*, Gy. 1: 237), *Hegyesd* (+1212: *Hegest*, Gy. 4: 585), *Kövesd* (1055: *Cuesti*, Gy. 2: 323), *Magasd* (1252: *Mogusd*, Gy. 1: 400), *Mogyoród* (Chron. Hung. saec. XIV.: *Monorod*, Gy. 4: 498), *Szilad* (1279: *Zylod*, Gy. 2: 237) (2008: 88).

Monográfiájában szintén egy speciális helynévtípussal foglalkozott JUHÁSZ DEZSŐ. A tájnevekről írva megállapítja, hogy bár a képzett tájnevek zömét a *-ság/-ség* képzősök alkotják, néhány, egyéb földrajzi nevekre jellemző képző is megtalálható ebben a helynévtípusban: pl. a *-d* a *Bolhád* (1975: *Bolhád*, 1988: 64), *Harangod* (1549: *Harangod*, NÉ. 3: 6), *Sosald* (+1075/+1124/+1217: *Susolgi*, 1404: *Sosold*, Gy. 1: 474) nevekben (1988: 32).

Az alapszó jellege szerinti elemzésben már kitértem arra, hogy bár a *-d* produktívnek tűnik a legtöbb helynévi típusban, néhány esetben (népnévi, törzsnévi, foglalkozásnévi lexémán) nem jellemző. Ha nem szemantikai szempontból közelítünk a kérdéshez, azt láthatjuk, hogy egyéb (hangtani) kötöttségei is lehetnek a *-d* képző kapcsolódásának. KISS LAJOS (1995: 22) megállapítja, hogy nem minden képző kapcsolható össze tetszőlegesen bármely tövel. A *-d* esetében az alábbi példákat említi: bár a *-d* (~ *-gy*) gyakran fordul elő növényzetre utaló alapszón, mégis pl. **Meggyed*, **Tölgyed*²⁹ (ezek megfelelői *-s* képzővel viszont megtalálhatók, bár más esetekben ez nem szokott kizáró tényező lenni, lásd a képzőváltakozásnál hozott példákat). Ennek a jelenségnek esetleg hangtani magyarázatát lehet elképzelni: bizonyos hangokra végződő tövek után a *-d* képző tipikusan nem szokott előfordulni. TÓTH VALÉRIA pedig ellentétes irányú gyakorisági körülményre utal a *-d* képzővel való utólagos bővülést vizsgálva: a *-d* képzőt a leginkább *-s-re* és *-ny-re* végződő elsődleges településnevekhez kapcsolódva találjuk meg. (Ez részben elvezet az *-sd*, *-nd* képzőbokok kérdéséhez is: mint gyakori névvégződést, nem véletlen említi ezeket pl. BENKŐ a helynévképzők között külön felsorolva, 2004: 416). Egy zárt lexikális körben, a népnévi eredetű képzős neveket vizsgálva elemzi RÁCZ ANITA a képzők kapcsolódásának esetleges morfofonetikai kötöttségeit (2008: 117–122), megállapításokat téve a *-d* helynévképzővel kapcsolatban is, pl. hogy az hangtani okokból nem állhat *-t* és *-h* végű népnevekkel.

A *-d* képző kapcsolódásának alaki vonatkozásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a *-d*, mint egyéb egy mássalhangzóból álló öröklött képzőnk általában, a teljes tőhöz kapcsolódik. Már a

²⁹ Bár megjegyzendő, hogy a *Tölgyed* létező helynév Szlovákiában, de ez újabb névadás eredménye, vö. MEZŐ 1982: 195.

TNyt. is felhívja a figyelmet arra, hogy ez a szabályszerűség csak a köznevek esetében általános, a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak tótani viselkedésükben számottevő eltéréseket mutatnak a hasonló felépítésű köznevekkel szemben (SZEGFÜ 1991: 222). A tulajdonnevek (mind a személy-, mind a helynevek) között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó formáns, s ebben ott sem látszik különbség, hogy magyar vagy idegen eredetű-e az alapszó. Kronológiai közelítéssel próbálkozik KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA a képző csonka, illetve teljes tőhöz való kapcsolódási szabályszerűségeit kutatva, és megállapítja, hogy a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak körében általánosan elterjedt csonka tőhöz kapcsolódó formáns a 13. század végétől egyeduralmukodóvá válik a korábbi magánhangzós tövel szemben³⁰ (2007: 80). Ez viszont túlságos leegyszerűsítésnek tűnik. A TNyt. megfogalmazása szerint a tőalak megjelenési formáját (hogy csonka vagy teljes tő) döntően két tényező befolyásolja: fonetikai szempontok és a származékszó terjedelme. E két szempont együttes érvényesítése valamint egyéb, „sokszor megragadhatatlan módosító körülmény” (esztétikai, ritmikai törekvések) magyarázza, hogy adott képző előtt mindkét töváltozat előfordul. Egyébként inkább csak tendenciákat lehet megállapítani, mint szabályszerűségeket: kétszótagos szavak után a *-d* csonka tőhöz kapcsolódik, pl. *Agárd, Csombord, Szamárd, Tömörd*, de néha nem: *Tövised*. Ha kétszótagos az alapszó, de mássalhangzó-torlódásra végződik, akkor a *-d* előtt megmarad a tövégi magánhangzó: *Harangod*. Az utólagos bővülés többnyire a csonka tőhöz történik: *Dorogd, Balogd*, de kivétel: *Für > Füred*. Egyszótagos alapszó esetében inkább várnánk a véghangzó megjelenését, pl. *Ebed, Györöd, Ónod, Orod*, de ellenpélda is van: *Bánd, Gáld, Lázd, Ózd, Sárd*. Igazán a tövégi mássalhangzó sem segít a szabályszerűség pontosításában: *Bárd*, de: *Várad*. Természetesen ha mássalhangzó-torlódás található a szó végén, a véghangzó megjelenésére biztosan számíthatunk: *Borsod, Kulcsod, Ölved*. (Egyes ilyen esetekben nyilván szó sincs az egykori tövégi magánhangzó meglétéről vagy hiányáról, idegen eredetű elemeknél ez a magánhangzó biztosan másodlagos.) Néhány példa található arra az esetre is, hogy ugyanannak a szónak a magánhangzós és mássalhangzós tövéből is képez a *-d* tulajdonnevet: pl. 1249: *Fyld* (Gy. 1: 618) és *Filed* (1138/1329, személynév). Máskor ugyanannak a településnévnek a hangalakjában történik változás: a kezdeti teljes tövet a későbbiekben a csonka tövet tartalmazó forma váltja fel: 1219/1550: *Belud*, 1295/1392: *Beld* (Gy. 2: 132). Hasonlót láthatunk a Bihar megyei *Bagd* (1290/1422: *Bwgod*, Gy. 1: 596, 1468: *Bagd*, Cs. 1: 602), valamint a Bars megyei *Györöd* esetében (1205–1235: *Geurud*, [1291–1301]: *Geurd*, Gy. 1: 446).

³⁰ D. BARTHA (1958: 103) hívta fel a figyelmet arra, hogy a *-d* kódexeink nyelvében közszavakban már csak egészen szórványosan bukkan fel, akkor is csak néhány azonos származékban ismétlődik, vagyis ott már nem tűnik eleven képzőnek.

A *-d* a korai ómagyar korban személy- és helynévképző funkcióban volt a legelevenebb, bár ekkor kicsinyítő jelentése is még világosan érzékelhető lehetett. (Mivel adataink többsége személy- vagy helynév, szórványaink természetéből következik a közszók ritka jelentkezése.)

A TNyt. megfogalmazása szerint a *-d* helynévképzőként a 13–14. században volt ereje teljében, ezidőben számos helynév vette fel a képzőt. A képző nagyfokú produktivitására utal az is, hogy nemcsak a belső keletkezésű nevek körében figyelhető meg ez a fajta bővülés, hanem jövevényelemek esetében is³¹ (ezek általában szláv eredetű nevek, ld. fentebb).

A képző ómagyar kori produktivitására utalnak azok az esetek is, amikor egy (az eredeti nyelvben nem képzett) jövevénytől a *-d* végződést magyar képzőnek tekintik, elvonják és csak az „alapszó” honosodik meg. A TNyt. a *medve* és a *jegenye* szavakat említi ide vonatkozó példaként (SZEGFŰ 1991: 254). A TESz. is a kicsinyítő képzőnek felfogott szóvégi *-d* elvonásával magyarázza a magyar alakok kialakulását. (Hogy pontosan milyen funkciójának érzékelhetők a *-d*-t az említett ide sorolható jövevénytörzsekben, ahhoz ld. még PAIS 1914c: 268.) PAIS a képző elvonását személynevek körében is alkalmazza bizonyos névalakok létrejöttének magyarázataként: a *Tobol*-féle névalakokat a *Teobald* keresztnév *Tobald* ~ *Tobold* stb. változataiból származtatja a *-d* személynévképző elvonásával (1913: 32).

A helynév keletkezési idejére is nem egyszer a képzője alapján vonnak le következtetést: BENKŐ pl. a *Lokod* helynév keletkezéséről állapítja meg, hogy — a képzője, de egyéb okok miatt is — a 13. század elejére tehető (1948: 52–53). BENKŐ e megállapításában nyilván a KNIEZSA–BÁRCZI-féle tipológia azon álláspontjára támaszkodik, amely szerint a *-d* a 14. században már kiavul a nyelvből,³² vagyis az ilyen alkotású nevek a 14. századnál régebbiek (BÁRCZI 1958a: 155). A képzővel kapcsolatos kronológiai kérdésekről egyébként KRISTÓ GYULA írt részletes összefoglalót, ahol összegezte a *-d* képző datálására, kormeghatározó értékére vonatkozó megállapításokat, helyenként módosítva is azokat, felhívva a figyelmet a későbbi, 15–16. vagy akár 18–19. századi utólagos bővülés lehetőségére is (1976: 85–88). KÁLMÁN BÉLA is megemlíti, hogy a *-d* analogikusan is hozzájárult többször helynevekhez még az újabb időkben is (az 1818-as *Kabosd* adatot hozza példának, 1974: 206). Későbbi tanulmányában BENKŐ is átértékeli a korábbi helynévtipológiák megállapításait, és világossá teszi, hogy a KNIEZSÁTól kiválasztott egyes helynévtípusoknak sem az indulása, sem a lezáródása nem kronologizálható pontosan. Ennek oka, hogy a legkorábbi időszakhoz az adatolható helynevek nagymértékű hiánya nem ad

³¹ A személynévképzői használat kapcsán hasonló példát említ D. BARTHA KATALIN (1958: 103), aki a nagyfokú produktivitásra szintén többek között a jövevénytörzsekkel való összekapcsolódásból következtet: pl. *zumbodi*.

³² Itt BÁRCZI azt is fontosnak tartja hozzáfűzni, hogy „kicsinyítő és becéző funkcióban is”, vagyis a képző teljesen különböző, csak eredetükben egyező funkcióit kronológiailag együtt tárgyalja (1958a: 155).

kellő fogódzót, az egyes típusok keletkezésének végső szakaszát pedig az analógiás újrateemtés lehetősége teszi szinte meghatározhatatlanná. Amellett, hogy a képzők másodlagos megjelenése zavaró tényezőnek bizonyul, nem elhanyagolható a másik szempont sem, amit említ: a *-d* képző csatlakozásának lexikai, tótani, hangtani függőségei is nem egyszer keresztezhetik a kronológiai szempontokat (1998: 119).

A *-d* a legtipikusabb és legszélesebb körben használt helynévképzőnk, előfordul nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, hegynevekben és egyéb mikrotoponimákban is. Azt, hogy minden bizonnyal a legjellegzetesebb helynévképző formánsról van szó, jelzi az is, hogy e funkcióját általában a legkorábbi munkáktól kezdve felismerik, annak ellenére, hogy az egyes nevek esetében a képző funkciói időnként összemosódnak, vagyis nem mindig különíthetők el egyértelműen. Egykori széles körű produktivitását jelzi, hogy idegen eredetű nevek formánsaként is megtalálható. Produktivitása a legaktívabbnak tekinthető korai ómagyar kor után is megmarad, ezután is előfordul már meglévő helynevek utólagos kiegészítőjeként mint a helynéviség markáns jelölője, illetve néhány esetben újonnan létrejövő helynevek végződésekként is annak ellenére, hogy az új helynevek között abban az időszakban már inkább az összetett nevek voltak túlsúlyban. Azt, hogy a nyelvtudatban ma is a „helynéviség” jelölője, mutatja, hogy fiktív nevek létrehozására ma is használható (vö. BÉNYEI 2007b: 58–60).

3. 2. A -gy képző előfordulása helyneveinkben

A -gy képző korai helynevekbeli gyakori előfordulását régóta ismerik³³, de státusa máig bizonytalan megítélésű.

Ez a képzőnk a -d névszóképzővel azonos funkcióban gyakran feltűnik ómagyar kori szórványaink hely- és személynévi adataiban, valamint néhány közszóban is. Eredetével kapcsolatban azonban kérdésként merült fel, hogy önálló, független képzőről van-e szó, vagy csupán a -d palatalizációval keletkezett alakváltozatáról.

Ahogy Az *ómagyar kori helynévképzők és alakváltozataik* című fejezetben az ide vonatkozó szakirodalom alapján összefoglaltam, két képző alternánsként való összetartozásához szükséges a funkció azonossága, valamint a közös eredet kimutatása. Érvként szokott szerepelni a hasonló alaktani, ill. hangtani viselkedés (vagyis azonos típusú töveken való előfordulás lehetőleg azonos előhangzókkal), illetve — ha van ilyen — az azonos szótövön megfigyelhető váltakozás. Mindezen szempontok alapján megállapítható, hogy a -gy a -d-től független képző volt. A két képző, bár hasonló szemantikai típusokban fordul elő, eredetükben különböző, és hangtani szempontból is egymástól eltérő módon viselkedik. Különböző időbeli elterjedtségük is a két képző különálló voltára mutat. Összességében azt állapíthattuk meg, hogy a -gy a -d-től független szuffixum; azt megelőző, nagyon korai helynév-alakulási mód jellemzője.

A -gy végződést tartalmazó nevekkel kapcsolatban azonban nem ez az egyetlen felmerülő probléma. Elég korán felvetődött a szakirodalomban, hogy az e csoportba tartozó nevek néhány esetben nem képzéssel, hanem összetétellel jöttek létre. Az *Egregy*-féle pataknevekben már HUNFALVY PÁL (idézi VÁCZI 1940: 177) a régi *ügy ~ igy ~ (ëgy)* 'folyó, patak' jelentésű szót kereste második összetételi tagként, amely a Dunántúlról és Erdélyből ismert (pl. a *Feke-te-ügy Cserna voda* és *Schwarz Wasser* a Székelyföldön). MELICH nem értett egyet ezzel a véleménnyel, képzőnek tartotta az *Egregy*, *Füzegey* nevekben a -gy elemet, amint egy olvasói levélre adott válaszából kiderül (1907: 47). MIKOS JÓZSEF a fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelének adatait elemezve a *Tureg* leírású nevet 'Túr vize'-ként értelmezi, valamint az ugyanebben az oklevélben található *Zuduryg* etimológiájával kapcsolatban két lehetőséget is

³³ A FNESz. adatai közül ide tartozó helynevek: *Almágy, Füzegey, Egregy, Gesztőgy, Halmágy, Hárságy, Kékegy, Kórógy, Kövegy, Lapugy, Mórágy, Nyárágy, Somogy, Száldobágy, Szilágy, Szilvágy*. Ezek a nevek nem egyszer több földrajzi objektum megnevezéseként is előfordulnak, ami a gyakoriságukat növeli. A korai keletkezés alól csak a Csongrád megyei *Kövegy* név kivétel, ami jóval később, a *Kövek* helynévből a -gy névszóképző beleértésével alakult (ld. FNESz.).

említ: vagy a *szeder* + *igy* 'víz' összetételével alakult, vagy pedig -gy képzős származék. A nyelvtörténeti szótárak gyakorlata is ezt a kettősséget mutatja: a NySz. 1263-as *Bykig* és az OklSz. 1193-as *Zuduryg* adata még az *ügy* címszó alatt szerepel, vagyis az összetétellel keletkezett nevek között, a későbbi történeti szótárak viszont minden bizonnyal képzettnek tartják őket, mert ezeket az adatokat már nem tüntetik fel a megfelelő címszó alatt. Hasonlóképpen a TESz. 1290-ből *Keykig* hn. adatát még összetétellel alakultnak veszi, viszont az EWUng. ugyanezt már nem szerepelteti az *ügy* adatai között, vagyis a képzéssel alakult nevek közé sorolja (Megemlíthető, hogy a TNYt. is a korai ómagyar kori „elhomályosult vagy elhomályosulóban lévő” összetett nevek között tárgyalja a *Kékügy* ([1290 k.]: *Keykug*, Gy. 1: 323) helységnevet, hozzátéve, hogy eredetileg nyilván vízrajzi név volt: ZELLIGER 1991a: 544). A „képzés vagy összetétel” kérdéskörhöz többen hozzászóltak, a véleményeket az érvelésük miatt célszerű összegyűjteni. Az *Egregy*, *Füzegy*, *Kékegy* stb. helyneveknél az összetétellel való keletkezés azért merülhetett föl, mert a példaanyagot tanulmányozva azt tapasztaljuk, hogy e nevek mellett vannak *Egrügy*, illetve *Fizigy* ~ *Fizügy*-nek olvasható adatok (alakváltozatok) is. Egy ilyen jelentésű utótagot víznevekben feltételezni lehetséges lenne, de SZAMOTA ISTVÁN (1895: 153) éppen szemantikai okokból problematikusnak gondolja, hogy egy ilyen jelentésű szó mit kereshetne az erdőelnevezésekben (ami a másik tipikus előfordulása a -gy képzős neveknek). Továbbá, hogy az *ügy* szó csak nem fog minden egyes esetben a tőszó kedvéért -*ágy*, -*ogy* stb. alakot felvenni (*Szilágy*, *Száldobágy*), vagyis e nevekre feltétlenül más magyarázatot kell találni. A „kompromisszumos” megoldás SZABÓ T. ATTILÁTÓL úgy hangzik, hogy mivel az említhető alakpárok: *Egregy* ~ *Egrügy*, *Füzegy* ~ *Fizigy*, *Kékegy* ~ *Kíkügy*, *Szedregy* ~ *Szedrigy* (1236: *Egreg*, 1256: *Egrug*, ma: *Eger* (patak, Zala m.); 1001, 1083–1095: *Fizeg*, 1102/XII–XIII. sz.: *Fyzig*, ma Almásfüzitő; 1055: *Fizeg*, *Fyzege*, +1092/+1274//1399: *Fyzege* ~ *Fizug* ~ *Fyzig*, ma Koppány patak; 1270–1290: *Kykug*, 1383: *Kekugh*, *Kekegh*, 1387: *Tothkekes*, ma *Kékesd*; *Szedregy*: 1323: *Zedreg*, 1392: *Zedereg*, 1467: *Zederyk*, 1494: *Zedrygh*, az adatokat ld. GYÖRKE 1940: 34–37) közül az *Egrügy*, *Fizigy*, *Kíkügy*, *Szedrigy* alakokat „nem lehet kétségtelenül -gy képzős névszónak tekintenünk”, vagyis ő az *Egregy* és az *Egrügy* formákat két külön származéknak tekinti (képzős, ill. összetétellel keletkezettnek). Hasonlóképpen valószínűnek tartja, hogy az *Almágy*, *Hárságy*, *Száldobágy*-féle nevek egy része szintén nem sorolható a -gy képzős származékok közé, hanem ezek utolsó eleme a kihalt, de folyónevekben gyakori *ágy* ~ *áj* köznévi név lenne (1941a: 30–31). BÁRCZI is lehetségesnek tartja, hogy egy-két esetben az ilyen víznevekben valóban az *ügy*, *igy* 'víz' szó rejlik, de konkrétan a TA.-beli *Füzegy* esetében a képzéssel való alakulást tartja valószínűbbnek, mivel itt a legrégebbi adatok (*fizeg*, *fyzege*) nem az *i*-s változatot képviselik (1951: 28). (Ugyanígy az adatok sorrendje szempontjából a Fehér megyei *Szedregy* is, 1323:

Zedreg, 1392: *Zedereg*, 1467: *Zederyk*, 1494: *Zedrygh*, vö. GYÖRKE 1940: 37). Megjegyzni továbbá, hogy a név jelentése mindkét esetben, keletkezési típustól függetlenül 'füzes folyó', vagyis a víz mellett található növényzetet látjuk névadási motivációként megjelenni.

Ha szerkezetileg tekintjük, egy *éger víz*, *fűz víz*-féle összetétel, vagyis amikor pusztán növénynév áll előtagként a vízrajzi köznévi előtt, névtipológiaián létező típus, találunk példát hasonlóra (annak ellenére, hogy talán a *Füzes-patak*-féle összetételek a szokásosabbak): *Bükk-patak*, *Éger-patak*, *Fenyő-sevnicse*, *Körtvély-ér* (Vö. GYÖRFFY E. 2009: 71). A felsoroltaktól szemantikailag némileg eltér a *Kékügy* esetében a két összetételi tag viszonya. Ehhez hasonló a Brassó vidéki *Fekete-ügy* (1247/1250: *Feketig*, Gy. 1: 821), ahol a névalak máig megőrizte az eredeti szerkezetet, vagyis a név összetétel jellegét.

A Baranya megyei település adatai (1270–1290: *Kykug*, 1383: *Kekugh*, *Kekegh*, 1387: *Tothkekes*, ma *Kékesd*) egyébként a képzőcsere jelenségére is jó példát szolgáltatnak, ez inkább a kérdéses végződés képző jellegét erősíti. Hasonlóan képzőcsere figyelhető meg a Fejér megyei *Diógy* (adatok: Anon.: *Gyoyg*, Leg. S. Gerh.: *Dyod*, 1363: *Dius*, ma *Diósd*), a Zaránd megyei *Egregy* (1332–1337: *Egreg*, ma: *Egres*), a Somogy megyei *Hárságy* (1341: *Hasagh*, 1411: *Hasad*, 1435: *Hassan*) és a Győr megyei *Nyárágy* (1468: *Nyarad*, 1481: *Nyarag*, 1486: *Nyarasd*) esetében is (ld. GYÖRKE 1940: 34–38).

Az összetételből való származtatás elméletének igazolására meggyőző érv lenne, ha az említett (növénynévi) típusba tartozó veláris alapszóhoz kapcsolódva is előfordulna időnként az *ügy* szó. Erre egyetlen példa említhető, a Tihanyi alapítólevél *sumig* leírású adata (ami Somogy megye központját, a későbbi *Somogyvár*-at jelöli)³⁴, de ennek írásmódja másképpen is magyarázható. HOFFMANN elképzelhetőnek tartja, hogy *Somogy* nevének latinosított változatát látjuk az oklevélben. E feltevés szerint a *sumig* alak nem magyarul ejtett valós változatot tükröztet, hanem inkább latinos alakot, amely a latin írásban és a latin nyelvű (hivatalos) élőbeszédben jelenhetett meg (vö. még a megye *Sumigiensis*, *Simigiensis* stb. latinizált elnevezéseit, 2010: 201). Más helyen pedig arról ír, hogy a latinus helynévalakok megjelenése elsősorban presztízsszavakkal függ össze, így a vármegyeközpontok nevei döntően latinus formában szerepelnek az oklevelekben (2009: 189).

A -gy különböző előhangzóinak magyarázatára tehát az összetétellel való alakulást (is) feltételező elképzelés alkalmasnak látszik, de megjegyzem, hogy ha megnézzük a korban előforduló egyéb képzőket (pl. -s) előtt szereplő tövéghangzókat, akkor azt látjuk, hogy esetükben is

³⁴ Bár a régiségben többfelé előfordul ilyen megnevezés: Abaúj vm. (1255: *Sumugy*, Gy. 1: 140), Valkó vm. (1286: *Sumug*, Cs. 2: 348), Bihar vm. (1319/1323/XVI.: *Sumugy*, Gy. 1: 662), Tolna vm. (1389: *Somogy*, Cs. 3: 448), Szerém vm. (1416: *Somogh*, Cs. 2: 252), ezek egy-két kivételtől eltekintve nem *i*-vel íródtak (az viszont magyarázható a latinus formák ismertségével, vö. HOFFMANN 2010: 201).

hasonló variációk fordulhatnak elő, pl. *egres, egrus, egris* leírású adatokkal is találkozunk (ehhez vö. még GOMBOCZ 1927: 126). Tehát máris nem egyértelmű a kétféle alakulásmód elkülönítése.

Vannak egyébként veláris alapszó melletti *ügy*-ek, ahol a *-gy* előtti hang soha nem „illeszkedik”, azaz biztosan nem képzésről van szó: a nyelvtörténeti szótárakból (az *ügy* címszó alól) kigyűjtött adatok alapján ilyen utótagot tartalmaz: OklSz. 1095: *forkosig*, 1434: *wyzafołowgy* TESz. 1002/1257: rivus *Apurig*, EWUng. *Apurig*, KMHsz. 1320: *Farkaseg*, valamint minden bizonnyal ilyen a fentebb említett 1193-as *Tureg* adat is. (Ezek közül a *Farkasigy* és az *Aporigy* személynévi előtagot tartalmaz, a *wyzafołowgy* pedig minőségjelzős szerkezet.) Ezek keletkezéstörténetileg teljesen más típusba tartoznak, mint az általunk vizsgált növénynévi alapszót tartalmazó helynevek (ezek általában szintagmatikus szerkesztéssel alakultak, vagyis összetételnek tekinthetők).

ZELLIGER ERZSÉBET a Somogy megyei *Kőröshegy* település nevét is a *-gy* képzős nevek közé vonja első adatai alapján (1093 k.: *Keurisig*, FNESz.). Dolgozatában megállapítja, hogy a *Keurisig ig* elemének „a hegy szavunkkal való azonossága nem igazolható” sem hangtani, sem jelentéstani sem névtipológiai szempontból. Így a *Keurisig* nevet egyéb *-gy* képzős nevek analógiájára inkább a *kőrös* fanév *-gy* képzős származékának tartja (megemlítve, hogy a település legkorábbi adatai között 1175: *Keurisis* is előfordul, ami, ha képzőcseréről van szó, és nem hibás adatról, akkor szintén a képzéssel való alakulást támogatja). Ez, miután a *-gy* földrajzinév-képző használata visszaszorult, és a képzett szó elemezhetősége a beszélők nyelvi tudatában bizonytalanra vált, népetimológiai értelmesítéssel *kőrös + hegy* összetétellé módosult (1229: *Keurushyg*, OklSz.).³⁵

Összegezve a felvetett problémát: minden bizonnyal itt egy többletényező folyamatról van szó: voltak *-gy*-re végződő helynevek, melyek egy része történetileg *-gy* képzővel alakult, más részük pedig az *igy ~ ügy* utótaggal. Ezek a hangsor végének hasonlósága, valamint az *ügy* lexéma archaikussá válása miatt a későbbiekben összemósódhattak a beszélők nyelvi tudatában, analogikusan ingadozást okozva nem csak a víznevek esetében.

³⁵ ZELLIGER ugyanebben a tanulmányában hasonlóképpen népetimológiai változásként írja le a Nagyküküllő megyei *Halmágy* esetében a szóeleji *h* megjelenését. A település neve az első adatok alapján (1211: *Almage*, 1222: *Almagiam*, Gy. 1: 826) a FNESz. megállapításával ellentétben valóban inkább az *alma* főnév *-gy* képzős származékaként elemezhető.

3. 3. Az *-i* képzőt tartalmazó helynevek vizsgálata

Az *-i* képző az egyik leggyakoribb képzőnk az ómagyar korban, ami helynevekben (azon belül is konkrétan településnevekben) előfordul. Mégis azt tapasztaljuk a tudománytörténeti előzmények áttekintése után, hogy sok szerző nem jut el az *-i* képző vizsgálata közben oda, ahová pl. a *-d* képző esetében egy-két kivétellel eljutottak, ti. hogy helynévképzőnek tekintésük. A *-d* képzőt vizsgálva azokat az adatokat, amelyekben a *-d* teljesen egyértelműen nem az eredeti személynévképző, illetve ellátottságot kifejező képző szerepében van jelen, úgy magyarázzák, hogy az előbbiekből — mivel gyakran fordultak elő helynevekben — elvonódott egy 'hely'-féle jelentés, és így már összekapcsolódhatott olyan közszavakkal is, amikkel egyébként köznévként nem lett volna használatos. Az *-i* képzőről szólva is logikus lenne ennek a lépésnek a megtétele, hiszen itt is sok olyan eset van, ahol biztos, hogy a helynévben szereplő képző nem az elsődleges jelentésében fordul elő, ennek ellenére valamilyen okból a szakirodalomban egészen a legutóbbi időkig megkerülik ezt a magyarázatot. (A TNYt. viszont már ezt a megközelítést tartalmazza.)

A toldalék eredetére nézve egységes véleményt látunk az elemzők részéről, amikor azt mondják, hogy az a mai *-é* birtokjellel azonos. (Itt nyilván a funkció azonosságára utalnak, hiszen alakilag nyilvánvalóan a legkorábbi forrásokban is eltérnek egymástól; alaki váltakozás csak néhány esetben figyelhető meg, ld. alább.) A probléma ott jelentkezik, hogy nemcsak az *-i* képző eredetével kapcsolatban állítják, hogy a birtokjel alakváltozata, hanem az összes többi esetben is, amikor az *-i* személynévhez (vagy személyt jelölő dologhoz) kapcsolódik.

Már a legkorábbi szerzők (MELICH és PAIS) tisztázzák, hogy a *Bácsi*, *Jánosi*, *Pályi* típusú nevekben az *-i* régibb *-í ~ -é*-ből, ez pedig még régibb *-Ä*-ből való. Ennek alátámasztására (ti. hogy az *-i* és az *-é* birtokjel egymásnak alakváltozatai) a következő példákat hozzák: a Baranya megyei *Páli* LIPSZKY szerint *Pálé* is, a Zala megyei *Bácsi* 1141–1161-ben *Bácsé* (*Bache*), a mai m. *asszonyi ~ R. asszonye* (MELICH 1914: 156). SZINNYEINél további adatokat találunk: *Oroszi* 1364: *Uruse*; *Örsi* 1269: *Ursei*; *Magyari* 1279: *Mogore ~ Mogori*; szintén *Magyari* 1268: *Mogorey* (1920: 95). Ezen adatok közül a diftongusos alakok bizonyára a képző régebbi diftongusos formáját tükrözik, legalábbis a *Bolosoy* adat esetében MELICH (1914: 156) és BENKŐ (1997: 34) is erre gondol.

A fenti példák is mutatják, hogy az *-i* az *-é* birtokjellek eredetileg alakváltozata volt. Emiatt nevezik a szakirodalomban *nomen possessi képző*-nek (PAIS 1936: 110), *birtokosjel*-nek (BÁRCZI 1958a: 156), *birtokos képző*-nek, *birtoknévképző*-nek (KNIEZSA 1949: 104), *birtok-*

képző-nek (MEZŐ–NÉMETH 1972: 135), illetve *birtoklást jelentő képző*-nek (FNESz.), ami valakihez tartozást, személynévhez kapcsolódva birtoklást jelent (KÁLMÁN 1989: 151).

Viszont azonnal felmerül a kérdés, mikor ezt a meghatározást kell szembesíteni a nem személynévet jelentő köznévből származó *-i* képzős helynevekkel, hogy bennük az *-i* milyen eredetű, illetve hogy azonos-e a fent említett birtoknévképzővel. Azt senki sem állítja, hogy ne lennének azonosak³⁶, de mivel nem vezetik be az általánosabb, a *birtoknévképző*-nél kevésbé specifikus *helynévképző* fogalmat, nem tudják áthidalni a köztük levő, első látásra feltűnő funkcionális különbséget. KNEZSA a képző elterjedésében eleve szláv hatást feltételez (1949: 104), így, mivel a szlávban a birtoknévképző nem ritka a térszíni formák neveiből, illetve növénynevekből alakult helynevekben sem (tehát ott sem csak személynévekkel fordul elő), megmagyarázható lenne a magyarban is az *-i* képzőt tartalmazó másik funkcionális-szemantikai csoport (a térszínformáké, növényneveké stb.) ilyen jellegű toldalékolása. BÁRCZI ezt a feltevést viszont nagyon kétségesnek tartja, de más biztos magyarázatot ő sem ad. Ő úgy gondolja, hogy e földrajzi nevek valószínűleg jelzős összetételekből való elvonások: *Árki, Fái*, ti. *szállás, falu, erdő, mező* stb. (1958a: 157), amit megcáfol az, hogy e nevek előzményeként sohasem találunk adatolva ilyen típusú összetételt. Ennek ellenére ezt a gondolatmenetet veszi át KÁLMÁN BÉLA is: a birtoknévképzőből fejlődött 'valahova tartozás'-t jelentő képzőt feltételezi a köznevekben, amelyekhez a 'falu, szállás' hozzáértődött (1989: 151).

Az *-i* helynévképző vizsgálatakor több problémával találkozunk. Először is el kell különítenünk a valóban *-i* helynévképzőt tartalmazó neveket az egyéb (formailag hasonló) esetektől. Az *-i* képzőnél nem is annyira az okoz problémát, mint pl. a *-d* képző esetében, vagyis hogy hely- és személynévekben egyaránt használatos volt, és ezért sokszor nem lehet megállapítani, hogy a *-d* eleve a személynévhez tartozó vagy csak a helynévben megjelenő képző-e. Az *-i* esetében ez azért nem merül fel problémaként, mert az *-i* helynévképzőként a 14. század végéig volt a legelelenebb, ez alatt az idő alatt viszont még nem szerepel kicsinyítő-becéző funkcióban. A személynévekben ma oly gyakori kicsinyítő *-i* csak jóval később jelentkezik, bár egy-két példát szoktak rá említeni az ómagyar korból is mint az *-a/-e* kicsinyítő képző egyik alakváltozatára (vö. D. BARTHA 1958: 112). Az *-i* esetében az egyik nehézséget a korai adatokban (legfeljebb a 13. sz. közepéig, vagyis a tövégi vokálisok teljes eltűnéséig)³⁷ a tövéghangzótól való elkülönítés jelentheti. Ilyen korai adat, ahol az *-i* minden bizonnyal még tövéghangzó: 1075/+1124/+1217: *Benildi* [*f: Beuildi*], [1200 k.]: *Beuldu*, 1005 k./+1001

³⁶ Tehát tagadják azt a szlovák szakirodalomban felmerülő lehetőséget, hogy ezek pl. szláv helynevek pusztá átvételei, és rajtuk az *-i* (*-y*) a szláv többes nominativus jele.

³⁷ L. pl. E. ABAFFY 2003: 322.

[XII.]: *Chimudi*, 1138/1329: *Kesehdi*, *1075/+1124/+1217: *Kestelci*, Gy. 2: 295, 1213/1550: *Lazdi*, 1217/1550: *Lazdu*, 1075/+1124/+1217: *Nandirdi*, *Ravazdi* ([1093], 1216 Pp./1225 k.: *Ruozi*, 1138/1329: *Surcudi*, [1067]/1267: *Zazty*, [1093 k.]: *Tumurdi*. Az adatokon végignézve azt láthatjuk, hogy nagyrészt *-d(i)* hely- vagy személynévképzős nevekről van szó, kisebb részben pedig egyéb hang után áll a tövéghangzó. A *-d(i)* képző rendkívül gyakori volt a korai ómagyar korban személy- és helynévképzőként is, rajta a tövéghangzó (amint a szakirodalom már régóta felfigyelt rá) sokáig nem tűnik el. Különösen a dömösi apátság alapítólevelében gyakori a tövéghangzós változat. Az *-i* tövéghangzó írása adataim körében minden esetben *-i* (és nem *y* vagy egyéb). Mindössze kétszer figyelhető meg a tövéghangzó labiális hanggal való váltakozása (*Böld* és *Lázd* esetében): [1200 k.]: *Beuldu* (Gy. 1: 892), 1217/1550: *Lazdu* (Gy. 1: 639)³⁸.

Gondot okozhat az *-i* helynévképzőnek a valahonnan való származást, valahová tartozást jelentő melléknévképzővel való homonímiája is. Sok esetben ugyanis a helynévi adat körülíró személynévben fordul elő (pl. 1297/1367: *Sebastianus filius Nicolai de Kudymalusy*; Gy. 1: 460), ahol a helynévre utaló rész megkülönböztető funkciójú (az azonos nevű személyektől való elkülönítést szolgálja), és általában a származási helyet vagy lakóhelyet jelzi, illetve a nemesi nevek esetén lehet nemzetségnév vagy a birtokuk neve is. Így ha más (nagy számú) helynévi adat nem áll rendelkezésre összehasonlításként, általában nehezen dönthető el, hogy a helynév végén található *-i* ténylegesen is a helynévhez tartozott-e vagy a magyar *-i* melléknévképző kapcsolódik hozzá (ami funkcióját tekintve így általában ismétlődő jellegű, hiszen a latin szerkezet ugyanezt fejezi ki a *de* prepozícióval). Ezt mutatják az alábbi példák: 1332–1335/Pp. Reg.: *Nicolaus de Alazay* (Gy. 1: 63, *Aszaló* alatt), 1258/1334: *iuxta viam Chythniky* (Gy. 2: 490, *Csetnek*), 1317: *Rufayn de Kendi* (Gy. 2: 74, *Kend*), 1326: *Beke de Monourousdi* (Gy. 1: 790, *Mogyorósd*), 1272/1419: *terra Zownuky* (Gy. 1: 149, *Szolnok*). Ezek egy része mindössze egyszer fordul elő személynévben *de* prepozícióval, és a származási helyet vagy nemesi névben a birtokot jelöli (a többi adat pedig képző nélküli). Más esetekben pedig egyéb mellékneves szerkezetről lehet szó. Ezen a csoporton belül külön lehet vizsgálni az összetételben előforduló hasonló névrészeket, pl. *Ködimálas*, *Rikácsiártánd* előtagjaiban az *-i* az előtagban megjelölt településhez való közelséget fejezi ki (ide tartozhat esetleg a Győr megyei *Barátisokoró* előtagja is, bár az lehet eleve *-i* helynévképzős forma is), valamint az Abaúj megyei *Bényeiszurdok* (ennek érdekessége, hogy *Szurdokibénye* formában is előfordul).

³⁸ D. BARTHA felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a *-d* képző után az *-i* tövéghangzó csak szórványosan labializálódott (1958: 103). KNIEZSA az *-i* helynévképző és tövéghangzó elkülönítésében egyik fontos kritériumnak tartja a labiális változattal való váltakozást (1949: 104).

A latinra fordított neveknél problémát okozhat a latin genitivusraggal való grammatikai homonímia is. Ez a probléma olyankor jelentkezik, amikor a helynév magyar formáját megváltoztatják az egyébként latin nyelvű oklevélben: pl. részben vagy egészben lefordítják, és így (későbbi adatok hiányában) lehetetlenné válik az eredeti helynév pontos rekonstruálása. Ez a következő esetekben fordulhat elő: a hely neve előtt az oklevél jelezni szokta az általa jelölt hely fajtáját: *villa, castrum, possessio, terra* stb. A latinban is jellegzetesen meglévő keresztnévi alapú helynevek esetén viszont — ha a helynévi rész *-i* végződést tartalmaz — általában nem lehet eldönteni, hogy az latin *-i* genitivusvégződés, magyar helynévképző vagy melléknévképző. A későbbi adatok alapján valószínűsíthető, hogy a magyar birtokos szerkezetet fordították le *Györgyfalva* (1332–1335/Pp. Reg.: *villa Georgii*, Gy. 3: 349, 1366: *Gyurgfolua*, Cs. 5: 359) és *Marcelfalva* (1332–1335/Pp. Reg.: *villa Marselli*, 1332–1335/Pp. Reg.: *Marcelfolua* Gy. 1: 117) esetében. De fontos megjegyezni, hogy GYÖRFFY (és a középkori forrásokat publikálók vagy feldolgozók általában) ennél sokkal több alkalommal rekonstruál *-falva* utótagú helynevet a „*villa* + személynév/személyt jelentő szó + *-i*” szerkezet alapján. Általában a latin genitivusos szerkezetet szokták *-falvá*-val fordítani (vö. KÁZMÉR 1970: 53), de ez azért problémás, mert olyan keresztnévek esetén is alkalmazzák ezt az eljárást, ami nincs meg a latinban (tehát pl. *villa Chepani* alapján *Csépánfalva* nevet rekonstruálnak), illetve mert pl. a *Petri* alak képződhet a *Petrus*-ból (ekkor genitivus-rag), de a magyar *Péter* + *-i* helynévképző kapcsolata is ilyen formát szokott eredményezni. KÁZMÉR rámutat továbbá arra, hogy az említett szerkezet típus a magyarban pusztán személynévi formájú helynevet is takarhat, pl. *Demeter* (1332–1337: *villa Demetrii*), vagy pedig *-i* képzőst (pl. *Apáti* 1291: *villa Abbatis*, vö. KÁZMÉR 1970: 53). Hasonló nevek: *villa Henningi* (később *Henyig* és *Henningfalva* néven is, Gy. 2: 165), *villa Conradi* (később *Korlátfalva*, ill. *Korlát*, Gy. 1: 114, Cs. 1: 211), *villa Theodori* (*Tivadar, Tivadarfalva*, Gy. 1: 549, Cs. 1: 420). Ezeknél a későbbi előfordulás alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik változat élhetett a korábbiakban, ugyanis később általában névváltozatokban vagy pedig más néven szerepelnek (esetleg nem szerepelnek többé). Az *-i* képzős nevek néha ténylegesen is váltakozhatnak *-falva* utótagos nevekkel, vö. *Sauli* és *Salfalva*, *Mihályi* és *Mihalfalva* (KÁZMÉR 1970: 119). A latin formában szereplő *villa Fabrorum* névtipológiai okokból inkább *Kovácsi* lehet, mint *Kovácsfalva* (nemcsak a *kovács* szó, hanem a foglalkozásnévi alapú helynévtípus általában is rendszerint *-i* képzővel szokott alakulni³⁹). Egy másik lehetőség, amikor a latin birtokos szerkezetnek nem feleltethető meg ténylegesen létező településnév, hanem egyszerűen alkalmi, körülírással szerkezetéről van szó. Ez a lehetőség merül fel pl. 1332–1335/Pp. Reg.: *villa Laurentii* (Gy. 2:

³⁹ L. pl. KÁLMÁN 1989: 147 és HECKENAST 1970 adatait.

78) és [1237–1240]: *villa Gregorii* esetében (Gy. 3: 419), ahol a szócikkben GYÖRFFY a szerkezetet „Gergely falva és kúriája”-ként magyarázza, tehát feltételezi, hogy ez még nem megszilárdult falunév volt (egyébként később sem fordul elő), csak körülírással szerkezet, alkalmi szókapcsolat. (Hasonló érvelésre ld. JUHÁSZ DEZSŐ 1999: 92–93.) Hasonló lehetőség merül fel 1323/1470: terra *Walteri* (Gy. 1: 814) esetében, ami szintén nem fordul elő a későbbiekben. TÓTH VALÉRIA szótárában (2001) több alkalommal hasonlóképpen a településnév *-i* melléknévképzős használatára gondol olyan esetekben, amikor az egyébként képző nélküli helynév egy adata tartalmazza az *-i*-t (lásd pl. *Bölzse* és *Szolnok* szócikkeket). Ilyen értelemben a *terra Belsey* adat mögött a *bölzsei föld* szerkezet rejlik, és nem önálló (*-i* helynévképzős) névváltozat.

Kevésbé problematikus, jól elkülöníthető csoportot alkotnak azok a birtokos jelzős összetételek, amelyekben a birtokos személyjel *-i* formában jelenik meg. Ide tartoznak: 1358: *Banabyky* (Cs. 5: 331), 1322/1560: *Banabike* (Gy. 3: 343); 1336: *Bezdidteluky*, t. (Gy. 2: 60), 1285: *Scentpeturzegey*, eccl., (Gy. 1: 670), 1476: *Zenthpeterzege* (Cs. 1: 624); *Warvyzy*, p. (Gy. 1: 690), 1438: *Varvyze* (Cs. 1: 627), valamint 1228/1491: *Apathelky*, t. (Gy. 2: 578), 1274>1340: *Phylupteluky* (Gy. 1: 176), 1327/1469: *Gyorgteluky*, p., 1332: *Gyurgteluke*, p. (Gy. 1: 623); 1280/1328: *Janustelky*, t., v., 1328: *Iwanustelky*, p, 1328/1406/1413: *Janustheleke*, t. (Gy. 1: 96), 1320/1408: *Mestherteluky*, t. (Gy. 2: 178) stb.

Bár ezek a nevek formailag hasonlítanak az *-i* helynévképzősökre, gondolnunk kell arra, hogy a birtokos jelzős összetételekben az *-i* legtöbbször a birtokos személyjel alakváltozata, ami ebben a formában helynevekben különösen gyakori volt. A TNyt. a grammatikai homonímiát vizsgálva az *-i* morfémat tartalmazó szóalakok hármasságát említi. A kérdéses toldalék lehet a birtoktöbbségitő jel fővariánsaként megjelenő *-i*, de lehet az E/3. birtokos személyjel egyik alakváltozata is, illetve helynevekben helynévképző (itt az a grammatikai homonímia, hogy az *-i* birtoktöbbségitő jel és birtokos személyjel is lehet, nem volt zavaró, mert helynevekhez kapcsolódva csak egyes számot jelenthetett). A TNyt. ezzel a funkcionális okkal magyarázza azt, hogy a helynevekben való használatuk az ómagyar korban gyakori volt (SZEGFÜ 1991: 273, 279–280). Egyébként, amint példáimból is látszik, az E/3. birtokos személyjel ekkor még alakváltozatokban jelenhet meg, a korszakban nem ritka, hogy azonos szóalakon belül mindkét forma megtalálható: pl. +1247/1572: *Pangrachtelke*, 1274>1340: *Pongorachteluky* (Gy. 1: 183). Ezekben az esetekben egyértelmű, hogy birtokos személyjerről van szó. Esetleg feltételezhető viszont, hogy a viszonylag nagyszámú *-telki* utótagú összetételre, bár legtöbbször birtokos személyjelre végződik, néha hathatott az egyébként önállóan is gyakori *Telki* / *Teleki* helynevek *-i* képzője.

A TNyt. megemlíti továbbá egy olyan fejlődési lehetőséget, amikor az összetétel önmagában is a birtokos jelzős szerkezet körébe vonhat egy *-i* elemet (SZEGFŰ 1991: 279: *Zubady ~ Kyralzobody ~ Zenthkiralzabady ~ Zenthkiralzabadya*). Korpuszomból ilyen példa még a Bihar megyei *Pályi* két esetleg csak alkalminak tartható elnevezése, *Majspályija* és *Ernefiaistvánpályija*.

A következőkben a ténylegesen *-i* helynévképzővel alakult nevek funkcionális-szemantikai csoportjait mutatom be. Funkcionális-szemantikai szempontból az *-i* képzős nevek két alapvető csoportra bonthatók. Az idetartozó helyneveknek ez a fajta kettéosztása nem ismeretlen a szakirodalomban, ld. KNEZSÁNÁL, aki személyt jelentő alapszavakról, illetve egyéb főnevekről beszél (vö. 1949: 100), KÁLMÁN BÉLÁNÁL, aki személynévi és köznévi alapszavak szerint csoportosítja az *-i* képzős neveket, de lényegében ugyanerre a funkcionális elkülönítésre gondol (1989: 151), illetve BÁRCZI GÉZÁNÁL (1958a: 147–160), akinél az említett két csoport két külön fejezetet alkot (természetes és mesterséges nevek). Az más kérdés, hogy ők a két csoportban az *-i* képzőnek különböző funkciót tulajdonítanak, ugyanis a személyt jelentő szavakhoz kapcsolódva birtoknévképzőnek minősítették, és ehhez képest a térszínformák neveiből, növénynevekből és egyéb közszavakból alakult hasonló képzésű nevekben első tekintetre az *-i* funkciója nem látszott azonosnak az előző csoportéval (vö. KNEZSA i. h.). Mint a bevezetőben már volt róla szó, a legújabb szakirodalom ezt a problémát a helynévképző fogalmának bevezetésével oldja fel, mégpedig a következő módon.

A szakirodalomban egyetértenek abban, hogy az *-i* az *-é* birtokjel alakváltozata, de a TNyt. hozzáteszi, hogy ez „a korai ómagyar korban helynévképző funkcióban önállósult” (SZEGFŰ 1991: 254). Az eredeti szemantikai tartalmat figyelembe véve a funkcióváltás a személyekről elnevezett földrajzi nevekben indulhatott meg. A tulajdonra való utalás (ami oly gyakran megjelenik a helynevekben) bizonyára sűrűn megvalósulhatott egy *püspöké (hely, terület, birtok)*-féle birtokjeles névszóval (esetleg birtokjeles szerkezettel), és a gyakori helynévi előfordulás folytán ráakódhatott a toldalékra a ’helynévképző’ jelentés. (Másképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy „személynév + *-i*” eredetileg ’valaki + övé (terület)’ jelentéséből elvonódhatott egy ’valaki + hely’ jelentés, és így már áttevődhetett nem csak tulajdonost jelentő alapszóra is a képző.) A korábbi ’birtoklás’ jelentés elhomályosodása nem problematikus abból a szempontból, hogy ha ezt a helynevek szempontjából fontos tény akarták kifejezni, arra maradt még néhány eszköz: alkothattak pusztán személynévi helynevet, *-falva (-háza, -telke stb.)* utótagú összetett helynevet, illetve a birtokjel mai *-é* formájában is hozzájárulhat helynevekhez, ld. az ómagyar kori anyagból *Báré* (Gy. 3: 343), *Garé* (Gy. 1: 305), a mai mikrotoponimák közül pedig pl. *Palié, Papé* (HOFFMANN 1993: 46, 85).

I. Funkcionális-szemantikai szempontból a birtokost (ill. lakót)⁴⁰ megnevező *-i* képzős helynevek típusai a következők:

1.) személynevből alakultak: *Györgyi* (1332: *Gurgy*, Gy. 1: 90), *Iványi* (1488: *Iwany*, ComBer. 72), *Jánosi* (1317: *Janusy*, Gy. 1: 96), *Litéri* (1331/1334: *Lyteri*, Gy. 1: 117), *Pályi* (1270/1350: *Pali*, Gy. 1: 725), *Petri* ([1288–1304]: *Petri*, Gy. 1: 132), *Sályi* ([1291–1294]: *Sauli*, Gy. 1: 658), *Simonyi* ([1260 k.]/XV: *Symoni*, Gy. 1: 473), *Tamási* (1234/1550: *Thomasci*, Gy. 1: 673), stb.

2.) tisztségnévből: *Apáti* (1275: *Apathi*, v., Gy. 1: 62), *Báni* ([1177]/1405: *Bani*, pr. (Gy. 1: 184), *Baráti* (1269: *Baraty*, Gy. 2: 581), *Királyi* ([1291–1294]: *Kyraly*, Gy. 1: 634), *Papí* (1259/1327//1402: *Popy*, Gy. 1: 128–9), *Piski* (1332–1337/Pp. Reg.: *Pysky*, Gy. 1: 231), *Püspöki* (1261/1271: *Pispuky*, Gy. 1: 512).

3.) foglalkozásnévből vagy foglalkozásra utaló egyéb szóból: *Álcsi* (1332: *Alchi*, Gy. 1: 593), *Csősi* (1192/1375/1425: *Cheuzy*, Gy. 1: 217), *Halászi* ([1230]/1231: *Halazy*, Gy. 1: 221), *Igrici* (1379: *Igrichy*, Gy. 2: 72), *Kovácsi* (+1075/+1124/+1217: *Kouachi*, Gy. 1: 453), *Szakácsi* (1297/1332: *Sakachy*, Gy. 1: 474), *Szűcsi* (1334: *Zuchy*, Gy. 1: 239), *Takácsi* (1315: *Takachy*, Gy. 2: 635), *Tárnoki* (1301: *Tarnuky*, Gy. 1: 674).

4.) népnévből: *Csehi* (*1220/1550: *Cehy*, Gy. 1: 608), *Horváti* (1273/1350: *Horuati*, Gy. 1: 92), *Németi* ([1283]: *Nempty*, Gy. 1: 121), *Olaszi* ([1291–1294]: *Olozy*, Gy. 1: 648), *Oroszi* (1360: *Vruzy*, Gy. 1: 126), *Tóti* (1284/1410: *Thothy*, Gy. 1: 677).

5.) törzsnévből: *Megyeri* (1355>1368: *Megery*, Gy. 2: 608), *Nyéki* (1350: *Nyeky*, Gy. 1: 511), *Tarjáni* (1225 Pp./1240 k.: *Toriani*, Gy. 2: 636), *Tolmácsi* (1310: *Tolmachy*, Gy. 1: 481).

6.) (származási helyet jelölő) helynévből: *Mosoni?* (1337: *Musuny*, Gy. 2: 610), *Somogyi* (1317: *Symigy* *1325/1369/1416, *1332: *Somogy* ~ *Sumogy*, Gy. 1: 140, 1359: *Somogyi*, Cs. 1: 217), *Szepsi* (1318: *Scepusy*, 1275/1412: *Scepsy*, Gy. 1: 146).

7.) egyéb: *Vendégi* (1323/1390: *Vendegy*, Gy. 1: 96, 155).

Ha az adatok számarányát vizsgáljuk, a fenti csoportok közül a „személynév + *-i*” típus a leggyakoribb. KISS LAJOS állapította meg a személynévi adatokat vizsgálva, hogy a pogány korban a képző még aligha volt eleven, mivel nincs **Árpádi*, **Taksonyi*, **Tasi*, **Solti* stb.

⁴⁰ A szakirodalom ezt a különbségtételt a képző jelentése szempontjából nem tartja fontosnak, ti. a település lakóit megjelölő helynevek esetén ugyanúgy pl. ’a lovászoké’, ’az apaté’ tkp.-i (azaz etimológiai) jelentést állapítanak meg, ld. pl. a FNESz. szócikkeit. Nyilván a foglalkozást jelentő, illetve népnévi alapszó esetén inkább ott lakókról lehet szó, mint tényleges tulajdonosról.

településnév (1997: 183). Az itt felsorolt példák is a későbbi, egyházi eredetű személyneveket tartalmazzák alapszóként.

Szintén jellegzetes típus a tisztségnevekből alakult nevek csoportja; itt — valószínűleg, abból adódóan, hogy az alapszó köznévi — sokkal gyakoribb az *-i* képzős forma, mint a képzőtlen (ilyen alternáns párja csak a *Baráti, Papi* neveknek van). A szakirodalom elkülöníti továbbá a foglalkozásnévből alakult helynevek csoportját mint jellegzetes helynévtípust (és általában az előző csoporttal együtt tárgyalja). Ezek jellegzetessége, hogy formailag sokszor *-i* képzővel alakulnak (más képző viszonylag ritka ebben a csoportban), ezenkívül, ha néha megfigyelhető is a képzőtlen formával való váltakozásuk, általában a képzős forma marad az uralkodó (vö. TÓTH VALÉRIA 1997: 157). Megjegyzendő, hogy az összetett névforma ebben a típusban szinte egyáltalán nem létezik (pl. *Kovácsfalva*, amit a latinósított *Villa Fabrorum*-típusú nevek alapján lehetne kikövetkeztetni, ám ezek létezését a magyar adatok nem támasztják alá. A más névtípusba tartozó (Mező)kovácsháza-féle nevek minden esetben személynévi előtagot tartalmaznak).

A következő, alapszavával jellemezhető csoport a szakirodalomban szintén jellegzetesnek tartott és elkülönített népnévi típus, amiről már KNEI ZSÓFIA is megállapítja, hogy köztük az *-i* képzős nevek igen gyakoriak (1949: 100). TÓTH VALÉRIA pedig hozzátéveszi, hogy az ilyen alapszavú helyneveken más képző elő sem fordul az általa vizsgált adatállományban (GYÖRFFY történeti földrajzának első három kötetében). Legutóbb RÁCZ ANITA az ómagyar kori népnévi eredetű helyneveket alaktani szempontból vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az *-i* mellett a *-d* is megtalálható néhány helynévben (pl. *Besenyőd, Kálozd, Lengyeld, Nándord*, stb.: 2008b: 105), helyenként akár az *-i*-vel váltakozva is (*Oroszi ~ Oroszd*: 2008b: 116).

Megfigyelhető továbbá, hogy a képzős névalak többször váltakozik képzőtlen névváltozattal⁴¹ (az Abaúj, Borsod és Hont megyei *Horváti*, a Borsod megyei *Németi* és az Abaúj és Bihar megyei *Oroszi*, valamint a Heves megyei *Csehi* esetében találkozunk velük). Ilyenkor elsődleges a puszta népnévi helynév, majd ez egészül ki képzővel, azaz beilleszkedik a jellegzetesnek mondható helynévtípusba (1997: 158).

Ezenkívül van néhány idetartozó kisebb csoport is, amelyekről a szakirodalom általában nem tesz említést. Ilyen a törzsnévi helynevek csoportja; ezek köréből általában nem hoznak *-i* képzős példákat, ennek ellenére négy valószínűleg idevonhatót is találtam: *Megyeri, Nyéki, Tarjáni, Tolmácsi*. Ezek közül hármat magyar törzsnévből képeztek (*Megyeri, Tarjáni, Nyé-*

⁴¹ Bizonyos népnevek pedig eleve csak képzőtlenül fordulnak elő helynévként — pl. *Besenyő, Lengyel* stb. — de ezekkel itt most nem foglalkozom.

ki), egyet pedig besenyő törzsnévből (*Tolmácsi*). *Megyeri*, *Tarjáni* és *Tolmácsi* csupán egy-egy alkalommal szerepel képzővel, a többi esetben képzőtlenek, *Nyéki*-nek pedig csak képzős alakjai vannak⁴²). *Györgykéri*, *Kelemenesyéki*, *Leonardnyéki*, *Pinkókéri* kapcsán meg kell említeni, hogy az alapszó valószínűleg *-i* képző nélküli volt, és a helynév csak az összetételben vesz fel *-i* végződést (emiatt felmerül a gyanú, hogy ezek inkább a birtokos személyjel alakváltozatai). (A törzsnévi eredetű helynevek kérdéséhez lásd RÁCZ ANITA cikkét: 2007b: 49.)

A másik jellegzetes, lakosságra utaló *-i* képzős csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek a lakosság előző lakhelyét adják meg: *Somogyi*, *Szepesi*. Az Abaúj megyei *Szepesi* neve pl. arra mutat, hogy a tatárjárás után ide költöző német lakossága szepesi eredetű (Gy. 1: 146), a szintén Abaúj megyei *Somogyi* (ma *Somodi*) esetében pedig KISS LAJOS szerint figyelemreméltó az a feltevés, amely szerint a falu első lakosai Szepessümegről költöztek át ide, és róluk nevezték el a helységet — Szepessümeg régi *Sumug* névváltozatához *-i* képzőt téve — *Somogyi*-nak, *Somodi*-nak (FNESz.: *Somodi*). A Győr megyei *Mosoni* területén pedig valószínűleg a mosoni várhoz tartozó népek éltek, s nevét innen kaphatta (Gy. 2: 610). Ezekben az esetekben tkp. egy meglévő helynév *-i*-vel való bővüléséről van szó.

II. A második csoportba azok a helynevek tartoznak, amelyekben az *-i* birtokjel funkciója már fel sem merül, tehát egyértelműen más volt a névadás szemléleti alapja. Funkcionális-szemantikai szempontból ez a második csoport is jól elkülöníthető alkategóriákra osztható. Az ilyen nagyobb osztályok az ott levő növényzetre utaló helynevek (ahová nemcsak a konkrét növényfajt megnevező helyneveket soroltam be, hanem az általában fát, erdőt jelentő neveket is): *Berki* (1329/1394: *Berky*, Gy. 1: 351), *Bori* (1275: *Bury*, Gy. 1: 436, ha a m. R. *bór* 'erdei fenyő' az alapszó), *Büki* (*1308: *Buky*, Gy. 1: 215), *Füzi* (+1262 [XIV.]: *Fizy* ~ *Fyzy*, Gy. 1: 113, 158), *Haraszti* (1333: *Harazthi*, Gy. 1: 719), *Kereki* (1262: *Kereky*, Gy. 1: 632), *Mohi* ~ *Muhi* (1273: *Muhi*, 1332/1414: *Mohy*, Gy. 1: 791), *Nyíri* (1270/1272: *Nyri*, Gy. 1: 125), az állatvilágra utaló helynevek: pl. *Hodi* (1230: *Hudi*, 1337: *Hody*, Gy. 1: 178), *Méhi* (1332/1549: *Mehy*, Gy. 2: 525), illetve a környező térszínformára, domborzatra, ill. a föld minőségére utaló helynevek: *Éri* (1326: *Eery* ~ *Ery*, Gy. 1: 615), *Kövi* (1243/1335: *Kevy*, Gy. 2: 518), *Mályi* (1234: *Mali*, Gy. 1: 786), *Parlagi* (1302>1398: *Parlagy*, Gy. 1: 129), *Ségi* (1247: *Segvi*, Gy. 2: 309), *Szegi* (1334: *Zegy*, Gy. 1: 900), *Szigeti* ([1291–1294]: *Zygety*, Gy. 1: 672), *Telki* (1156: *Teluki*, 1460: *Thelky*, Gy. 3: 459). További csoportot képezhetnek azok a nevek, ame-

⁴² *Nyéki* esetleg keletkezhetett a törzsnévvvel megegyező alakú *Nyék* személynévből (vö. 1231: *Necku*) *-i* képzővel, mert ellentétben a korábbi KNIEZSA-féle megállapítással, hogy a magyar törzsnévek személynévként nem szerepelnek, KRISTÓ felhívja a figyelmet arra, hogy a nyolc konsztantinoszi törzsnévből négynek ismerjük személynévi megfelelését is (1976: 41).

lyek ott levő építményt neveznek meg: *Árki* (1325: *Arky*, Gy. 1: 172), *Kapi* (1209/1395>1409: *Capi*, Gy. 2: 604), *Teremi* (1299/1580: *Teremi*, Gy. 2: 187), *Udvári* (1220/1550: *Vduory*, Gy. 1: 515), *Vári* ([1320 k.]: *Vary*, Gy. 1: 550). Vásártartás tényére utal *Vásári* (1290/1422: *Vasary*, Gy. 1: 690) neve. (Ebben a formában több megyében is előfordult, vö. SZABÓ F. 1998: 88–89.)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az *-i* képzős helynevek funkcionális-szemantikai szempontból néhány (a szakirodalomban általában már korábban is ismertetett, jól körülhatárolható) csoportot alkotnak. Biztosan *-i* helynévképző jelenlétét kell látnunk a második nagy szemantikai csoportban (itt ugyanis már fel sem merül az *-i* eredetileg birtoklást jelentő funkciója), illetve bizonyára többször az első csoportban is (bár nem tudhatjuk pontosan, hogy a funkció átértékelődése mikor ment végbe, a két csoport között kronológiai eltérést az adatok alapján nem tudunk megállapítani). Feltétlenül ide tartoznak viszont azok a helynevek, amelyek másodlagosan (bővülés útján) lettek *-i* képzősök; és azok, amelyek ugyan személyt jelölő szóból keletkeztek, de a kétnyíltszótagos tendencia következtében már elhomályosult az alapszó jelentése pl.: *Nemti*, *Petri* és *Szepszi*. (Erre az utóbbi csoportra a TNYt. hívja fel a figyelmet, SZEGFŰ 1991: 255, vö. még TÓTH V. 2004: 201.)

Érdeemes szólni arról a névcsoportról is, amelynek tagjai *-i* képzővel és anélkül is előfordultak az ómagyar korban. Az ilyen esetekben a szakirodalomban általában azt feltételezik, hogy az *-i* képzős alakok másodlagosak, tehát a képző utólag járult a helynévhez (a vonatkozó irodalom összegzését ld. TÓTH VALÉRIA 1997: 151). Természetesen az ilyen eseteket mindig a váltakozás, vagyis a képzős és képzőtlen formák egymás mellett élése mutatja. Időben közeli adatok esetében azonban nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy valójában bővülés vagy redukció történt-e. Az adatok első előfordulásának időpontja alapján fontos kizárni annak az (egyébként logikusan felmerülő) lehetőségét, hogy itt később eltűnt tövéghangzóval lenne dolgunk.

Az *-i* képzővel való bővülés — a fent bemutatott névcsoportoknak megfelelően — elsősorban a személynévből: [1291–1294]: *Kumad*, v., 1333: *Komad* (Gy. 1: 635), 1393: *Komady* (ZsO. I: 324), *Martonyi* (1249: *Mortun*, 1283>1464: *Mortuny* (Gy. 1: 787), foglalkozásnévből: +1237 [1237–1242]: *Hirrich*, *1280, 1288: *Igrici*, (Gy. 1: 777), 1261/1350: *Pop*, 1284: *Popy* (Gy. 1: 546), illetve népnévből: 1256: *Horwath*, 1273/1350: *Horuati* (Gy. 1: 92), 1219/1550: *Nemeth*, 1230/1285: *Nemty* (Gy. 1: 792) keletkezett neveket érinti. Fordított irányú folyamatra is találunk példát, amikor a „képzős ~ képzőtlen” névpárból a képzős volt az elsődleges: *Bocski* (1243/1335: *Buchky*, 1332: *Buchk*, Gy. 2: 488), *Haraszti* ([1237–1240]: *Horozty*, 1268/1347: *Horozth*, Gy. 3: 420), *Simonyi* ([1260 k.]/XV., 1324: *Symoni*, 1332/Pp. Reg.: *Simon*, Gy. 1: 473), *Széki* (1236: *Zeki*, 1460: *Zeek*, Gy. 3: 454).

Általánosnak mondható az a tendencia, hogy a képző a 13. század végén vagy a 14. században járul a névhez, ilyenkor az *-i* szerepe nyilván helynévképzői, mivel analogikusan kerül a névbe. Az *-i* helynévképzős névforma ekkor volt a legproduktívabb, ezért a névdivat⁴³ hatására a nagyszámú elsődleges alakulás mellett ekkor sok egyéb név is ilyené alakult. Az *-i* szerepét a TNyt. (SZEGFŰ 1991: 255) úgy fogalmazza meg, hogy a helynevek tulajdonnévi minőségét hangsúlyozza. A kései ómagyar kor kezdetén a helynévképzők használata nagymértékben visszaszorult, ami nem zárja ki viszont, hogy néhány újabb származék létrehozásában még részt vehettek a 15. században is. A TNyt. szerint viszont az ekkor megjelenő helynevek sokszor korábbi keletkezésűek lehetnek.

A fenti két, viszonylag jól megragadható csoporton kívül jellegzetesek az olyan névpárok, ahol a képzős és képzőtlen adatok párhuzamosan fordulnak elő. Az ilyen párhuzamos előfordulásokra minden bizonnyal nem általánosítható az a magyarázat, amit időnként javasolnak a szakirodalomban az oklevelezési gyakorlatra vonatkozóan, vagyis hogy az írnokok sokszor önkényesen is elhagyhattak képzőket⁴⁴, tehát a váltakozás csak látszólagos, valójában csak a képzős formák éltek (vö. INCZEFI 1970a: 109).

Adataim között néhány esetben megfigyelhető, hogy az *-i* képző váltakozik valamilyen egyéb képzővel (erre az adatok alapján jóval kevesebbszer van példa, mint a képzős és képzőtlen helynevek váltakozására). Ilyen az Abaúj megyei (Gy. 1: 96) *Jánosi* ~ *Jánosd(i)* és az Esztergom megyei (Gy. 2: 309) *Segi* ~ *Segéd*. Ezek közül *Jánosi* abba a csoportba is besorolható, ahova a több típus keveredését, vagyis típusváltást⁴⁵ mutató nevek tartoznak: esetében ugyanis az figyelhető meg, hogy a képzők váltakozásán túl egy oklevélben a képző földrajzi köznévi utótagra cserélődik (*Jánostelke*). Hasonló folyamatot tapasztalunk a Bihar megyei *Csősi* > *Csősztelek*, a Bars megyei *Apáti* > *Apátfalva* és a Bács megyei *Kereki* > *Kerekegyház*, valamint fordított irányban a Doboka megyei *Kovácsstelke* > *Kovácsi* és az Ugocsa megyei *Nyírtelek* > *Nyíri* esetében (vö. TÓTH V. 2008a: 89, 93). Képzős, képzőtlen és köznévi utótagos névváltozatok váltakozása figyelhető meg a Csongrád megyei *Szer* ~ *Szeri* ~ *Szermonostora* névhármasban (Gy. 1: 904–905).

⁴³ Névdivaton a helynevek körében egy-egy névadási típus, helynévalkotási mód vagy névszerkezeti forma adott korban jellegzetes, elterjedt használatát értem.

⁴⁴ Néhány esetben persze helytálló lehet ez a feltevés, sőt az én megfigyeléseim szerint bizonyos oklevelekben önkényes képzőbeillesztésre is gyanakodhatunk, ugyanis nagyon sok esetben az egyébként képzőtlen névhez képző járul a pápai oklevelekben (ez viszont, mivel általában személynévhez kapcsolódva fordul elő, inkább melléknévképző lehet).

⁴⁵ A típusváltás fogalmát MEZŐ ANDRÁS vezette be (1989: 144), esetünkben a névnek más alaktani típusba kerülésére vonatkozik.

3. 4. A -j képző szerepe a helynevekben

Nyelvészeink már régen felfigyeltek arra, hogy az ómagyar korban milyen gyakoriak a -j/-aj/-ej végződésű tulajdonnevek. E végzések eredetéről és lehetséges funkciójáról sokáig nem született átfogó tanulmány, a probléma iránti érdeklődés inkább egyes nevek magyarázatához kapcsolódóan jelentkezett (GOMBOCZ 1915, MELICH 1914, PAIS 1913, 1914b, 1916a, 1916b, 1916c, 1916d, 1922a, 1930, KNEZSA 1941/2003, 1947–1949/2003 több helyen, a FNEsz. egyes szócikkei). Az utóbbi időben viszont több írás foglalkozott egy vita keretében a -j képzős nevek kérdésével. BENKŐ LORÁND (1997) hívta fel a figyelmet nagyhatású tanulmányában (*Tokaj és kapcsoló nevei*) arra, hogy a -j (-aj/-ej) képzővel mindenképpen számolnunk kell a magyar helynévképzők rendszerében. Maga a vita FEHÉRTÓI KATALINNAK a *Pokaj* helynév eredetét tárgyaló írásával (2004) kezdődött, mely BENKŐ dolgozatára való reagálásként született meg, és amelyben a szerző az említett képző magyar származtatásával szemben annak szláv személynévekben való előfordulását hangsúlyozza. FEHÉRTÓINAK e tanulmányára BENKŐ LORÁND az ómagyar -j/-aj/-ej képzőről írt dolgozatával válaszolt (2004), melyben amellet, hogy kitér a képzővel kapcsolatos fontosabb problémákra, lényeges helynévelméleti kérdéseket is érint. E dolgozatra született meg FEHÉRTÓI KATALIN újabb, minden bizonnyal a vita lezárását célzó írása (2005). Ebben ő továbbra is a biztos etimológiákat hiányolja, amelyekből az ómagyar helynévképző létrehozható lehetne következtetni (pl. a BENKŐ által említett helynevekre szláv személynévi analógiákat említ); figyelmen kívül hagyva azt a ma általában képviselt gondolkodásmódot, hogy a névféjtés nem azt jelenti, hogy a nevet hogyan kell, hanem hogy hogyan lehet magyarázni. A vitában felhozott nevek között talán bizonyos esetekben lehet szó ugyan szláv személynévképzőről, de egy olyan etimológiának, amelyben a helynév tövére csak egy-egy szláv nyelvre vonatkozó személynévtárból tudunk analóg példákat felhozni, nyilván jóval kisebb a valószínűsége, mint az olyan névféjtésben, ahol a helynév alapjául szolgáló személynév a középkori Magyarország területéről kimutatható. Egyébként FEHÉRTÓI egész munkájából az derül ki, hogy talán túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a tőetimológiáknak, pedig a helynév-etimológiában legalább ekkora szerepe kell, hogy legyen a tipológiai szempontnak, vagyis annak az elvárásnak, hogy a nevet a névrendszerben elhelyezve mutassuk be. (A vita összefoglalása megtalálható egy korábbi tanulmányomban: BÉNYEI 2007a: 67).

A fenti szakirodalom alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a -j funkciója elég sokféle lehet a különböző nevek esetében. Lehet szó magyar helynévképzőről, személynévi

eredetű helyneveknél magyar, illetve szláv személynévképzőről is⁴⁶. FEHÉRTÓI (2005: 457) ezt kiegészíti KISS LAJOS *Cserépalja* (korábban *Crepaj*) etimológiáját tartalmazó, kéziratban maradt helynévelemzése alapján azzal, hogy létezett egy szláv *-aj* helynévképző is (ez található pl. a szláv *Blagaj, Kosmaj, Maglaj* helynevekben), ami új szempontot vethet fel az említett helységnevek vizsgálatában. A *-j* végű nevek között lehetnek továbbá olyanok is, amelyek *ly* > *j* változás révén jöttek létre (erre FEHÉRTÓI 2005: 456 a Nyitra megyei *Csabaj* ~ *Cabaj* 12. századi *Scobol* előzménye alapján hívja fel a figyelmet, ahol — bár az adat bizonytalanul vonható ide — ez a szempont figyelembevételének lehetőségén nem változtat). Ezenkívül az idevonható adatok között — főleg a személyek azonosítását célzó körében — lehetnek olyanok is, ahol a szó végén *-i* melléknévképző áll (a KMHsz. adatai közül ilyen a személynévi adatokban szereplő *Arcay, Azalay, Guezthey, Pozbay*, ahol a helynév az illető személy származási helyét jelöli meg, *-i* képzővel ellátva).

Ebben a fejezetben a továbbiakban összefoglalom az ómagyar *-j/-aj/-ej* helynévképzőről szóló fontosabb megállapításokat, kitérve az eredetével és funkciójával kapcsolatos különböző véleményekre is.

Az utóbbi idők rendszerszemléletű kutatásai nyomán egyre árnyaltabb képet kapunk a helynévképzők állományáról. A legutóbbi időkig a *-d/-gy*, az *-i* és az *-s* képzőket tekintették a magyarban helynévképzőknek, a *-j*-t viszont nem említik külön, önálló képzőként, csak az *-i* alakváltozataként (ezt láthatjuk még a TNYt. esetében is: SZEGFÜ 1991: 255). Először amellet szeretnék érvelni, hogy miért indokolt a képző önálló tárgyalása az *-i* képzőhöz képest. Bár a két képző kimutathatóan közös eredetű, (konkrétan az *-aj/-ej* helynévképző az *-i* előzménye, de annak „megkövült, archaikus változata”, vö. BENKŐ 2002: 64), de történetileg egymástól korán elkülönültek. Eredetüket tekintve az ősi, finnugor *-k* > *-Ű* lativusra vezetőkhöz visz-sza, amely valakihez vagy valamihez való tartozást fejezett ki. Ez a morféma még az ősmagyar kor előtt *-Œ*-vé vokalizálódott, és az akkor még alsó nyelvállású tövéghangzóhoz kapcsolódva azzal *-ä/-Œ* formájú diftongust alkotott (BENKŐ 2004: 410–411, a képző kialakulásához a korábbi szakirodalom összefoglalását ld. itt). Az így létrejött formánsnak a további alakulására jellemző, hogy még az ősmagyar korban monoftongizálódott, másrészt a korai ómagyar korban funkcionális megoszlás is történt: az *-é* birtokjelként, az *(-í >)-i* pedig melléknévképzőként, illetve helynévképzőként rögzült a nyelvi rendszerben. Másfelől bizonyos helynevek

⁴⁶ A képző többféle elemzési lehetőségét (akár egyes nevek esetében is) jól szemlélteti KNEZSA ISTVÁNNAK a *Zemey, Scemey* (ma *Szimő*, Komárom megye) helynévről írt etimológiája (1947–1949/2003: 199), ahol az *-Œ* névvégződés szerinte lehet kicsinyítő képző (vagyis magyar személynévképző), lehet birtoklást kifejező (helynév)képző, és — ha a helynevet szláv személynévből eredeztetjük — szláv személynévképző. Ezzel a három lehetőséggel találkozunk leggyakrabban az ide tartozó nevek elemzése során.

megfelelő képzővel ellátott formáiban ez a folyamat nem ment végbe, hanem megtartva az alsó nyelvállású tövéghangzót a félhangzós -*ĉ* konsonantizálódott, így a képző -*aj/-ej* formában rögzült, és maradt fenn máig, „a köznevek -*é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helynévképzőként elkülönülve” (BENKŐ 1998: 168). Az ok, ami miatt a mássalhangzóvá válás végbement, az, hogy így a képző fonetikailag is elkülöníthetővé vált nemcsak a birtoktöbbsesítő jeles *házai, szemei* formáktól, hanem az -*i* melléknévképzőtől is (*csabai, lellei*) (BENKŐ 2004: 410–411). Ez utóbbi homonímia a helynevek esetében nyilván nagyon zavaró lett volna, hiszen e névfajtánál alapvető fontosságú, hogy képezhető legyen belőlük melléknév. Az említett okokat figyelembe véve megállapítható, hogy bár a korabeli helyesírás erre nem utal egyértelműen, az adott helynevek -*ay/-ey* leírású képzője alapalakban mindig -*j*-vel olvasandó. Ezt támasztja alá a már említett tény, hogy ezek a nevek ma is -*j*-vel szerepelnek írásban és kiejtésben (kivéve a hiperurbánusnak tekinthető mai *Bozzai* és *Csernely, Börvely* leírású adatokat, ahol a *ly* bizonyára helyesírási tudóskodás révén került a *j* helyébe, ld. pl. PAIS 1930: 310).

A képző keletkezéséről mondottak alapján tehát kizárhatónak tarthatjuk azt, hogy az -*i* és a -*j* képzők a szinkroniában egymás alakváltozatai lennének, mint azt a korábbi szakirodalmi megállapítások sugallták. (Ld. pl. PAIS 1914b: 132, aki az *Uraj* nevet -*i* képzővel alakultnak mondja, ill. MELICH 1914: 156 hasonlóképpen a *Balozsaj* helynévről⁴⁷, valamint KRISTÓ 1976: 51 *Fyley* egy adata esetében. Ehhez hasonló látunk időnként a FNESz. gyakorlatában is, pl. a *Mezőakna, Monaj, Gyulaj, Pocsaj, Lelej* szócikkek esetében.) Az -*i* és a -*j* helynévképző mindenesetre nem tévesztendő össze az előzményük -*ĉ* félhangzójával: az első esetben a képző ugyanis már tartalmazza az egykori tövéghangzót is, a második esetben pedig, mint említettük, a -*j* konsonáns értékűvé válik. A -*j* képző önálló tárgyalását támasztják alá a képző alakváltozatai is.

Amint fent a -*j* kialakulásával kapcsolatban említettem, a képző hangalakja a legtöbb névben máig megőrződően -*aj/-ej*, ahol a magánhangzó eredetileg tövéghangzó volt. Ezenkívül magánhangzós *tő* után természetesen -*j* formában is realizálódhatott, pl. *Abaj, Gyulaj, Kapuj*. Ennek következtében a többvariációjú személynevekből alakult helyneveknél nem is igazán lehet eldönteni, hogy a -*j* vagy az előhangzós -*j* a képző hangalakja, vagyis a magánhangzó a *tő* vagy a képző része-e. Ld. pl. *Becsej*, ahol létezik egy *Becs*, ill. egy *Becse* személynév is.

A képzővel alakult nevek alakváltozatai között találunk az eredetibb -*aj/-ej* végződés mellett -*e* ~ -*i*, ritkán -*a* névvégeket is, ami magyarázható lenne a képzős és képzőtlen formák

⁴⁷ PAIS szerint szláv eredetű személynév a helynév alapja, vagyis nem képzett névről van szó, vö. 1916d: 329, bár elterjedését kétségtelenül segíthette, hogy a végződése egybeesett az ekkor még élő magyar -*ä/-ġ* kicsinyítő (személynév)képzővel.

váltakozásával, de ugyanúgy a névvég diftongusként való felfogásából következő monoftongizációval, majd azt követő rövidüléssel is. (A példákban van, ahol még a hosszú formát látjuk. Ez inkább a monoftongizációra utal.) Példák: Abaúj megye: 1275: *Kemey*, 1336: *Keme*, ma: *Kemej* (KMHsz.), Bács megye: 1238/1377: *Bechey*, 1338/1439: *Beche*, ma: *Becse* (KMHsz.), Baranya megye: 1248: *Cheley*, 1266, 1329/1394: *Chelei*, pr. 1276: *Chele*, 1318: *Chelee*, (Gy. 1: 293), Baranya megye: 1216: *Guerdei*, 1308: *Guerede*, ma *Gerde* (FNESz.), Bács megye: 1237/1279/1385: *Chemey*, 1338–40/PR.: *Fome*, (Gy. 1: 215), Békés megye: 1214/1550: *Gurbey*, 1351: *Gwrbey*, 1887: *Görbe halom* (Gy. 1: 507), Bodrog megye: [1237–1240]: *Semtey*, 1240: *Chuntey*, 1317: *Chenthei*, 1333, 1339, 1342: *Chentey*, [I. Kar.]>1412, 1317/1332, 1333: *Chente*, [I. Kar.]>1412, 1330: *Chenthe* (KMHsz.), Borsod megye: 1236, 1277, 1301/1378: *Cherne*, 1323: *Cherney*, 1332–1335/PR.: *Cerney* (Gy. 1: 768), Csongrád megye: 1266: *Ethey*, 1276 P.: *Ete* (Gy. 1: 895), Vas megye: 1238: *Chemetey*, 1433: *Chemete*, ma: *Csömöte* (FNESz.). Ez utóbbi esetekben megállapítható, hogy az egyes névváltozatok időben egymás mellett, alakváltozatokként éltek. Más esetekben az *-ej* és az *-i* végződés szerepel alakváltozatokként: Bács megye: 1192/1374/1425: *Keley* (Gy. 1: 236), ami a KMHsz. szerint bizonyára összefügg a *Keli foka* nevű hellyel: 1192/1374/1425: *Kelyfuka*, [1192]/1394: *Kelifuka* (Gy. 1: 236), Nyitra megye: 1113: *Drasey*, 1349: *Darasy* (FNESz.: *Zobordarás*), Baranya megye: +1015/+1158//XVII.: *Sedey*, +1015/+1158//1403/PR.: *Sedy* (KMHsz.), Erdélyi Fehér megye: 1291: *Kunchey*, 1540: *Kincsi* (Gy. 2: 169, Cs. 5: 833). Több alakváltozatot mutat: Somogy megye: 1302: *Gweztey*, *Gezte* (Cs. 2: 608), ma *Somogygeszti*, Bodrog megye: 1330, 1335: *Megere*, 1343: *Megerey* ~ *Megery*, 1344: *Meger*⁴⁸ (KMHsz.). Az *-ä* diftongus *-a*-val váltakozik: Bács megye: 1250: *Bat kay*, 1308 k.: *Batka* (KMHsz.), Győr megye: 1234/1392: *Rabay*, 1256: *Raba* (Gy. 2: 620), ma: *Rábaujfalu* (FNESz.), Kolozs megye: 1322>1428: *Oknay*, 1332–1335/Pp. Reg.: *Akna* (Gy. 3: 342), ma *Mezőakna* (FNESz.), Kolozs megye: 1331: *Nouay*, 1384: *Noua*, 1426: *Noway*, 1458: *Nowa* (Cs. 5: 386). Ez utóbbi név adatai kapcsán állapítja meg PAIS (1916b: 78), hogy a *Nova* alak valószínűleg úgy keletkezett, hogy az *-ä* kettőshangzóra végződő *Novaj* formát *-i* melléknévképzős alaknak érezték, és belőle a képző elvonásával a *Nova* alapszót elemezték ki. Ez annál is inkább megeshetett, mert a tulajdonképpeni *-i* képzős *novaji* származék kiejtése megegyezhetett egy *Nova: novai*

⁴⁸ Néhány névnél további alakváltozatok is megjelennek: *Megyerő* (*Megyerej*), *Csernő* (*Csernej*), *Becső* (*Becsej*), *Cselő* (*Cselej*), *Szimő* ~ *Szemő* (*Szemej*). Ezen alakok létrejöttekor figyelembe vehetjük a TNyt. adatai közül talán idevonható 1276: *Tiudei* szn., 1405: *tidew* szóalakokat, ahol az *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtípus alakulása kapcsán kiderül, hogy az *e* típusba tartozó névszóknak többnyire két, *ő*-re és *é*-re végződő töve is létrejött (SÁROSI 1991: 184–185). PAIS pedig egy cikkében ír arról, hogy a finnugor *-k > -γ*-ből származtatott lativusrag magyar folytatásai között az *-é ~ -i* végződésű alakokon kívül *-ő* (*-ű*) végűek is szerepelnek (1936: 110).

hasonló képzős származék kiejtésével. Ez az elemzés az e csoportba tartozó többi adatra is alkalmazható.

Külön problémakört jelent, hogy bár a magas hangrendű tövek mellett magas, a mély hangrendűek mellett mély hangrendű névvégződést várnánk, a veláris tövek mellett gyakran előfordul palatális végződés (-*ç* vagy -*é*): Bars megye: 1293: *Vhay*, 1345: *Ohay*, *Ohey* (KMHsz.), Baranya megye: 1332–1335/PR. *Monoy*, *Money* (KMHsz.), Borsod megye: 1256: *Tokoy*, 1268: *Thokoy*, 1291/1388: *Twkey*, 1319, 1330>1342/1466: *Thokay*, (Gy. 1: 812), Abaúj megye: 1256: *Pochey* (Gy. 1: 132), 1423: *Pochay* (Cs. 1: 215), ma *Pocsaj*, Borsod megye: [1257–1262]>1412: *Monthay*, [1257–1262]>1412, 1319/1466: *Monte*, 1278, 1320>1412: *Montey*, 1320>1412: *Montay*, v., 1327/1446: *Monthey* (Gy. 1: 790), Bereg megye: 1232>1360, 1332–1335/PR.: *Muse*, 1280>1359: *Mwsey*, 1332–1335/PR.: *Musay*, 1337>1359: *Mwsay* (Gy. 1: 546), Baranya megye: 1281: *Naney*, 1283: *Nane*, *Nanay* (Gy. 1: 346), Bars megye: 1324: *Zoe*, 1326, 1327: *Zowey*, 1327: *Soway*, 1335: *Zouoy* (Gy. 1: 478: az adatok láthatóan párhuzamosan élhettek egymás mellett, ez a hangtani magyarázatot erősíti), Abaúj megye: 1234/1243: *Holmoy*, 1292/1406: *Holmay*, 1332–1335/PR.: *Halmay* ~ *Holme* (Gy. 1: 91, bár itt a kérdéses adat pápai oklevélben fordul elő, ez a valóságát megkérdőjelezi). A változás nem egyszer a mai alakban is megfigyelhető módon ment végbe: pl. Békés megye: 1215/1550, 1219/1550, 1279: *Rabay*, 1271/1284: *Rabey*, 1336: *Raba*, 1342: *Rabe*, ma *Nagyrábé* (Gy. 1: 512), Csongrád megye: 1138/1329: *Tapai*, 1247/1465: *Thapey* (Gy. 1: 905), ma *Tápé* (FNESz.). A fent felsorolt, tehát magas, illetve mély végződéssel is előforduló nevek kapcsán jegyzem meg, hogy a veláris hangrendű szavakban a *ç* utótagú diftongus E. ABAFFY ERZSÉBET (2003: 338) szerint többféleképpen monoftongizálódhatott. Válhatott bizonyos szavakban közvetlenül *á*-vá, viszont vannak olyan fejlemények, amelyek azt látszanak igazolni, hogy bizonyos esetekben a *ç*-s diftongus először *é* ~ *í*-vé lett, s később illeszkedett *á*-vá. Így magyarázható többek között a nem illeszkedő -*é* birtokjel, az -*i* melléknévképző, valamint ehhez hasonló jelenség a bekezdésben fentebb bemutatott ingadozó alakok megléte, vagyis amikor a veláris töveknél a várt, mély hangrendű névvégződés helyett időnként magas hangrendű toldalék áll. Ezt BENKŐ elhasonulással magyarázza (eszerint tehát a veláris változat az eredetibb, bár ezt az adatok időrendje nem mindig támogatja), de mint láttuk, E. ABAFFY szerint szabályosan is elképzelhető a monoftongizáció eredményeként az -*é* ~ -*i* végződés. Az, hogy nem alaptalan a veláris hangrendű szavakban a palatális monoftongus, illetve a palatális névvégződés feltevése, bizonyos -*aj* végű jövevényszavak korai, *é*-ző formái is igazolják: *karaj* ~ *karé(j)*, *paraj* ~ *paré(j)*, *taraj* ~ *taré(j)*, illetve olyan, eredetileg diftongust tartalmazó szavak alakváltozatai, mint: *tanojt* ~ *tanít*, *tanét* (máig palatális képzővel). Ezenkívül hathatott még az -*é*-s formák létrejöttére a birtokjel, ami nemcsak alaki, de funkcionális rokonságban is

áll képzőnkkel (vö. BENKŐ 2004: 412). A képző későbbi alakulására a kronologizálás kapcsán még visszatérek.

A *-j* képző lehetséges funkcióit elemezve láthattuk, hogy a *-j* a korszakban több funkcióban is aktív képző volt. Az, hogy a konkrét helynévben adott esetben melyik funkcióval számolhatunk, éppen ezért nem is mindig dönthető el. Ez a probléma elsősorban a személynévi alapszót tartalmazó helynevek esetében merül fel, ahol a képző lehet a személynévhez eleve hozzátartozó kicsinyítő képző, vagy lehet eredetileg birtoklást kifejező helynévképző. Éppen ezért célszerű külön megvizsgálni a köznévi alapszót tartalmazó ide sorolható helyneveket, ugyanis ha a képző személyt jelölő alapszavakon kívül más jelentésű alapszóhoz járul, akkor ott biztos, hogy helynévképzőről van szó, mivel ebben az esetben az eredeti, birtoklást kifejező funkció fel sem merül. (Vagyis az elv ugyanaz, mint amit az *-i* helynévképző elemzése során láttunk, vö. BÉNYEI 2002: 28). Az első érdekes idetartozó adat a KNIEZSÁNÁL (1947–1949/2003: 191) említett *Debrei* név, amelynek elemzésekor KNIEZSA egy szláv 'völgy' jelentésű alapszót említ a név végső forrásaként, de megállapítja, hogy a név végződése a szlávból nem fejthető meg. Felhívja a figyelmet továbbá arra, hogy az ebből az alapszóból származó többi helynevünk is magyar képzővel van tovább képezve: *Debrőd*, *Debregy*, *Debrés*. Éppen ezért feltehetőnek tartja, hogy a szó az ómagyarban köznévként is élt, és a FNESz. valóban említ is *régi*, illetve *népi* megjelöléssel egy *debrő* 'völgy' jelentésű szót, amire az említett nevek visszavezethetők (FNESz.: *Debrőd*, *Döbrés*). A következő helynév, amely már biztosan nem birtoklást kifejező jelentéssel tartalmazza a képzőt, a *Fáj* (FNESz.: *Fáj*, *Fajkürt*). Itt a *fa* 'erdő' jelentésben szerepel, és a képző lokális funkciót tölt be: 'olyan hely, ahol erdő van, erdő melletti hely'. Vagyis itt már semmiképpen nem merül fel a birtoklás mint funkció kérdése. Szintén köznévi alapszót tartalmaz a *Halmaj* és a *Gesztej* név (ma *Somogyeszi*), illetve a *Váraj*. Ez utóbbinak többféle elemzési lehetősége is felmerült a szakirodalomban: GOMBOCZ szerint (1926: 10) a *vár* köznévből keletkezett kicsinyítő képzővel (ez a megfogalmazás eleve problémás, a képző megléte ilyen funkcióban nem igazolható: ha a képző helynév létrehozására szolgál, inkább helynévképzőnek nevezhetnénk). PAIS szerint viszont (1916a: 19) a név összetételként magyarázható, ahol az utótagként az *áj* 'völgy' szó szerepel.⁴⁹ A következő említésre érdemes név a Győr megyei *Rábaujfalú* első adata (1234/1392: *Rabay*, Gy. 2: 620), ahol a *-j* képző folyónévvel kapcsolódik össze, a név nyilván a Rába folyó melletti elhelyezkedésre utal. Szintén egyedi előfordulású a Baranya megyei *Séd(i)* víznév +1015/+1158//XVII.: *Sedey* adata, amely viszont több szempontból is proble-

⁴⁹ Ehhez hasonló az *Oszvaj* név etimológiája, amit a legkorábbi adatok (1314: *Wzzyway*) alapján PAIS (1916b: 78) egy *aszú* + *aj* összetételt következtet ki. Érdekes, hogy a név további alakulása során ugyanolyan variációkat mutat, mint a *-j* képzős nevek: 1362: *Ozwe*, 1378: *Wzwe*, *Fel-ozuey*, 1561: *Ozway*.

matikus. Először is víznevekben általában nem fordul elő a kérdéses képző (BENKŐ is kifejezetten helységnévképzőnek tartja, vö. 2004: 412). Az adat értékelhetőségét bonyolítja, hogy hamis oklevélben fordul elő. Ha mégis reális adatról van szó, akkor mindenképpen sajátos típust alkot.

A magyar helynévképzőkről általában megállapíthatjuk, hogy mivel a magyarban nem léteztek külön képzők a helynevek létrehozására, esetükben ez a funkció mindig másodlagos. A *-j* kapcsán láttuk, hogy az elsődleges szerep a valakihez, valamihez való tartozás kifejezése, amit a köznevek esetében a birtokjel lát el. A tényleges helynévképző funkció igazolására szolgálhatnak azok a példák is, amelyek a helynevek körében időnként megfigyelhető képzőváltakozást szemléltetik. Ez a jelenség figyelhető meg a Gömör megyei *Figej* esetében, ahol egy évszázadon belül váltakoznak a *-j* képzős, képző nélküli és *-s* képzős formák. 1244: *Fygey*, 1292: *Figue*, 1332: *Figes*, 1335: ismét *Fygey*, ma *Gömörfüge* (Gy. 2: 497). A képzők cseréjét minden bizonnyal az azonos (helynévképző) funkció teszi lehetővé, ami azt mutatja, hogy már mindenképpen elhomályosult a képzők eredeti jelentése. Hasonló folyamatra példa az Erdélyi Fehér megyei *Kincsej* (1291), ami *Kincses* (1438: *Kinches*, Cs. 5: 883) és *Kincsi* (1540: *Kincsi*, Cs. 5: 833) formában is előfordul. Itt is a már elavulóban lévő *-j* képzőt egy gyakoribb használatú képző helyettesíti. Vannak olyan helyneveink is, amelyek a képzők váltakozásán kívül több típus keveredését is mutatják. Ilyen például az Abaúj megyei *Erdej* (1221/1550: *Erdei*), amely *Ereded* (1221/1550: *Ereded*) és *Erdőfalva* (1272>1344: *Erdeufalua*, Gy. 1: 77) alakban is adathozható. Hasonló típusváltás figyelhető meg a Veszprém megyei *Etej* ~ *Ete* ~ *Etény* (1372: *Ethe*, 1373: *Ethen*, 1402: *Ethey*) és *Etetelke* (1487: *Ethetheleke*, Cs. 3: 230) esetében, vagyis a korábbi helynévképző szerepét földrajzi köznévi utótag veszi át, ami ugyanúgy a helynévséget fejezi ki, talán még pontosabban is, mivel utal a hely fajtájára. (Ez egyébként jellemző folyamat a korai ómagyar kor végén: a korábbi helynévképzéssel szemben az összetétellel való helynévalkotás került előtérbe. A típuskeveredés-típusváltás témájához ld. még TÓTH V. 1997). Azt, hogy viszonylag kevés példát lehet találni az imént vázolt típusváltásra, az is magyarázhatja, hogy ekkorra a *-j* funkciója, egyáltalán képző volta már bizonyára nagyrészt elhomályosult. Ezzel rá is térhetünk a következő fontos kérdésre, amely szintén segíti a *-j*-nek az egyéb képzőktől, így az *-i*-től való elválasztását.

Megállapíthatjuk, hogy a *-j* helynévképző funkcióban legfeljebb a korai ómagyar kor végéig volt aktív, tehát ezután nem jöttek létre új helynevek ezzel a képzővel. A képző elterjedését helynevekben a korai időkben segíthette e névvégződésnek a személynevekben való gyakori előfordulása is (gondolva itt *-j* ~ *-aj* ~ *-ej* végű magyar és a szláv eredetű személynevekre is),

mivel a helynevek körében ebben az időben gyakori volt a személynevekből való közvetlen alakulásmód is.⁵⁰

Ezzel egy időben az *-i* képzőnek fokozatos előretörése figyelhető meg (BENKŐ 2004: 413). E mögött az aránybeli eltolódás mögött az áll, hogy míg az *-i* elterjedését minden biztonnal támogatta a hasonló alakú és funkciójú *-i* melléknévképző, a *-j* esetében nem tapasztalható hasonló megerősítés a köznévi használat felől. Az a deverbális *-aj/-ej* képző, amely a *zörej*, *moraj*-féle szavakban található, jóval későbbi az adott korszaknál (vö. D. BARTHA 1958: 76–77). (Az a megerősítés, ami kezdetben a személynevek oldaláról megfigyelhető volt, szintén megszűnik erre az időszakra: a személynevek említett kicsinyítő képzője ekkorra *-a/-e* formában szilárdul meg; továbbá a *-j* személynévképzőként eleve csak a legkorábbi, ún. világi magyar személynevekhez kapcsolódva fordul elő, a későbbi, egyházi eredetű személynevekkel már nem jellemző.) A másik forrás, amely erősíthetné a képző elterjedését és produktívnak maradását, a kicsinyítő szerep köznévi használatban. Ezt viszont — annak ellenére, hogy néhány helynévelemzés megemlíti a kicsinyítő *-j* helynévképző funkcióját (ld. pl. FNESz.: *Csekej*, *Csernely*, *Csobaj*, *Gyulaj*, *Halma*) — nem támasztják alá közszoói adatok (BENKŐ 2004: 415). Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a *-j* a korai ómagyar kor végére teljesen elvesztette helynévképző szerepét, és szemben a legtöbb helynévképzőnkkel teljesen el is tűnik a nyelvi tudatból.

Ennek alátámasztására egy másik tanulmányomban (BÉNYEI 2007b) vizsgált jelenséggel, az irodalmi helynévadással kapcsolatos következtetésekre utalnék: a vizsgálat azt eredményezte, hogy a legtöbb helynévképző megőrizte produktivitását olyan módon, hogy képes új helységnevek létrehozására például irodalmi művekben (mivel máshol ma már nem nagyon tapasztalható új településnevek létrejötte). Kivétel ez alól néhány nagyon korai képző (ilyen a *-j* és pl. a *-gy*). Vagyis mint ahogy BENKŐ LORÁND (1998: 119) említi, ezeknek a képzőknek valóban kronológiai meghatározó értékük van.

Itt említem meg, hogy sokáig szokás volt az összes többi helynévképző használatával kapcsolatban is konkrét időbeli határvonalat húzni, de ezek a határok állandó pontosításra szorultak, s végül kiderült, hogy valójában lehetetlen megállapítani e helynévképzők aktivitásának végpontját. Ezzel szemben a *-j* produktivitása valóban visszaszorult, majd megszűnt. Ennek

⁵⁰ Ilyen irányú folyamat más helynévképzőknél is megfigyelhető: vagyis mivel abban az időben a személynévképzés láthatóan igényelte a morfémák sokaságát, akár egy tőből 5–6 nevet is képeztek a különböző formán-sok segítségével, így téve lehetővé a minél nagyobb változatosságot (pl. *Etej*, *Etes*, *Etéd*, *Etény*, *Etyek* személynevek), ez másodlagosan eredményezte a megfelelő képzők elterjedését a helynévképzésben is, ld. pl. az *-s*, *-d* stb. képzőket.

igazolása lehet a fentiekben már említett jelenség, vagyis hogy az *-aj/-ej* képző sok esetben palatális *-é* formában él tovább. Az a képző ugyanis, amelynek morfológiai funkciója van, nem tűnik el a névből. Vagyis az, hogy a *Tápaj*-ból *Tápé* lett, a *Rábaj*-ból pedig *Rábé*, arra utal, hogy megszűnt a *-j*-nek a helynévképző funkciója. (Csak érdekességként jegyzem meg, hogy az ezekből a helynevekből alakult családnevek viszont mindig az eredeti formát tartalmazzák, tehát soha nem *Tápéi*, *Rábéi* családneveket eredményez az *-i* képzővel való ellátás, hanem *Tápai*, *Rábai* formákat.) Segíthette a *-j* eltűnését az a sajátos hangtani jellemzője is, hogy alakilag egybeesett a *j* hiátustöltővel. Ez különösen ott okozhatott a nyelvhasználatban zavart, ahol a *-j* morfológiai (tehát helynévképző) szerepe és hiátustöltő funkciója együtt jelenik meg. Ilyen esetek a *-j* végű helynevekből *-i* melléknévképzővel alakult származékok, pl. *Etej* > *eteji*. Bár a melléknévképzős formában nyilván a tőhöz tartozik a *-j*, ennek ellenére a nyelvérzék könnyen értelmezhetette hiátustöltőként, ilyen módon elvonva egy *Ete* alapalakot. (Ugyanílyenek a családnevek közül a jól ismert *Tokai*, *Pocsai* írású névalakok, ahol a képzés alapjául szolgáló helynév eredetileg nyilván *-j* végződést tartalmazott, de az *-i* képzős forma már anélkül rögzült, esetleg családonként eltérő módon.)

A *-j* kronológiája szempontjából érdekes lehet továbbá, hogy milyen típusú alapszavakhoz kapcsolódik a helynévképző. Személynévi alapjai többségében a korai magyar világi névadás elemei (*Apaj*, *Csataj*, *Ebej*, *Erdej*, *Gyulaj*, *Hobaj*, *Őrsej* stb., további példákat lásd BENKŐ 1998: 166 és BENKŐ 2004), a későbbi, egyházi eredetű személynevekhez alig-alig kapcsolódik (BENKŐ csak a *Novaj* < *Noé* nevet említi biztosan idetartozó adatként, 2004: 414). Ez megint a produktivitás korai megszűnésére utal.

Az *-i*-hez viszonyítva a *-j* helynévképző későbbi alakulását tekintve szembevetendő, hogy míg az *-i* képzőnél teljesen általános jelenség, hogy utólag kapcsolódik meglévő helynevekhez (Szatmár megye: 1298: *Janus*, 1315 k./XV.: *Iuanusy*, Baranya megye: 1292–1297: *Pol*, 1331: *Paly*, Bihar megye: 1333: *Komad*, 1351: *Kumady*, Hont megye: 1354: *Baraath*, 1409: *Baraty* stb., KRISTÓ 1976: 56–57, itt további példák is találhatóak), addig ez a *-j*-nél egyáltalán nem tipikus. (Hogy mégis előfordulhat ld. 1236: *Cherne*, 1323: *Cherney*, ma *Csernely*, vö. Gy. 1: 768 és KISS L. 1995: 40). Ennek magyarázata szintén az a kronológiai eltérés lehet, amely a két képző között fennáll, vagyis az *-i* produktivitása már a korai ómagyar korban egyre nagyobb, később kizárólagos, míg a *-j* egyre kevésbé aktív képző.

A *-j* képző vizsgálatát igyekeztem abból a szempontból elvégezni, hogy számolhatunk-e a magyar morfológiában önálló, tehát az *-i*-től független *-j* helynévképzővel, és ha igen, akkor ennek milyen sajátosságai vannak. Összegzésképpen megállapítható, hogy csak a két képző funkciója szempontjából tartható az a vélemény, hogy ezek esetleg egymásnak alakváltozatai, mégis úgy tűnik, számolnunk kell egy önálló *-j* helynévképző meglétével, mivel ez az alaki

viselkedés és a produktivitás szempontjából különbözik az *-i*-től. Ezzel összefügg a másik különbség, amely a két képző sorsának későbbi alakulásával kapcsolatos, vagyis hogy a két képző bővíthet-e analogikusan meglévő helyneveket.

3. 5. Az -s képző szerepe helyneveinkben

Szemben az eddig tárgyalt helynévképzőkkel, az -s képző ma is eleven névalkotóként, illetve közszavak esetében is (INCZEFI 1970b: 303), és ez a helynévképzőként való értékelését is befolyásolja. A fentiek miatt ugyanis (ti. hogy megmaradt aktívan tulajdonnevek és köznevek létrehozásában is, valamint hogy az -s képzős köznevek és tulajdonnevek alakilag teljesen egybeesnek) nem választható el pontosan, hogy mely esetekben beszélhetünk helynévképzői szerepről, és hol találkozunk egyszerűen a közszavaknál megszokott funkciók valamelyikével. Mivel a különböző jelentések össze is függenek etimológiailag, ez is magyarázhatja, hogy ezek nem mindig választhatók szét pontosan.

Arra, hogy az -s képző az egyik leggyakoribb képzőnk, valamint hogy milyen sokféle szerepben előfordul, már a legkorábbi nyelvemlékek adatai alapján korán felfigyeltek a nyelvtörténészek. Érdekes módon eleinte kicsinyítő képzőként utalnak rá köznévi, hely- és személynévi szerepben is (MELICH 1914: 152).

BENKŐ LORÁND is egy korai cikkében a helynévképzők között említi az -s-t, bár itt még eredeti funkcióként a kicsinyítést jelöli meg⁵¹. (Ennek későbbi pontosítását ld. lent.)

Mint minden helynévképzőként (is) ismert képzőnk esetében, kérdés, hogy hogyan, mely korábbi jelentésárnyalatból alakult ki ez a funkció. Az -s képző az egész magyar nyelvtörténet folyamán változatos jelentésárnyalatokkal nagyszámú származék képzésére szolgált. A különböző jelentésárnyalatok közül (kicsinyítés-becézés, ellátottság jelölője, foglalkozásnévképző stb.) a helynévképző funkció a valamivel való ellátottságot kifejező jelentésből fejlődött ki (D. BARTHA 1958: 107). A helynévképző -s más lehetséges forrásait kutatva BÁRCZI A *magyar szókincs eredete* című munkájában megállapítja, hogy a személynevekben előforduló -s-nek „földrajzinév-képző jellege vitatható”, vö. pl. *Dimis, Wodasu, Martos* (1958a: 160), míg a képző más típusú alapszavakkal való előfordulásait a földrajzi nevek képzésében „jelentős szerep”-űnek tartja (1958a: 155). Az -s helynévképző funkciójának kialakulását ugyanitt a következőképpen mutatja be. Az -s képző kétségtelenül valamivel való ellátottat jelentő melléknévképzőként vált földrajzi nevek egy csoportjára jellemző képzővé. Így eleinte a vele képzett szavak jelzői szerepet töltek be, mint ahogy ma is gyakran szerepelnek helynevekben jelzős szerkezet tagjaként, pl. *Békás-tó*. E jelzős szerkezetekből vált ki jelentéstapadással

⁵¹ „Tudott dolog, hogy kicsinyítő képzőink közül az -s, a -d (*-t), és az -m ~ -n ~ -ny földrajzinév-képző funkciót is kapott” (1950: 144).

az -s képzős földrajzi név (valamint az -s képzős gyűjtőnév is). Ilyenek analógiájára később keletkeztek újak is, amelyeket nem előzött meg jelzős szerkezet (BÁRCZI 1958a: 157). Ennek kapcsán említi BÁRCZI, hogy az okleveles adatokban az -s képzős adatok esetében különösen nehéz eldönteni, hogy a latin *villa*, *vallis*, *silva*, ami a magyar szórványt kiegészíti, a helynév tartozéka-e, tehát annak egyik elemét fordították-e latinra, vagy csak magyarázó szó⁵² (más szóval, hogy egy- vagy kétrészes-e az eredeti név).

ZSIRAI MIKLÓS az *Alapszó-besugárzás a szóképzésben* című tanulmányában szintén utal az -s névszóképző „poliszemantizmusára”, és az alapszóval összefüggésben próbálja meghatározni a képző lehetséges jelentésárnyalatait. Így megállapítja, hogy (a képző több egyéb funkciója mellett) a növény- és térszínformanevekhez járulva az alapszóval jelölt növény elterjedtségét vagy térszíni jelleg uralkodó voltát, illetve ilyen helyen keletkezett helységet, pusztát, dűlőt, hegyet, erdőt jelöl: *Berkenyés*, *Bodzás*, *Bükkös*, *Gesztenyés*, *Köves*, *Lápos*, *Nyires*, *Somos* (1945: 3). Ezzel egyszersmind arra is utal, hogy az -s képzőnek mely használatából alakulhatott ki a helynévképző szerepe.

A TNyt. szintén a helynévképző szereppel is rendelkező formánsok között említi az -s-t, elsődleges funkcióként az ellátottság kifejezését jelöli meg, „mivel az ilyen közszavak különösen alkalmasak voltak helyjelölésre” (SZEGFÜ 1991: 253). A funkció kialakulásának időpontját tekintve persze gondot okozhat a nagyszámú -s képzős köznévi és tulajdonnévi teljes alaki egybeesése, ennek ellenére és ezzel együtt már a korai ómagyar korra, vagyis már a legkorábbi nyelvemlékeink idejére feltételezi a helynévképző funkciót.

A településnevek esetében azt tapasztaljuk, hogy viszonylag kevés funkcionális-semanticai csoportban fordul elő az -s helynévképző. Elsősorban a növény-, ill. állatnévi alapszóból keletkezettek között találunk példákat: *Árpás* (1086: *Arpas*, Gy. 2: 578), *Komlós* (1270/1272: *Cumlous*, Gy. 1: 114), *Kökényes* (1251/1328/1374: *Kvkynus*, Gy. 1: 722), *Körtvélyes* ([+1235]/1350/1404: *Kurthueles*, Gy. 1: 332); *Hodos* (+1256: *Hudus*, Gy. 1: 178), *Nyulas* (1186/1240 k.: *Nulos*, Gy. 2: 613). A többi csoportba besorolható nevek a település vagy a terület valamilyen tulajdonságára, sajátosságára utalnak: *Meszes* (1234: *Meses*, Gy. 1: 341), *Ormos* (1275: *Vrmus*, Gy. 1: 796), *Tós* (+1194/[1230 k.]: *Thous*, Gy. 1: 813), *Vámos* (1219/1550: *Vamus*, Gy. 1: 814), vagy ott lévő tereptárgyra: *Bálványos* (1211: *Balanus*, Gy. 1: 847), *Hidas* (1295/1423: *Hidus*, Gy. 1: 508), *Kapus* (+1263/1324/1580: *Kapws*, Gy. 2: 198), *Város?* (1198 P./PR.: *Varos*, Gy. 1: 732). Nem szoktak -s képzővel alakulni törzsnévből, népnévből, személynévből keletkezett helynevek, foglalkozásnévi és vásártartással kapcsolatos helynevek. Ha mégis van köztük -s képzővel alakult, akkor ott az -s biztosan nem

⁵² Arra, hogy az egyrészes, -s képzőt tartalmazó helynevekről nehéz eldönteni, hogy milyen úton keletkeztek, HOFFMANN ISTVÁN is tesz utalást (ti. felmerül a névképzés, névhasadás és az ellipsis lehetősége is: 1993: 125).

helynévképző, pl. *Martonos* (1237: *Mortinus*, Gy. 1: 724) személynév, *Szőlős* (+1075/+1124/+1217: *Sceulleus*, Gy. 1: 478) foglalkozásnév volt eredetileg. A nevek nagy része természetesen mikronévből is létrejöhetett, illetve több esetben másképp is magyarázható (pl. személynévi áttétellel).

KNIEZSA szerint (1943/2001: 15) a növénynevekből alakult helységnevek legnagyobb része (*Almás*, *Berkenyes*, *Füzes*, *Körtvélyes* stb.) eredetileg víznév volt, és csak másodlagosan, metonimikus névadással vált helységnévvé. Az *-s* képzős helységnevek másik csoportját dűlőnevekből eredezteti: *Almás*, *Bükkös*, *Gyertyános*, *Gyümölcsényes*, *Hodos*, *Méhes*, *Nyires*, *Ölyves*, *Solymos*, *Varjas*. Hasonlóképpen lehet átfedés más névtípusok között is: erdőnév vált metonimikusan hegynévvé pl. *Somos* esetében.

A víznevek körében is a leggyakoribb a növény-, illetve állatnévi alapszót tartalmazó nevek csoportja: *Almás* (1009/+1205–1235//1404: *Almas*, Gy. 1: 247), *Egres* (1259/1390/1466: *Egres*, Gy. 3: 501), *Füzes* (1232: *Phizes*, Gy. 1: 248), *Kenderes* (1320: *Quenderes*, Gy. 1: 622), *Körtvélyes* (1337: *Kurtueles*, KMHsz.); ill. *Hódos* (+1015/+1158/1403/PR.: *Hudus*, Gy. 1: 249), *Ludas* (1329: *Ludas*, Gy. 3: 326), *Ölyves* (1329: *Wlues*, Gy. 1: 570), *Rákos* (1299/XIV.: *Rakws*, Gy. 2: 100). Egyéb motívum (víz színe, anyaga, más tulajdonsága) szerepel az *Árkos* (1310: *Arkus*, Gy. 2: 100), *Aranyos* (1255: *Aranas*, Gy. 1: 40), *Agyagos* (1272: *Agagus*, Gy. 2: 565), *Hangos* (1286: *Hangos*, Gy. 1: 792), *Hidas* (+1214/1334: *Hydes*, Gy. 1: 624), *Kapus* ([1200 k.]: *Copus*, Gy. 3: 325), *Kutas* (+1214/1334: *Kuthus*, Gy. 1: 570), *Vajas* (1211: *Woyas*, Gy. 1: 707), *Viaszos* (1335: *Wewzws*, KMHsz.) nevekben (további adatokat ld. még GYÖRFFY E. 2009: 111–112).

A hegynevek között leggyakrabban a hegy anyagát: *Agyagos* (1279: *Ogyogus*, Gy. 3: 150, *Kövecses* (?1181/XVII.: *Keueczes*, Gy. 2: 315), *Köves* (1218/XVIII.: *Kues*, KMHsz.), *Meszes* (1290/1327: *Mescses*, Gy. 4: 209), a hegy alakját: *Csipkés* (1326: *Chypkes*, Gy. 3: 326), *Hegyes* (1212/1295: *Hyges*, Gy. 4: 585), *Sátoros* (1265: *Saturus*, Gy. 4: 209) és a jellemző növényzetet, állatvilágot: *Borsós* (1229/1550: *Bursors*, Gy. 3: 367), *Nyíres* (1325/1347: *Nyres*, Gy. 1: 789), *Somos* (1216/1230: *Sumus*, Gy. 3: 113), *Szemerlés* (1353/1360: *Zemerkus*, Gy. 4: 111, *szemerke* 'borókafenyő'); *Csókás* (1303/1352/1450: *Chokas*, Gy. 1: 736), *Rárós* (1327: *Rarous*, Gy. 4: 303, *ráró* 'kerecsensólyom') látjuk *-s* képzővel kifejezve (vö. RESZEGI 2008: 88).

Az *-s* képzős nevek egyrészes névként és kétrészes nevek előtagjaként is gyakran szerepelhetnek. A problémát a keletkezéstörténeti kérdések eldöntésében az okozza, hogy ezek a nevek nem egyszer szinonimapároként élnek: ld. pl. a mai névanyagból a *Tormás* – *Tormásdűlő*, *Csonkás* – *Csonkáserdő*-féle névpárokat. Ilyenkor annak eldöntése, hogy kiegészülés vagy ellipszis (névrészelhagyás) történt, valójában lehetetlen. HOFFMANN ISTVÁN a

helynevek keletkezéstörténeti típusait tárgyaló fejezetében szól a két típus közötti átjárhatóságról (1993: 124). Az ellipszis lényege, hogy az eredetileg kétrészes név egyrészessé alakul: *Cserepes* < *Cserepestanya*, *Pincés* < *Pincésdűlő*, *Hatos* < *Hatostábla*. Ilyenkor a képzőnek e nevekben kialakul valamiféle, a „főtagot helyettesítő” szerepe. Keletkezésüket az -s képző sajátosságai — máshol helynévképzőként funkcionál, ill. gyakori eleme a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött neveknek — nagymértékben elősegíti. A fordított irányú folyamat pedig, amikor az egyrészese név az elsődleges, ez egészül ki egy osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvvel (*Szekercés* > *Szekercésdűlő*). Ennek oka az lehet, hogy a helynevek képzője csak töredékesen tölti be a hely fajtáját jelölő névrész szerepét, jelentése (’hely’) ilyen értelemben túl általános, ezért egészülhet ki a név a földrajzi köznévi résszel (1993: 134). (Ilyen esetekben a rövid-hosszú változatok párhuzamos megléte természetesen párhuzamosan, egyidejűleg ható névkeletkezési tendenciák érvényesülését is jelentheti.) HOFFMANN a hasadással keletkezett nevek kapcsán ír arról is, hogy a képzett nevek jelentésszerkezete az összetételekéhez mennyire hasonló, hiszen bennük a képző a ’hely’ fogalmát reprezentálja (1993: 96). Így a *Rekettyés* ’olyan hely, ahol sok rekettyebokor található’, a *Bükkös* ’olyan erdő, ahol főként bükkfa nő’ formában értelmezhető. A hasadással⁵³ keletkezett neveket ezért a kétrészesekhez igen közel állóknak tartja.

A fenti probléma a helynevek leírása szempontjából azért is fontos, mert az említett nevek a szerkezeti, szinkrón leírás szempontjából képzős nevek, vagyis alaki tekintetben hasonlóak, de keletkezéstörténeti szempontból nem feltétlenül mindegyik jött létre helynévképző hozzákapcsolásával. Képzőt tartalmazó helynevek ugyanis, mint láttuk, más úton is keletkezhetnek: bővüléssel, ellipszissel, illetve hasadással. Ezek elkülönítése legalább elvi szinten nagyon fontos, még akkor is, ha ezt a gyakorlatban (legtöbbször az adatok hiánya miatt) nem mindig tudjuk érvényesíteni.

A következőkben az -s képző helynevekben előforduló jelentésárnyalatait tekintem át röviden.

A helynevek két legjellemzőbb csoportját a személynévekből és a természeti adottságokra utaló közszavakból keletkezett nevek alkotják. Az első esetben, vagyis amikor eredendően -s képzős személynév alakul helynévvé, természetesen nem beszélhetünk az -s helynévképző szerepéről, (sőt, magának a helynévképző funkciójának a kialakulását sem erre a típusú előfordulásra vezetik vissza).

A második csoport, a közszavakból alakult földrajzi nevek esetében viszont már árnyaltabb a helyzet. Itt a képzőnek több, egymástól jól elkülöníthető jelentésárnyalata fordul elő, me-

⁵³ A hasadásnak nevezzük névtani szempontból azt a folyamatot, amelynek során az addig köznévi jelentésben használt kifejezés egy adott nyelvközösségben egyedjelölő szerepet kap, vagyis tulajdonnévvé válik.

lyek közül a legtöbb ma is aktív. Így elég nehéz megállapítani, hogy pontosan mely esetekben beszélhetünk az *-s* helynévképzői funkciójáról, és mikor szerepel az eredetibb közszói jelentés (ekkor a helynév a már kész közszóból alakult).

Az *-s* képzős helynevek sok esetben egybeesnek hasonló alakú gyűjtőnévvel (köznévvel). Ilyenkor nem beszélhetünk helynévképzésről, hanem azt mondhatjuk, hogy a megfelelő közszavak jelentéshasadással váltak tulajdonnévvé (azaz a képzőnek nem a nevek létrehozásában volt szerepe): pl. *Bükkös, Eperjes, Fenyves, Fűzes, Nádas, Nyíres*.⁵⁴ Így csak azok az *-s* képzős nevek tekinthetők helynévképzővel alakultnak, ahol a hasonló alakú szót nem ismernek köznévként a nyelvhasználók (pl. *Bogáncsos*). Ennek pontos megállapítását HOFFMANN ISTVÁN egy földrajzi köznévszótár segítségével tartaná lehetségesnek (1993: 78). Ilyen földrajzi köznévszótár pl. NEMES MAGDOLNA munkája, ahol az eddig megjelent tájszótárak anyaga alapján az eddigi legteljesebb ilyen gyűjtemény áll rendelkezésünkre. Ezek a földrajzi köznévek legtöbb esetben növénynévi alapszót tartalmaznak (ld. fent), de van köztük állatnévből alakult (*Méhes, Nyulas, Rákos*)⁵⁵ és a föld minőségére utaló (*Kavicsos, Kövecses, Köves*) is (vö. NEMES 2005: 146–147).

Az *-s* képző eredeti (ellátottságot kifejező, melléknévképzői) funkciójával találkozunk azokban az esetekben, amikor az jelzős szerkezet előtagján szerepel (*Köves-tó, Vajas-ér*). Ezek keletkezéstörténetileg minőségjelzős összetételnek tekinthetők. Ezek a kétrészes nevek lehettek a képzőt tartalmazó legősibb névtípus, a képző későbbi jelentésárnyalatait, illetve a későbbi egyrészes *-s* képzős helynevek kialakulását ezekre vezetik vissza.

A következő névtípus egyrészes neveket tartalmaz, a képző eredeti funkcióját pedig az ellátottság kifejezésekként szokták megjelölni (*Hidas, Kapus, Kutas*). A névadás motivációja egyértelmű e nevek esetében: a *Kapus* név a hely közelében lévő gyepűkapuval lehetett kapcsolatban, a *Kutas* egy közeli forrásról, kútról kapta nevét. Azt jegyezném meg ezzel a csoporttal kapcsolatban, hogy az idetartozó nevek teljesen nyilvánvalóan nem melléknévi, hanem tulajdonnévi (főnévi) használatúak, ezért a bennük szereplő képző szerepe a helynévképzés.

A hely lakóinak a foglalkozására (is) utalhatnak a következő helynevek: *Madaras* (1377: *Madaras*), *Sarlós* (1002/1109: *Serlous*), *Solymos* (VárReg.: *Solumos*), *Szekeres* (1181: *Zekeres*), *Vámos* (VárReg.: *Vamus*). A képző ilyen esetekben sem volt a közszó helynévvé alakításának tevékeny része, hanem a már képzett szó vált a maga egészében helynévvé. Az *-s*

⁵⁴ Tulajdonképpen a gyűjtőnévképzői funkció kialakulása szerkezeti változással magyarázható: a *nádas tó*-féle szerkezetből a jelző önállósul, mintegy magára veszi az elmaradt főtag jelentését. Később a meglévő *-s* képzős szavak analógiájára újak keletkeztek, rögtön képzős névként, vagyis már nem tapadás útján (B. LŐRINCZY ÉVA 1962: 91, KÁROLY SÁNDOR 1970: 303, HOFFMANN ISTVÁN 1993: 76).

⁵⁵ A *Nyulas, Méhes* stb. nevek természetesen személynévből is magyarázhatók.

ezekben tkp. tehát a ma is aktív foglalkozásnévképző (B. LŐRINCZY 1962: 97). (B. LŐRINCZY ÉVA is felhívja a figyelmet, a nevek személynévi magyarázata is elképzelhető, vagyis a közszó személynévi áttételen keresztül válik településnévvé 1962: 97.) BENKŐ a *Sajtos* helynév elemzése kapcsán említi az *-s* képzős foglalkozásnévi csoportot, illetve a belőlük alakult tulajdonneveket (1998: 175).

Ahogy azt láttuk, sok esetben nem dönthető el pontosan az alapszó jellege alapján, hogy a helynévben szereplő *-s* a helynév alapjául szolgáló személynévhez tartozó kicsinyítő (személynév-) képző, vagy pedig a hely valamilyen sajátosságát jelző (eredetileg) ellátottságot kifejező képző. Néhány példa, ahol a név etimologizálása során egymásnak ellentmondó vélemények merültek fel: pl. a számneveket tartalmazó helynevek esetén, ahol, ha a helynév személynévi alapszóból származtatható, akkor a képző minden bizonnyal a személynév része, más esetben viszont a terület valamilyen tulajdonságára (nagyságára vagy tagoltságára) utalnak számnévi alapszóból létrehozott tulajdonnévvel. Ilyenek pl. a Borsod megyei *Négyes* (1277/1325: t. *Neges*, 1331: *Negies*), valamint a Somogy megyei *Hetes* (1263: *Hethys*, FNESz.). Ezeknél a neveknél GOMBOCZ és PAIS is felvetette az esetleges személynévi származtatás lehetőségét, amint arra SZENDREY ÁKOS utalt (1934: 297). Az újabb alakulású neveknél nyilván már nem merül fel az ilyen régi típusú személynévből való eredeztetés esélye. A *Vértes* hegység nevének magyarázatakor is több megközelítéssel találkozunk. BÁTKY ZSIGMOND a *Vért* személynév kicsinyítő képzős alakját keresi a névben, míg PAIS a *vért* közszó *-s* ellátottságot kifejező képzős alakjára utal etimonként (1922b: 178).

Egy-egy névetimológia kapcsán viszont egyértelműen az *-s* helynévképző funkcióját említik: BENKŐ (1998: 168) a *Nádasd* > *Nádas*-féle helynévváltozásokkal kapcsolatosan úgy fogalmaz, hogy a *-d* eltűnésének az oka egyszerű, hiszen az *-s* végződésbe ugyanúgy beleérezték a helynévképző szerepet, mint a *-d*-be, vagyis ez a változás nem zavarta a nevet funkciójának betöltésében. Ilyen változásokra valóban nem egy példa idézhető, tehát amikor egy mai *-s* képzős név eredetileg *-d* képzővel áll: 1263/1324: *Nadasd*, 1420 k.: *Nadas*, ma *Oláhnádas* ~ *Kalotanádas*; 1267/1270: *Nadosd*, 1308: *Nadas*, ma *Hontnádas*.

Az Anonymusnál található *Blundus* helynévadat (mai *Bolondóc*) kapcsán állapítja meg PAIS DEZSŐ, hogy ez a szlávból átvett m. *bolond* szó ómagyar *blund* előzményének magyar *-s*-sel való továbbképzése (1936: 124). BENKŐ LORÁND is utal rá, hogy itt Anonymus a magyar *-s* képzővel helyettesíti a szláv *-c* képzőt. (A későbbiekben a magyarban is *c*-vel szerepel, ld. még FNESz.) Mivel itt az *-s* nem valamilyen egyébként tipikus alapszóval szerepel, éppen ez mutat rá a korán kialakult helynévképző funkciójára. Az *-s* képző nagy alkalmazkodó képességéről, vagyis hogy jóformán bármilyen jelentéstartalmú névszóhoz kapcsolódva képes helynevet alkotni, tesz említést INCZEFI GÉZA is, kiemelve a területen lefolyt eseményt,

jelenséget jelentő helynévcsoportot, pl. *Dallos* 'dalolás helye', *Kincses* 'kincskeresés emléke', *Kosáros* 'kosárfonóhely', *Villanyos* 'villámütés emléke' (1970b: 316, 318). Érdekes és hasonló változatosságról tesznek tanúbizonyságot a hivatalos helynévadás idevonható adatai: *Bölcsős*, *Csontos*, *Katlanos*, *Villámos*, ahol a helynév az idegen alapszó lefordítása és az -s képző hozzákapcsolása révén jött létre (vö. MEZŐ 1982: 96, 195).

A helynévképzői szerep közvetlen bizonyítékként tekintik, ha az -s képzőcserében is részt vesz: Bodrog megye: *Borsós* (1333: *Bursous*, Gy. 1: 713) ~ *Borsód* (1342: *Borsood*, Gy. 1: 713), Borsod m.: *Hangony* (1230/1285: *Hongun*, Gy. 1: 792) ~ *Hangos* (1286: *Hangos*, Gy. 1: 792, víznév), Gömör m.: *Figej* (1244/1410: *Fygey*, Gy. 2: 497) ~ *Figés* (1332/Pp. Reg.: *Figes*, Gy. 2: 497), Erd. Fehér m.: *Kincsej* (1268/1291: *Kunchey*, Gy. 2: 169) ~ *Kincses* (1438: *Kinches*, Cs. 5: 883), Esztergom m.: *Mogyoród* (1269/1294: *Munorod*, Gy. 2: 299) ~ *Mogyorós* (1269/1294, 1294: *Munoros*, Gy. 2: 299). A képzőcsere egyedüli feltétele az adott pillanatban meglévő azonos, azaz helynévképzői funkció, a képzők elsődleges szerepétől függetlenül. Ahogy TÓTH VALÉRIA fogalmaz: „Amint tehát egy helynévképző (akár az előzmény, akár a következmény pozíciójában állva) névelemcserében vesz részt, biztosak lehetünk benne, hogy a változás időszakában a helynéviség tekintetében csupán a helynévképzői szerepe lényeges”, és az eredeti jelentése már elhomályosult, 2008a: 136).

A helynévképző szerep bizonyítása mellett érdemes megvizsgálni az -s képző eltéréseit is az eddig tárgyalt képzőktől.

Az -s a település-, ill. egyéb helynevek bővülési folyamataiban nem úgy vesz részt, mint az eddigi helynévképzőként bemutatott formánsok. Az -s képző másodlagos megjelenésére e helyfajta esetében ugyanis elenyésző számú példánk van: a Győr megyei *Tőke* (1340 k./1383/1550/1573: *Theuke*) szerepel egy alkalommal -s képzőelemmel ellátva (1551/1573: *Thewkes*, Gy. 2: 639), illetve a Bihar megyei *Közép* (1409: *Kwzep*) > *Közepes* (1438: *Kezepes*, RÁCZ A. 2005: 196), valamint *Búza* (1220: *Buza*) > *Búzás* (1493: *Buzas*, RÁCZ A. 2005: 195) változás tartozhat ide. Az azonos oklevélben említett Borsod megyei *Mocsolya* és *Mocsolyás* (1221/1550: *Mochulas*, *Mochulae*, Gy. 1: 790) névpár esetében szó lehetne bővülésről, de az adatok alapján a kronológiai elsődlegesség kérdése nemigen állapítható meg (vagyis hogy redukció vagy bővülés történt). TÓTH VALÉRIA a településnevek változásairól szóló könyvében a párhuzamos alakulás lehetőségét is felveti (2008a: 112). Annak ellenére, hogy az általánosan ismert elv szerint általában az egyszerűbb formák alakulnak a bonyolultabb (összetettebb, terjedelmesebb) irányba (ld. pl. PÓCZOS 2001: 160), találunk példát az ellenkezőjére is: 1009/+1205–1235//1404: *Almas*, +1183/1326/1363, 1275: *Alma* (KMHsz.), 1374: *Zylas*, 1475: *Zyl* (RÁCZ A. 2005: 196).

Az *-sd* képzőbokr jellegzetes, sajátos helynévvégződés. A névanyag tanúsága szerint nem egyszer úgy keletkezik, hogy az *-s* képzős helynév egészül ki további *-d* képzővel, pl. *Füzes* > *Füzesd* (Baranya m.: 1232: *Phizes*, 1329: *Fyzezh*, KMHsz.), *Egres* > *Egresd* (Csanád m.: 1199: *Egris*, 1330: *Egresd*, KMHsz.), más esetekben nincs ilyen előzmény, hanem a helynév rögtön az *-sd* morféma kapcsolattal ellátva szerepel az oklevélben, pl. *Kövesd* (1252: *Cuest*, Gy. 1: 399, 1303: *Kuesd*, Gy. 1: 489). A *-d* képző utólagos megjelenését RÁCZ ANITA a tulajdonnévi minőség „túlbiztosításával” magyarázza (2005: 195). Az *-sd* végződésű nevek kapcsán tehát az a kérdés, hogy *-s* + *-d* képzővel vagy *-sd* képzőbokkal kell-e számolnunk. A szakirodalomban több különböző véleménnyel találkozhatunk: BÁRCZI pl. említ *-sd* képzőt, mégpedig ’valamiben bővelkedik’ jelentésben, míg KISS LAJOS nem számol ezzel a kategóriával. B. LŐRINCZY ÉVA megállapítja, hogy az *-sd* képzős helynevek képzőit nem lehet jelentésük szerint összefoglalóan szemlélni, szerinte legalább elvileg el kell különíteni azokat a helyneveket, ahol az *-sd* jelentése egységesen szemlélhető, míg más esetekben a *-d* helynévképző utólag kapcsolódott az *-s* képzős nevekhez. Azt, hogy az *-sd*-nek alakult-e ki helynévképző funkciója, úgy tartaná megállapíthatónak, ha találhatók olyan adatok, amelyeknek nincs kikövetkeztethető, *-s* gyűjtőnévképzős alapszavuk, valamint nincs *-d* nélküli változatuk sem (B. LŐRINCZY 1962: 89). Az *-s* nem az eredeti szerepében áll: pl. a Bihar megyei *Rékas(d)* esetében (1552: *Rekasdh*, 1598: *Rekas*), ahol az alapszó egy a magyarban is meghonosodott szláv jövevényszó (*reka* ’folyó’ jelentésű földrajzi köznévi). Az, hogy *-s* + *-d* vagy *-sd* képzővel alakult, nem dönthető el (RÁCZ A. 2007a: 232). Az *-sd* képzőbokr alkalmazásával találkozunk a hivatalos helynévadás köréből az olyan tükörfordítások (névmagyarítások) esetében, mint pl. *Hamvasd*, *Halasd*, *Hajasd* (vö. MEZŐ 1982: 98, 196).

Az *-s* képző különböző funkcióiban fellépő esetleges alakváltozatairól (pl. *-cs*) Az *ómagyar kori helynévképzők és változataik* című fejezetben találunk adatokat.

Összegezve a fentieket megállapíthatjuk, hogy az *-s* képző régen és ma is számos funkcióban volt használatos. A helynévképzői szerep az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból alakulhatott ki, de az *-s* képzős helynevek, személynevek és közsavak alaki egybeesése rendkívül megnehezíti a szerepek pontos elhatárolását. TÓTH VALÉRIA nem véletlenül mondja az *-s* képzős neveket a helynévképzés szempontjából „legvitathatóbb” csoportnak (1997: 148). Továbbá az a körülmény, hogy a helynevek egy része többféleképpen is magyarázható, szintén módosíthatja a képző jelentésének megítélését.

3. 6. Az *-ny* képző helynévalkotó szerepének kialakulása

BENKŐ LORÁND legutóbbi, a helynévképzőket rendszerszerűen felsorakoztató tanulmányában szerepel az *-ny* (2004: 416), sőt, már egyik legkorábbi, helynevekről írt dolgozatában (*A Nyárádmunte földrajzi nevei*) is példaként említi az *-ny*-et mint olyan képzőt, aminek világosan földrajzinév-alkotó szerepe van (*Berekeny*). Ezzel szemben a TNyt. viszont, bár külön fejezetet szentel a tulajdonnevek képzőinek, nem említi a helynévképzők között.

Az *-ny* helynévképző szerepének kialakulását a korábbi szakirodalom az *-n/-ny* kicsinyítő szerepére vezeti vissza (pl. BENKŐ 1950: 144). Az *-n/-ny* elsődlegesen ugyanúgy köznevekben (*vadon, gyertyán, gyümölcsény*) és személynevekben (*Abony, Apony, Etény*) szerepelt, mint a *-d*, és nagyon korán megjelenik helynévi adatokban is: *Harsány, Aranyán* (vö. MELICH 1914: 193). A képző elsődleges funkciói nehezen határozhatók meg pontosan, mivel szerepel melléknevekben (*kemény, sovány, vékony, kicsiny*), a TNyt. szerint ellátottságot fejezhet ki a *hangony, szederkény, tömörkény*⁵⁶ szavakban (SZEGFŰ 1991: 241, 246), hasonlóság jelölője a *gyertyán, savanyú*⁵⁷, *laponya* szavakban (SZEGFŰ 1991: 246). A köznevek közül idevonható a *hajadon, harkány (harkály), murkony (< murok), lapány* (BÁRCZI 1951: 155, PAIS 1919: 128). Az *-n/-ny* képzővel alakult néhány személynév is, többnyire idegen vagy ismeretlen eredetű, rövidült nevekből: *Beken, Bodon*. Magyar alapszóból jött létre a *Hetény, Öcsény* (SZEGFŰ 1991: 251).

A képzővel foglalkozó tanulmányok megegyeznek az *-ny* finnugor eredetében (ezt először BUDENZ említette, 1867: 24). Amint több tanulmány megállapítja, a képző története tkp. máig nem tisztázott, ezért tartottam indokoltnak a minél részletesebb nyelvi anyag összegyűjtését a helynévképző szerep kialakulásának tisztázásához. Bár a valóban kevés idevonható (helynévi) adat alapján nem tűnik egyértelműen megállapíthatónak, hogy ez a funkció pontosan mely korábbi jelentésárnnyalattól alakult ki.

D. BARTHA KATALIN az *-ny* fő funkciójaként a kicsinyítést és a becézést nevezi meg, a magyarban és a rokon nyelvekben is, de valószínűsíti a fent felsorolt jelentésárnnyalattokat is, már amennyire a csekély számú és részben elhomályosult származékokból ez lehetséges. Ő a kép-

⁵⁶ E két utóbbiban a *-k* szerepét tisztázatlannak tartja (1991: 241).

⁵⁷ Az *-ú* végződésről SZEGFŰ megállapítja, hogy valószínűleg csupán testesítő elem az *-ny* képző mellett (1991: 241).

zó viszonylag ritka előfordulását azzal indokolja, hogy már szinte az ómagyar kortól kezdve elavultnak tekinthető.

GOMBOCZ a növényneveknél előforduló *gyümölcs* > *gyümölcsény*, *cser* > *cserény* viszonyt magyarázza vele, bár a képző funkciójára pontosabban nem tér ki. Hasonlóan növénynévből alakult a *Sásony* helynév, ahol PAIS a képző szerepét kicsinyítőnek mondja (1927: 54, valójában inkább helynévképző). A FNESz. pedig a *sás* növénynév *-ny* képzős származékának, tehát szintén nem jelöli meg a képző funkcióját.

PAIS DEZSŐ utal rá az *-n* ~ *-ny* képzőről írt tanulmányában, hogy MELICH és GOMBOCZ az EtSz. szerkesztésekor több személynévben és helynévben is felismeri ezeket a képzőket (1919: 128). PAIS maga is nem egy személy-, illetve ezekből alkotott helynév magyarázatakor tér ki az *-ny* szerepére (általában kicsinyítő képzőnek minősíti, ezeket ma inkább személynév-képzőnek mondanánk): pl. a Képes Krónikában Etele dédapjának neve *Szemeny* (*Scemen*), ami a *szem* szó *-ny* képzős származéka (PAIS 1921: 161). Szintén PAIS említi a *Bő* szn. szócsaládjába tartozóan a *Bőd*, *Bős*, *Böld* nevek mellett a *Bőny* személynevet, amely helynévként is többször előfordul: Győr vm.: *Bőny*, Esztergom m.: *Kisbény*, Hont vm.: *Kisbénypuszta*. Régi magyar személyneveink jelentéstanáról írt cikksorozatában az *ős* szó származékaként említi az *Vsun* személynevet, villa *Vten* alapjául szolgáló személynevet pedig az *öt* számnévre vezeti vissza (hasonlóan a *Hetény* helynévhez, ahol a megfelelő személynévben a *hét* az alapszó).

GOMBOCZ az Árpád-kori török személyneveinket összegyűjtve említi ide vonatkozóként az *Abony* (< *Aba*), *Apony* (< *Apa*) helyneveket, megjegyezve, hogy bár egyik névalak önálló személynévi használatát sem sikerült kimutatnia, mégis személynévi eredetűnek tartja őket. Továbbá az *Ata* szn. származékaként említi az *Atány*, és a *Baj* szn. származékaként a *Baján*, *Bajon* neveket, melyek helynévi és személynévi formában is fennmaradtak (1915: 345, 433–444). A *Bakony* helynév etimológiája kapcsán megállapítható, hogy az szintén puszta személynévi eredetű (FNESz.).

MELICH az *-n* képző *-m* alakváltozatával magyarázza a *Detrehem*, *Somogyom*, *Bolgárom* helyneveket, (1925: 126), valamint a *Kozárom*, *Soltum* (> *Sótony*) helyneveket (1917: 18), melyek hasonló alakú személynévből alakultak, és ahol a képzőelem szerinte eredetileg a személynévhez kapcsolódó „kicsinyítő” képző volt. Ami az adatok alapján feltűnő lehet, hogy *Detrehem* eredetibb névalakja *Detreh* (1216) volt, majd *Detrehen* (1760), ugyanígy *Somogyom* adatai között is szerepel *Somogy* (*Sumig*, *Symyg*, *Somog*) és *Somogyon* (*Sumugyon*, *Sumugyun*, *Sumugun*, *Somogyon*) is, melyek közül hasonlóan a rövidebb alak a régebbi. Hasonló alakulású a FNESz. adatainak tanúsága szerint *Homokkomárom* és *Mezőkomárom*, ahol a korábbi adatok szintén *-m* nélküliek (1293: *Humuktamar*, *f*: *Humukkamar*; 1536: *Komar*). A FNESz. elemzése szerint a helynevekhez utólag járult az *-n* ~ *-m* kicsinyítő képző, ami

azért sajátos, mert helynevek nem szoktak utólag személynévképzővel bővülni, az utólagos hozzákapcsolódás a helynévképzőkre jellemző.

MÉSZÖLY GEDEON a baranyai *Ormánság* név eredetével kapcsolatban köznévi alapszót feltételez: megállapítva, hogy az *ormán* ugyanaz volt, mint az *ormágy*, vagyis 'sziget'. A földrajzi nevekben az *-án/-én* vagy *-ány/-ény* képző éppúgy szokásos, mint az *-ágy*, így lett az *orom*-ból *ormágy* mellett **ormán* földrajzi köznévi is. (Mint a *hárs* szóból lett *Hársány* és *Hárságy*, 1931: 281.)

A népnevekből alakult településnevek között említi BENKŐ a Nyitra megyei *Horvátöny* (1285/1384: *Horuatun*) alakot, ami ebben a típusban egyedülállónak látszik (1998: 72).

Arra, hogy a képző nem csak településnevekben, hanem elsődlegesen akár víznévben is előfordulhat, a *Hangony* név lehet a példa, szintén köznévi alapszóval. (A Borsod megyei azonos nevű település a mellette található patakról kapta nevét, vö. FNESz.)

A hivatalos helységnévadás példái közül érdekes adalék lehet a képző településnevekben való felhasználására az idegen név részbeni lefordításával alakult *Merény* név (< *Wagendriussel*, *n. wagen* = 'mer') Szepes megyében, illetve a szintén fordítás útján létrejött (Sáros)*görbény* (< *Krive*) (MEZŐ 1982: 102, 252), bár az első esetben megjegyzendő, hogy a fordítás téves etimológián alapul (vö. FNESz.).

Mindezek alapján összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a képzővel foglalkozó és helynévi példákat is említő tanulmányok általában nem jártak sikerrel annak megállapításában, hogy az *-ny* helynévképző funkciója pontosan hogyan, a képzőnek melyik korábbi jelentésárnyalatából alakulhatott ki. BENKŐ LORÁND legutóbb, az Árpád-kori tulajdonnevekről írt tanulmánykötetében másképp magyarázza az *-ny* képző megjelenését a magyar helynévi adatokban. Mint megállapítja, a régi magyar helynévanyagban nagy mennyiségben volt jelen az *-án/-én* végződés, (amelynek *n*-je az *-i* képző hozzájárulása miatt idővel szinte mindig palatalizálódott). Ezek száma legfeljebb a *-d* képzős és az *-aj/-ej* végződésű névstruktúrákkal vetethető össze. Eredetét tekintve van közöttük személynévi eredetű (*Adony*, *Bodony*, *Kohány*, *Radvány*, *Surány*), idegen köznévi alapú (*Berzsény*, *Dubovány*, *Bucsány*, *Podluzsány*), néprészt jelölő (*Varsány*, *Berény*, *Ladány*, *Tárkány*), ismeretlen eredetű, és mint írja, „úgy látszik, a *Hársány*-típusban magyar töveken is megelevenedett” (2003: 186). Tehát valójában egy eredetileg nem (vagy legalábbis nem minden esetben) képző funkciójú névvégződéshez a helynevekben való gyakori, hasonló formában történő megjelenés során járulhatott hozzá ez a jelentésképző, és e nevekből mintegy önállósulva alkothattak vele képzőként is helyneveket. Azt, hogy a beszélők már a korai ómagyar korban is képzőelemnek érezhették, több példát is hoz Anonymus névmagyarázatait elemezve, legrészletesebben a *Lád* – *Ladány* nevek vonatkozásában. A szerző ugyanis egy leírásában ládi révet (*portus ladeo*) említi, viszont a szöveg-

környezet alapján itt egyértelműen a mai *Tiszaladány*-nak megfelelő helyről van szó. Az, hogy Anonymus összekevert volna hasonló hangzású helyneveket, ebben az esetben kizárható, hiszen személyesen ismerte a vidéket, arra viszont már máshol is volt példa, hogy a történetíró tudatosan etimologizál, s ilyen módon kapcsol össze képzős és képzőtlen névalakokat. (A *-d* képzővel kapcsolatban ilyen pl. a *Borsod* név „etimológiája”).⁵⁸ Mivel a korban nagyszámú *-án/-én* végű helynévalak volt jelen, a szerző teljes joggal érezhetett a *Ladán* végződésében képzőelemet, és vonhatott el *Lád*-féle tövet. (Ezt erősíthette, hogy valóban van *Lád* helynév is, pl. *Sajólád*.) (Vö. BENKŐ 2003: 183–86.)

Az *-ny* képző megjelenését egy speciális körülménnyel indokolja MOLLAY KÁROLY a Baranya megyei *Köblény* név elemzésénél. Az elsődleges *Köbli* névalak *-i* képzővel jött létre (1325: *Kubli*), majd ezt a későbbiekben *-ny* képző váltotta fel olyan módon, hogy a helyi német lakosság nyelvében a hol? kérdésre felelő m. *Köblin* ragos alak honosodott meg, majd ez került vissza hivatalos névként a magyarba. Ebben a folyamatban mindenképpen számolni kell a közeli *Gyümölcsény*, *Izmény*, *Vékény* helynevek analógiás hatásával (MOLLAY 1989: 17, FNESz.). MOLLAY hasonló folyamattal magyarázza a *Csebény* (1466: *Chebe*, 1796: *Csebin*), *Kökény* (1332–1335: *Kuke*, 1696: *Kökén*, de itt nyilván számításba jön a *kökény* növény név hatása is), valamint a *Szederkény* helynevek kialakulását. Ezt a helynévi adatok is alátámasztják. Hasonló folyamatra találunk példát BENKŐ LORÁND *Ciklény* és *Kölpény* nevééről írt elemzésében (2003: 127, 30). *Ciklény* (er. *Sárosszék*) neve a magyarból másodlagosan került a németbe, majd onnan újra vissza a magyarba *Ciklény* (1614: *Cziklin*) formában. *Kölpény* (1411: *Kwlpi*, 1780: *Kulpin*) pedig hatósági magyarosítás eredménye. Hasonlóképpen érdekes a *Sajti* > *Sajtény* változás: az eredetibb *Sajti* (1555: *Saythy*) a szerbhorvátban *Sajtin* lett, ez pedig *Sajtény*-ként került vissza a magyarba (FNESz.). Az *-in* végződés itt a legáltalánosabb délszláv helynévképzők egyike, ld. még *Apatin*, *Temerin* (BENKŐ 2003: 30). A mai *Dunabökény* is hasonlóan eredetileg *Büki* volt, ez a déli szlávban *Bukin* lett, majd pedig visszakerülve a magyarba *Bökény*. Arra, hogy a magyar *-ány/-ény* végződés nemegyszer az eredeti szláv helynév *-in* képzőjének megtartásával alakul, már MELICH is utalt a *Trencsény* név elemzése során (1923: 108). A *Trencsén* név a *Trnka* szláv személynév birtoklást kifejező *-in* képzős származékának az átvétele.

⁵⁸ Képzős és képzőtlen alakok változtatása figyelhető meg Anonymusnál ugyanannak a névnek az esetében: *vrcun* és *vrcund*, szláv helynévből magyar képzős formát hoz létre: *Blondoc* > *Blundus*, *cs* végű helynévben lát magyar *-s* képzőt *Munkács* etimológiája esetében (*Muncas*). *N* végű tulajdonnévből is elvon rövidebb formát: *Edumen* > *Edum*, sőt, létrehoz elvonást latinosított alakban is: *Kamaron* (*Komárom*) alakú helynévből latin nominativusi *camar(um)*-ot hoz létre, valamint ablativusi *camaro-t*, feltehetően a korabeli *Komár* személy- és helynevek ismeretében.

Fordított irányú folyamatra, vagyis az *-n/-ny* elhagyására is van példa: *Szelepcsény* > *Szilipcse*, *Cserenyén* > *Cserenye*. TÓTH VALÉRIA ezt a határozóagnak felfogott névvég elhagyásával magyarázza és redukcióként értelmezi (2008a: 108).

MEZŐ ANDRÁS a hivatalos helységnévadásról írt könyvében új szempontot vet fel a szóvégi *-n* > *-ny* változtatás okait tárgyalva. A névvégi palatalizáció példáit elemezve (*Kölcsén* > *Kölcsény*, *Domán* > *Domány*, *Réten* > *Réteny*, *Vidován* > *Vidovány*) megállapítja, hogy nemcsak a nyelvtörténet során hasonlóan palatalizálódott névvégek analógiája indíthatta az említett változtatásokra a törzskönyvbizottságot, a másik ok, hogy a magánhangzó + *n* végződés lehetőséget adna a superessivusi alakokkal való összetévesztésre, illetőleg helytelen nominativusi forma kikövetkeztetésére is (1982: 168).

A meglévő nevek analógiájára alakulnak sokszor az idegen eredetű helynevek: BENKŐ (2003: 127) két, szláv eredetű víznévvel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a magyarság hamar a saját nyelvi, fonológiai struktúrájára formálta: a *Tuhna* (1219) víznévből *Tohony* (1244/1296 e.: *Tohon*) lett, *Stremen* pedig *Ösztörmény* (1157/1230 k.: *Ezturmen*). Így e nevek egyúttal a jellegzetes *-ny* végződést tartalmazó helynevek csoportjába is bekerültek.

Az *-ny* helynévvégződéshez hasonló gyakoriságú az *-nd* végződés is. A korábbi tanulmányok itt is, hasonlóan az *-ny* képzőhöz, az elsődleges kicsinyítő jelentést említik, pontosabban az *-nd* esetében azt, hogy benne a kicsinyítő képzők együtt alkotnak helyneveket. „Tudott dolog, hogy kicsinyítő képzőink közül az *-s*, a *-d* és az *-m* ~ *-n* ~ *-ny* földrajzinév-képző funkciót is kapott. (...) E kicsinyítő képzőink gyakran együtt is alkotnak földrajzi neveket: *Nádasd*, *Kövesd*, *Hodosd*; *Berkend*, *Kövend*, *Ölyvend*, *Vasand* stb.” (BENKŐ 1950: 144). (Mások, pl. a FNESz. nem feltételez ilyen képzőbokrot, hanem különálló képzőkként elemzi őket).

Későbbi névfejtéseiben BENKŐ tovább árnyalja a kérdést. A *Taskánd*, *Teskánd*-féle helynevekről szólva megállapítja, hogy ezek nyilvánvalóan beletartoznak abba a nagyon gyakori és viszonylag korai helynévtípusba, melynek az *nd* végződés a sajátos jellemzője. Ezek a helységnevek legnagyobbbrészt úgy keletkeztek, hogy *n* végű köz- vagy tulajdonnevekhez *-d* képző kapcsolódott. E folyamat eredményeként „az *nd* végződés — ahogy az a képzők életében lenni szokott — *-nd* helységnévképző-bokorra adaptálódott” (2003: 194). A helynévcsoport tagjai keletkezésüket tekintve különféle alapelemekből állhattak elő: az alapelem magyar eredetű köznév: pl. *Kövend*, *Vasand*, magyar világi eredetű tulajdonnév: *Ikland*, *Kemend*, magyar egyházi eredetű tulajdonnév: *Ivánd*, *Bogdánd*, idegen eredetű köznév: *Kamond*, *Vezend*, idegen eredetű tulajdonnév: *Pázmánd*, *Igmánd*, néprésznév: *Varsánd*, *Berend*. Az így alakult helységnevek többségében a *-d* másodlagos volta jól adatolható (illetve figyelmet érdemelhet a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Csengersima*, ami egyszer *Symand*, másszor *Syma* néven szerepel (FNESz.). Az *n* (*ny*) : *nd* végű alakpárok esetében szinte lehetetlen megállapítani,

hogy a *-d* képző *n* végű személynévhez vagy már e személynévből lett helynévhez járul-e. Az *nd* viszont tipikus helynévi végződés, vagyis a személynévi alapszavakban ez a végződés nem szokásos (nincs *Ádánd*, *Igmánd* személynévi forma, csak ilyen alakú helynév).

Egyes esetekben a *-d* elé iktatózott inetimologikus *n* járulékhanggal is számolhatunk (pl. FNESz. *Kácsád* > *Kácsánd*, *Körmed* > *Körmend*). Továbbá bizonyára (többek között) a hasonló formák⁵⁹ analógiájára lett az Esztergom megyei *Kecséd*-ből (1262: *Keched*: Gy. 2: 296) idővel *Kicsind* (1773, FNESz. *Kicsind*), és *Szokold*-ből *Szokond* (FNESz. *Nagyszokond*).

A felsorolt nevek azt mutatják, hogy kifejezetten *-nd*-vel viszonylag kevés helynevünk alakult (BENKŐ sem véletlenül használja a helynévképző és a helynévvégződés minősítéseket is az *nd*-vel kapcsolatban). Mégis alkalmazza, hipotézisként feltételezi az *-nd*-vel való alakulást *Taskánd* nevének megfejtésekor. Mivel nincs *Taskánd* személynévünk, helynévként viszont több esetben is előfordul, a „többségi elv” alapján (vagyis hogy az *nd* végű magyar helységnevek nagy százalékának személynév az alapja), egy **Task* vagy **Taska* névtövet következtet ki alapszóként. (Ilyen névforma valóban megőrződött, szintén helynevekben egyébként: pl. *Taski-dűlő*, *Taska* határnév.) A *Tacskánd* ~ *Teskánd* pedig ennek *-nd* helynévképzős származéka (2003: 193–156).

⁵⁹ *Báránd*, *Berend*, *Beremend*, *Körmend*, *Köteland*, *Kövend*, *Locsmánd*, *Potyond*, *Sáránd*, *Taksond*, *Tuskánd*, *Vezend* stb. (FNESz.)

3. 7. Az -ó/-ő képző

Az -ó/-ő helynévképző forrása a folyamatos melléknévi igenév képzője. A folyamatos melléknévi igenév átmeneti szófaj, az igei jelentéstartalmat tulajdonságként nevezi meg. Mondatbeli szerepe a melléknévhez hasonló, bővíthetőségét pedig az igei alapszótól örökli: lehet tárgya és határozója, de jelzője nem. Ha jelzője van, akkor már mindenképpen főnévként kell értékelnünk (a helynevek közt találhatóak ilyenek, pl. *Nagy-ugró*). Az tudott dolog, hogy nagyon könnyen főnévvé válik szófajváltással (*erdő, mező*) vagy jelentéstapadással (*szántó föld > szántó*): az alaptag jelentése ilyenkor beleolvad a meghatározó tag jelentésébe (TEMESI 1961–1962: 231, 380). A melléknévi igenév alkalmi főnevesülése LENGYEL KLÁRA megállapítása szerint produktív szófajváltó folyamat, lexikális (lexikalizálódott) főnevesülése viszont gyakori, de nem produktív: nem írható le grammatikai szabályokkal ugyanis, hogy ha főnevesül, pontosan milyen jelentésű szó lesz belőle (2000: 39). A TNyt. szerint az alkalmi vagy tartós főnevesülés már az ő- és a korai ómagyar korban is jellemző lehetett, melléknévi igenévi–főnévi kettős szófajúságot hozva létre (A. MOLNÁR 1991: 576). A kettős szófajúság analógias hatására az -ó/-ő-nek főnévképző szerepe is kialakult, vagyis az újabb -ó/-ő képzős lexémák már rögtön főnévként jönnek létre, így velük kapcsolatban nem kell mindenképpen melléknévi igenév > főnév szófajváltást feltételeznünk⁶⁰. Mivel az -ó/-ő képzőnek már az ő- és a korai ómagyar korban is számos funkciója volt, az igenév tapadás vagy ráértés folytán több szerepben is főnevesülhetett. Köznévi használatban többek között a következő jelentésárnyalatai alakultak ki (vö. még D. BARTHA 1958: 95): megjelölheti a cselekvőt (*író, olvasó*), a cselekvés eszközét (*ásó, csengő, véső*) és a cselekvés helyét is (*ebédlő, váró, fagyizó, söröző*). Ezek mellé (nyilván az utóbbi 'hely' jelentésből) korán kialakult a helynévképző (tulajdonnévképző) funkciója is, ilyenkor (hasonlóan az -s képző ilyen használatához) a helynév előzményeként nem kell egy elsődleges jelzős szintagmát feltételeznünk. A helynevekben szereplő közszavakban előforduló képzők könnyen magukra vehetik a 'hely' jelentést, és a névhasználók ezután olyankor is felhasználják őket tulajdonnevekben, amikor az adott képző közszóval összekapcsolva köznévként egyébként nem használatos (HOFFMANN 1993: 75). (Az -ó/-ő főnévképző szerepének kialakulásához ld. LACZKÓ 2000: 400–402 is.)

Az -ó/-ő képző szerepét a földrajzi nevekben INCZEFI GÉZA így határozza meg: az igei alapszó jelölte cselekvés, történés jellemzője, tulajdonsága a táj valamely részének. Szerinte

⁶⁰ A. MOLNÁR itt konkrétan az -ó/-ő képzős foglalkozásnevek kapcsán megjegyzi, hogy az ősmagyar kori korábbi és későbbi, analógiával létrejött származékokat viszont nehéz elkülöníteni egymástól (i. h.).

háromféle fogalomnak a találkozása ez a névtípus: a cselekvés (történés), a tulajdonság és a tárgyfogalomé. Mivel e szófaj igei természete nagyon eleven, ezért igen dinamikus földrajzi neveket alkot (1970b: 321).

Az *-ó/-ő* ma is aktív képzőnek tűnik a helynevek körében. INCZEFI az *-ó/-ő* helynevekbeli használatára Makó környékének földrajzi nevei közül a következőket említi: *Csorgó*, *Haptató*, *Ingó*, *Kortyogó*, *Szuszogó* (1970a: 35). KISS LAJOS *Különös földrajzi nevek* című írásában szintén több idetartozó névvel foglalkozik, szemléltetve, milyen sokféle jelentéstartalom kifejezésére alkalmasak az *-ó/-ő* melléknévi igenévképzővel alakilag azonos helynévképzőt tartalmazó nevek. Pl. *Békaríkató* 'ahol békák brekegnek', határrész neve; *Kortyogó*: eredetileg szőlőskertre vonatkozott, poharazgatásra utaló név; *Duzzogó*: eredetileg a tavat tápláló forrást jelölte, amelynek vize erősen bugyborékolva buzog fel, *Hallgató*: hegy neve, tkp-i értelmé 'hallgatag, csendes' (1982: 219–233).

A korai szórványokat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a particípium alakú nevek már ebben az időszakban is megtalálhatóak: pl. az Abaúj megyei *Aszaló* (1275: *Ozalou*, Gy. 1: 63) és *Zúgó* (1272: *Zugo*, Gy. 1: 111) helynevekben (TÓTH VALÉRIA 2001a: 180), ahol az *Aszaló* településnév egy eredetileg 'kiszárított erdő rész' értelmű helyre utalhatott⁶¹, a *Zúgó* pedig halastó neveként szerepelt. Hasonlóképpen két település adatában szerepel a képző az ómagyar kori Bihar vármegyében: 1327/1369: *Buzgow* (Gy. 1: 606), +1214/1334: *Wodazow* (Gy. 1: 681). RÁCZ ANITA elemzése szerint a *Buzgó* eredetileg minden bizonytalanság forrás neveként szerepelt (2007a: 66, így a településnév metonimikus névadású), a Bihar megyei *Vadászó* pedig királyi vadászok településére utal (2007a: 299), vagyis benne az *-ó* tkp. foglalkozásnévképző és nem helynévképzői szerepű.

További idetartozó vízneveket is találunk az ómagyar korból (KMHsz.): *Csenge* (1295: *Chenge*)⁶², *Bocsogó* (1342: *Bochogo*), *Tekerő* ([1200 k.]/896 u.: *Tekereu*). KISS LAJOS a *Csenge* nevet a *cseng* ige melléknévi igenevéből valónak mondja (FNESz. *Nagycsongova*), hasonlóan hangutánzó töből jöhetett létre a *Bocsogó* (*csobog*). A *Tekerő* név pedig a vízmeder alakjára utal. Az 1302-es *Zuchogo* víznév (AO. I: 49) helyes olvasatáról, értelmezéséről PAIS DEZSŐ írt névfejtést (1955: 129–130).

A hegynevek körében is előfordul az *-ó/-ő* képző az ómagyar korban: *Akasztó* (1238/1296–1301: *Akazto*, Gy. 2: 166), *Leső* (1086: *Lessu* ÁÚO. 1: 32, a hely funkcióját jelöli), *Kéklő* (1268/1365: *Kyklew*, ÁÚO. 8: 199, a kiemelkedés színére utalhat), *Dongó* (+1194/[1230 k.]: *Dungou*, Gy. 1: 801, hangjelenséggel kapcsolatos), *Somlyó* (1352: *Somlo*, AO. 5: 632, a hegy

⁶¹ NEMES MAGDOLNA földrajzi köznévszótára szerint az *aszaló*, illetve alakváltozata, az *aszalás* égetéssel kiirtott erdő-részt jelent a Hegyközben (2005: 140).

⁶² Az *-a/-e* ebben az adatban az igenévképző régi alakja.

állapotát, omladozó voltát jelöli), *Salgó* (1341/1447: *Salgov* 'fénylő, ragyogó', FNESz.) (a példákhoz ld. RESZEGI 2008: 113). Ugyanezek a névtípusok a későbbi időkből is adathatók: ehhez ld. KISS LAJOS *Hegynevek a középkori Magyarországon* című írását (1997: 154–168). Néhány adat a későbbi időszakokból: *Csattogó* (visszhangról), *Csergő*, *Hallgató*, *Üvöltő*, *Zengő*, *Vigyázó*, *Búcsúzó*. Az utóbbi kettő ráadásul idegen hangzású nevek magyarosításaként jött létre (*Vlegyásza* > *Vigyázó*, *Bucses* > *Búcsúzó*). A *Vigyázó* önállóan is előfordul, akkor eredetileg őrhellyel kapcsolatos.

JUHÁSZ DEZSŐ állapítja meg a hangutánzó és hangfestő szavakat vizsgálva a helynevekben, hogy a természet hangjelenségei korán felkeltették az emberek figyelmét, és így névadási tényezőkké váltak, sokszor *-ó/-ő* képzős nevekben. Főleg a vizek csobogása, csengése, a dombok dobogása, dongása adta a megnevezés alapját (1989: 117). Összehasonlításként: a finn névanyagban különösen sok olyan név található, ami alaktani szempontból particípium (a témához lásd magyarul KERESZTES LÁSZLÓ ismertetését EERO KIVINIEMI *Suomen partisiippinimistöä* című könyvéről 1972: 159–163). KIVINIEMI összegzése szerint a névanyagnak több mint fele hangutánzó vagy hangfestő igéből alakult, ennek okát abban látja, hogy Finnországban sok a víz, és főként (44%-ban) ennek hangját adják vissza az említett nevek.

Az *-s*-hez hasonló szerkezetekben fordul elő az *-ó/-ő* képző is. Kétrészes nevek előtagjában (*Akaszto/hegy*) és főtagjában (*Öreg/kaszáló*) egyaránt gyakori. A főtagbeli előfordulások sok esetben főnevesülés útján keletkezett földrajzi köznevek. Ilyen esetekben nem tekinthetők helynévképzéssel alakult neveknek: az az adott névrész belügye, hogy *-ó/-ő* képzőt tartalmaz. Az egyrészes nevek viszont már figyelemre érdemesek a helynévképzés szempontjából. Ezek között vannak egy, ill. két névelemből állók is: *Csörgő*, *Dörgő*, *Dübögő*, *Kongó*, *Tocsogó*, *Zörgő*; *Általmenő*, *Árapasztó*, *Békaleső*, *Lesálló*, *Nyúlújó*, *Ürgebirkózó* (HOFFMANN 1993: 80–81, valamint DENKE 1993 alapján). Az első csoportban, az egyelemű nevek között feltűnően sok a hangutánzó név, ezek többnyire nem fordulnak elő kétrészes nevek jelzői tagjaként. Mint HOFFMANN ISTVÁN megállapítja, ennek a nevek expresszív jellege lehet az oka: a *Csörgő* nyilván egy patak neve, a *Tocsogó* pedig valamilyen mocsaras rété (1993: 80). Természetesen ezek között is előfordulhatnak viszont köznévként már létező lexémák. A helynévként feltűnően gyakran szereplő particípiumi alakokról (*Csörgő*, *Csurgó*, *Zúgó*) JUHÁSZ DEZSŐ megállapítja, hogy a gyakoriság oka az lehet, hogy köznévként is sok helyen használatosak a népnyelvben (1989: 118). Hasonló érveléssel találkozunk BENKŐ LORÁNDnál, aki a *Ropó* név kapcsán állapítja meg, hogy Erdély középső részein igen elterjedt helynév, és „gyakoriságánál fogva bátran a térszínformanevek közé sorolhatjuk” (1947b: 27). NEMES MAGDOLNA földrajzi köznévszótára is tartalmaz jó néhány ide vonható, helynévként is használatos

lexémát: *bugyogó, csepegő, csorgó, csörgő, zuhogó, zübürgő* (2005: 137–138). A *dobogó, sió, ropó, zúgó* szavakról is mint a helynévadásban szerepet játszó hangutánzó köznevekről tesznek említést a különböző, e témával foglalkozó tanulmányok (ld. JUHÁSZ 1989: 117). Meglátásom szerint néhány esetben viszont olyan formákat is köznévként említene, amelyek ilyen jellegű használata nagyon is megkérdőjelezhető. Ilyen például KOVÁTS DÁNIELnek az abaúji Hegyköz helyneveiről írt munkája köznévi névelemmutatója szerint a *hallgató* 'kiemelkedés, ahonnan valamit hallgatni lehet', *vigyázó* 'kiemelkedés, amelyről belátható a környék' jelentésű (2000: 308, ezek egyébként hegyek neveiként szerepelnek). Ugyanezt a jelentéget kifogásolta TÓTH VALÉRIA KOVÁTS egy másik munkájáról (2008) írt ismertetésében (2008b: 232). Annak eldöntése, hogy köznévről vagy tulajdonnévről van-e szó, adott esetben azért fontos, hogy megállapíthassuk, egy létező *-ó/-ő* képzős köznévről vált-e helynévvé, vagy pedig a képző magának a helynévnek a létrehozásában játszott-e szerepet. Az viszont minden esetben további vizsgálatot igényel, hogy ténylegesen mely szavak léteztek az adott nyelvhasználói körben köznévként is.

3. 8. A *-ka/-ke* képző

A *-ka/-ke* képzővel alakult helynevek csoportjára BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet elsőként a *-ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez* című írásában (1950: 143–145). Eszerint eddig tárgyalt helynévképzőinktől több szempontból is eltér a *-ka/-ke* képző helynévi alkalmazása. Később tűnik fel, mint a többi helynévképzőnk (csak a 15. századtól kezd elterjedni), és csak a nyelvterület északkeleti részén fordul elő eredetileg. Emiatt a nyelvföldrajzi kötöttség miatt jövevény (szláv eredetű) képzőként hivatkozik rá BENKŐ, megemlítve, hogy bár felmerülhetne a kicsinyítő képzőnkkel való eredetbeli azonosság, de az említett földrajzi és kronológiai kötöttségek miatt nem valószínű, hogy a hasonló alakú magyar kicsinyítő képző a helynévképző forrása. A helynévképző funkció kialakulása úgy történhetett, hogy mivel a keleti-szlovák nyelvterületen a szláv eredetű helynevek jelentős részében *-bka* kicsinyítő képzőt találunk, a magyar lakosság a rutén, keleti szlovák nyelvterület szláv helyneveinek *-bka* képzőjét vonhatta el mint helységnévképzőt. Az elvonást segíthette az is, hogy a magyarban szintén volt *-ka* kicsinyítő képző. Az előforduló nagyszámú szláv helységnévből ilyen példákat említ: 1345: *Luchka* < szl. *loka* 'rét', 1245: *Olsawka* < szl. *olšava* 'égerfa', 1460: *Polyanka* < szl. *poľana* 'havasi rét', 1245: *Stranka* < szl. *strana* 'hegyoldal', 1484: *Zavodka* < szl. *zavada* 'akadály'. Mindezek alapján a *-ka/-ke* településnév-képző erősen különbözőnek tűnik az eddig tárgyalt esetektől.

Ha a felsorolt szempontokat közelebbről megvizsgáljuk, azt látjuk viszont, hogy célszerű néhány helyen pontosítani a fenti megállapításokat. A TNyt. több ide sorolható példát említ a Dunántúlról is (1255: *Olozka*, Vas m., 1305>1372: *Cholanka*, Baranya m., 1346: *Nogka*, Fejér m., 1385: *Saska*, Zala m., vö. *sás*, 1439: *Odoska*, Veszprém m., vö. *hód*), ami a fenti elképzelést alapjaiban kérdőjelezi meg. Elképzelhető lenne ugyan, hogy a képző az említett északkeleti régióból terjedt át később a dunántúli területekre, de valójában a két területen egyidőben jelentkezik a névtípus (SZEGFŰ 1992: 320). Mindez inkább arra utal, hogy belső magyar fejleményként jöttek létre az e típusba tartozó nevek, ebben az esetben a kicsinyítő-becéző funkció mellé alakult ki másodlagosan a helynévképző funkció is. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az imént felsorolt adatok között nem mindegyik utal magyar helynévképzésre, pl. a Vas megyei *Olaszka* szláv eredetű és névátvétellel került a magyar névkincsbe, vö. RÁCZ A. 2008: 112).

A másik kérdéses pont, hogy milyen típusú nevek képzőjeként fordul elő a *-ka/-ke*. BENKŐ elsősorban településnév-képzőként utal rá, de mint TÓTH VALÉRIA (2008a: 126) felhívta rá a figyelmet, korántsem csak helységneveket találunk az e morfémmal létrejött névformák kö-

zött, hanem nagyszámú mikrotoponímát is: *Boglyoska, Cserjéske, Fehérke, Halaska, Halászka, Kopaszka, Köveske, Malomka, Mocsárka, Nádaska, Nyergeske, Szilaska* stb. Ezek a példák KOVÁTS DÁNIEL Sátoraljaújhely és a Hegyköz helyneveit összegyűjtő köteteiből származnak, de kiegészíthetők dunántúli példákkal is: pl. *Bokroska, Domborka, Iharoska* (Baranya m.), *Nyároska, Nyulánka, Pityerke, Szárazka* (Somogy m.) (NYITRAI RENÁTA szakdolgozata alapján, aki a Baranya és a Somogy megyei helynévtárakat is feldolgozta az előbb említett északkeleti terület mellé 2009-ben).

Már BENKŐ LORÁND is szól a *-ka/-ke* képzős nevek lexikális sajátosságairól: arról, hogy a képző gyakran *-s* képzős növénynevekkel összekapcsolódva szerepel. Az is megfigyelhető a történeti adatok tükrében, hogy a képző sokszor csak másodlagosan kapcsolódik már kialakult helynevekhez, ami nagyon sokszor *-s* képzős, növénynévi alapú helynév: 1438: *Eperjes*, 1773: *Eperjeske* (FNESz.: *Eperjeske*, Szabolcs m.), 1396: *Komlos*, 1682: *Komlóska* (FNESz.: *Komlóska*, Zemplén m.), 1363: *Monyoros*, 1773: *Mogyoroska* (BENKŐ 1950: 144, Zemplén m.), 1273: *Zeuleus*, 1416: *Zewles*, 1468: *Zewlewske* (FNESz.: *Szőlőske*, Zemplén m.). Ugyan-ebbe a névtípusba illeszkedik, de adathozható képzőtlen előzmény nélkül: 1523: *Kendereske* (FNESz.: *Kendereske*, Bereg m.), 1773: *Egereske* (MND. 74, Bereg m.), 1913: *Dióska* (MND. 200, Ung m.), 1913: *Szedreske* (MND. 200, Zemplén m.). TÓTH VALÉRIA szerint ez lehetett a képző jelentkezésének legkorábbi (és legtipikusabb) esete, de a későbbiekben ez a kötöttség fellazult (2008: 125), és más típusú nevek bővülése is megfigyelhető a következő esetekben: 1254/1364/1399: *Malyn*, 1773: *Malyinka* (FNESz.: *Mályinka*, Borsod m.), 1346: *Zentus*, 1386: *Zenthushaza*, 1520 k.: *Zenteske* (FNESz.: *Szenteske*, Ung m.), 1364: *Scenthpeter*, ma *Szentszépéterke* (Cs. 1: 526, BENKŐ 1950: 144, puszta Szabolcs m-ben), 1113: *Scaland*, 1773: *Családka* (FNESz.: *Családka*, Nyitra m.), +1237 [1237–1242]: *Ywan*, 1451: *Iwanka* (FNESz.: *Sajóivánka*, Borsod m.), 1156: *Suran*, 1773: *Suranka* (FNESz.: *Surányka*, Nyitra m.), 1430: *Madach*, 1460: *Madarzka* (f: *Madachka*) (FNESz.: *Madácsi*, Nógrád m.), 1269/1387: *Wrucz*, 1570: *Kis Orosz*, 1773: *Kis Oroszka* (FNESz.: *Oroszka*, Bars m.), 1113: *Celsan*, 1773: *Szolcsanka* (FNESz.: *Szolcsányka*, Nyitra m.), 1406: *Zenthlewrench*, 1630: *Zent Leörinczke* (FNESz.: *Szentlőrincke*, Abaúj m.). (A jelenséghez ld. még KISS L. 1995: 40.) A FNESz. a fenti helyneveket általában kicsinyítő képzősöknek mondja, és a falu viszonylagos kicsiségével, vagy az alapnevükkel azonos, közelebb fekvő helységnévtől való megkülönböztetéssel magyarázza.

Annak igazolására, hogy pl. a palóc területeken ma is előszeretettel használnak kicsinyítő képzőket, FÖLDI GÁBOR a Nógrád megyei Borsosberény *Borsosberinke* adatát említi, ami a korábbi *Berény -ke* képzős változata (2008: 214).

A *-ka/-ke* képző mellett egy esetben a *-cska* képzővel való bővülés is megfigyelhető: 1248: *Salgo*, 1773: *Salgócska* (FNESz.: *Salgócska*, Nyitra m.). Szintén *-cska* képzőt tartalmaz a településnevek közül *Bányácska* (pl. *Rudabányácska*, valamint Széphalom korábbi neve is *Bányácska* volt), *Vajdácska*, a mikrotoponímák közül pedig *Hidacska*, *Kutacska*, *Malmocska* sorolható ide.

Néhány esetben a bővülés még a szláv nyelvben is végbemehetett. BENKŐ (2003: 176) az *Ondavka* helységnév etimológiája kapcsán állapítja meg, hogy az *Ondava* víznévből keletkezett szláv *-bka* kicsinyítő képzővel vagy a már ebből adaptálódott (magyar) helységnévképzővel. Ennek eldöntése nyilván nem könnyű, TÓTH VALÉRIA egy hasonló esetben az *abauji Miszlóka* név kapcsán úgy véli, hogy a változás még az átadó (szláv) nyelvben mehetett végbe, az eredetibb *Miszla* pataknev egészült ki a megfelelő képzővel (2001b: 105). Természetesen a bővülés a magyarban is végbemehetne, mindössze a korai időpont az, ami miatt itt talán a másik lehetőség a valószínűsíthetőbb: *Miszla* 1230: *Misloa* (Gy. 1: 120) > *Miszlóka* 1255>1373/1377: *Miszloka*, uo.)

A képző részt vesz a névrész > névelem cserében is, ahol a fajtajelölő földrajzi köznévi második névrész helyére a változás révén helynévképző kerül. Ilyen pl. a Bereg megyei *Kenderesfalva* (1392) > *Kendereske* (1523), a Zemplén megyei *Komlóstelek* (1404: *Komlostelek*) > *Komlócska* (1773: *Komloska*), valamint az Ung megyei *Szentesháza* (1386: *Zentushaza*) > *Szenteske* (1520 k.: *Zenteske*) változása. Az elemzők az ilyen esetekben időnként akár több lépcsős fejlődési folyamatot is feltételeznek, amelynek középső állomása a képző nélküli alak lenne (vö. TÓTH V. 2008a: 92–93).

Más helynévképzővel való váltakozás csak ritkán fordul elő, vö. mégis a Torna megyei 1280: *Nadasd*, 1773: *Nádaska* változást (FNESz: *Tornanádaska*). Itt is valószínűleg először a *-d* képző tűnt el, az új képző hozzákapcsolása csak ezután történt meg (vö. ehhez még a TÓTH VALÉRIÁNÁL említett *Nadas* adatot 1600-ból, 2008: 125).

A gyakran tapasztalt utólagos bővülés mellett fordított irányú folyamatra, a képzőelem elhagyására is van példa: *Sereden* falu (1323, Szilágy m.) a mellette folyó *Seredenke* (1270) nevű patakról kapta nevét úgy, hogy a kicsinyítő képzőnek felfogott *-ke* végződést elhagyták (KISS L. 1981: 358), valamint TÓTH VALÉRIA említi a szláv eredetű *Piliske* hegynév *Pilis*-sé alakulását is (2008a: 155). A képzős nevet mindkét esetben még a szlávok adták, a magyarba hangrendi kiegyenlítődéssel került, a képző nélküli változat pedig a vélt kicsinyítő képző elvonásával jött létre.

Áttekintve a helynévtárakhoz csatolt köznévi szóalakmutatókat is, időnként a más képzők-nél tapasztalt problémával a *-ka/-ke* esetében is találkozunk: bizonyos helynevek köznévi alakban is létezőként vannak feltüntetve. TÓTH VALÉRIA KOVÁTS DÁNIEL kötetének (2008)

köznevi mutatójából a *bányácska*, *boglyoska* 'baglyos', *hidacska* stb. lexémákat említi, hogy bár ott szerepelnek, de valójában valószínűleg nem tartoznak a közszókincs elemei közé, s így megítélése szerint a hasonló alakú helynevek inkább helynévképzővel jöttek létre, mint köznévből hasadással (2008: 232). Ugyanílyenek lehetnek még NEMES MAGDOLNA földrajzi köznévszótárában az *eperjeske*, *kökényeske*, *somoska*, *szilaska*, *szőlőske* (földrajzi) köznevek, pl. *kökényeske* 'kökénnyel benőtt kisebb terület' jelentésben.

Arra, hogy nem is mindig választható szét pontosan a helynévképző és az eredeti kicsinyítő szerep, példaként hozhatók a hegyközi helynévtárban található olyan jelentésmegadások, mint pl. *Kovácska* 'Kovács nevű ember kisebb földdarabja Füzéren', *Köveske* 'köves talajú kisebb terület Felsőregmecen', *Mocsárka* 'kisebb mocsár, mocsaras terület Felsőregmecen', *Szőlőske* 'kisebb hegy és környéke Bózsván', *Nyergeske* 'nyereg alakú kisebb hegy Felsőregmecen'. Vagyis ilyen esetekben a beszélők a *-ka/-ke* képzővel hozzák létre az új helynevet, de — mivel a képző ma is aktív az elsődleges (kicsinyítő) szerepében is — ez a jelentésárnyalat is érvényesül a névben.

A *-ka/-ke* képző személynevekkel is szerepelhet helynevekben, ilyenkor azonban a helynévképző szerepe kevésbé valószínű. A Somogy megyei anyagban található *Andorka*, *Ivánka*, *Jánoska*, *Peterke* nevek a mellettük lévő megjegyzés szerint a terület tulajdonosáról kapták nevüket (SMFN.), hasonlóképpen a Baranya megyei *Salamonka* (BMFN.). Ilyenkor a személyneveken gyakori becéző szerep tűnik meghatározónak a jelentésárnyalatok közül.

A fenti megállapítások korántsem teljes magyar névanyag feldolgozása alapján születtek, arra viszont talán elegendőek voltak, hogy a szakirodalomban látható korábbi véleményekkel szemben új megközelítést mutassanak be. Nyilván pontosabb kijelentések csak az idevonható nevek minél teljesebb összegyűjtése és elemzése után tehetők.

3. 9. A *-ság/-ség* képző

A *-ság/-ség* képző kizárólag egy különleges helynévtípusban, a tájnevek körében fordul elő. A tájnevek szerkezetéről írva hívja fel a figyelmet JUHÁSZ DEZSŐ arra, hogy a tájnevek között kiemelkedő szerepet játszik a *-ság/-ség* képző (1988: 31), s a tájnevek körében való tipikus előfordulása miatt egyszerűen „tájnévképző”-nek nevezi. (A tájnév olyan helynév, amelynek denotátuma természeti-földrajzi és/vagy néprajzi-kulturális, történelmi-társadalmi tényezők hatására kialakult területi egység, kiterjedését tekintve a határrész és az ország közti skálán helyezkedik el, 1988: 9). A képző nélküli nevek, vagyis ahol sem képző, sem összetélteli tag nem utal a terület táji mivoltára, rendkívül kis megterhelésű alaki kategória a tájnevek körében. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy a helynév fajtájára való utalás mindenképpen szükséges valamilyen formában. JUHÁSZ DEZSŐ is a jelöltségre törekvéssel hozza összefüggésbe a *-ság/-ség* képző nagyfokú előretörését, ami a 15–16. század fordulójától egészen a 20. századig tart (megemlítve, hogy ebben nyilván a szervesen alakult *-ság/-ség* képzős helynevek analogikus hatása sem elhanyagolható, 1988: 30–31).

Bár a képzővel alakult tájnevek zömét a *-ság/-ség* képzősök alkotják, a tájnevekben néhány egyéb földrajzi nevekre jellemző képző is található (1988: 32). Ilyenek például a *-d*: *Bolhád*, *Harangod*, *Sosald*), az *-s*: *Bársonyos* (Bársonyos község nevéből keletkezhetett, 1988: 63) és az *-ó* (*Sokoró*). A *-ság/-ség* képzőről megállapítható, hogy jóformán minden tájnévtípusban találkozunk vele (1988: 30). Előfordul természeti nevekben: *Mezőség* (1515 k.: *Mezwsegh*), *Rétság* (1975: *Rétság*, a Rétköz népnyelvi változata), *Szigetség* (1551: *Zygethsegh*), műveltségi nevekben: *Hajdúság* (1662: *Hajdúság*), *Őrség* (1409: *Ewrzsegh*). Alapszavát tekintve kapcsolódhat folyónévhez: *Barcaság* (1567: *Barczasag*), hegynévhez: *Avasság* (1592: *Avaság*), *Galyaság* (1975, újkori mesterséges névnek látszik), helységnévhez: *Báródság* (1620: *Báródság*, a terület központja Magyarbáród volt), megyenévhez: *Somogyság* (1524–1527: *Somogysag*), *Szalaság* (1524–1527: *zalassag*, 1562 e.: *Szalaság*, a képzős változat nem vált ugyan általánossá, de jól jelzi a megyenév korai tájnevesülését), *Szepesség* (1559: *Szepessig*), *Szörénység* (1877: *Szörénység*). Ezzel szemben a *Hajdúság* és a *Szilágyság* (1391: *Zilagysag*) elsődlegesen tájnév volt, területén csak később, 1876-ban szerveztek megyét. A *Bánság*-ban és a *Vajdaság*-ban a *bánság*, *vajdaság* közszó van, de a mai nyelvérzék ezekben is tájnévképzőt érez (JUHÁSZ 1985: 38).

A *-ság/-ség* képző az ómagyar korban még aránylag kevés névben fordul elő: *Mezőség*, *Őrség*, valamint népiségre utaló tájneveink a *Jászság* (1670 k.: *Jászság*), *Kunság* (1562 e.: *Kúnság*), *Szászság* (1605: *szászság*), *Székelység* (1506: *Zekelisegh*) e korszakban alakulhattak

ki. Más esetekben az eredetileg képző nélküli alak bővült már az ómagyar kor végére a *-ság/-ség* képzővel: *Barcaság, Nyírség* (1454: *Nyerschegh*), *Szilágyság* (1391: *Zilagysag*) stb. A folyamat a népnyelvet kevésbé érintette, ezért ott napjainkig továbbéltek a *Barca, Nyír, Ormán, Szilágy* változatok is.

A *-ság/-ség* képző nagyfokú előretörése az ezután következő korszakban, a középmagyar korban figyelhető meg (a már említett jelöltségre törekvés miatt). Ekkor születhetett a népnévből alakult tájnevek közül az *Oláhság* (é. n., a 17. sz.-ra, Ugocsa megye egyik románok lakta körzete), *Oroszság* (é. n., a 17. sz.-ra, Ugocsa megye egyik rutének lakta körzete), *Németség* (1586: *Németség*) és talán a *Tótság* (1808, a Vendvidék népi megfelelője). Többtagú nevekben szintén megjelentek a képzett formák, igaz, csak változatként a képző nélküli forma mellé az írásbeliségben: *Erdőhátság* (1665), *Sárközség, Cserehátság* (1697) (vö. 1984: 236, 1988: 34). Mindez a képző 16–17. századi nagyfokú termékenységét mutatja. Az *Erdélyiség* (1557: *Erdelsegh*), *Göcsejség* nevekben a képző nagy hagyománnyal rendelkező, kiforrott formában használt nevekben is megjelent, bár ezek alapszava önmagában is közzismert tájnév volt, így elvben nem lett volna szükség a további tájnévképző hozzátoldására (1985: 40). A képző ilyen redundáns szerepeltetése mögött a magasabb nyelvi eszményhez való igazodást nevezi meg JUHÁSZ DEZSŐ: ez összefügg azzal a szemlélettel, hogy a választékos kifejezés egyben összetettebb, bonyolultabb is. A képző ilyen (fakultatív) szereplése a fenti példákban természetesen nagymértékben függ a nyelvemlék jellegétől, annak irodalmi, választékos stílusra törekvésétől (többségük a kódexirodalomból származik).

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a képző a köznévi alapszavakkal elválaszthatatlanul, szervesen kapcsolódik, vagyis csak együtt alkotnak tulajdonnevet (*Bányaság, Jászság, Völgyiség*). A *-ság/-ség* és valamely helynév kapcsolata esetén viszont a képző minden esetben másodlagos járulék. Ezen belül két fő csoport különböztethető meg: nem tájnév (folyónév, hegynév, megyenév) + *-ság/-ség* kapcsolata: *Barcaság, Szerémség, Szepesség*; tájnév + *-ság/-ség* kapcsolata: *Hanság, Nyírség, Szilágyság*. Ezek korábban tehát mint *Han, Nyír, Szilágy* már önállóan is éltek (JUHÁSZ 1988: 30).

A *Lunkaság* tájnév magyarázatánál említi JUHÁSZ DEZSŐ, hogy a *lunka* a keleti magyar nyelvterületen felbukkanó román eredetű tájszó (jelentése 'liget, berek'). A szó egyelőre csak a székely és csángó nyelvjárásokból mutatható ki. Ahhoz, hogy a *Lunkaság* tájnév közsőből alakulhasson, a régi Arad megyei nyelvjárásoknak legalább egy részében fel kell tennünk a *lunka* tájszót. Ha viszont tulajdonnévből, a *Lunka* településnévből indulunk ki, nem kell számolnunk közsői átvétellel (1991: 341). A *-ság* képző a régiségben olyan termékeny volt, hogy településnevekhez is hozzájárulhatott, ld. a kódexekből adatható *Szegedség, Nyírbátorság, Rómaság* példákat (JUHÁSZ 1988: 31), illetőleg a kevésbé alkalmi *Báródság,*

Paládság, Lakság tájneveket. A *Nyírbátorság, Szegedség* esetleg nem csak a helységeket, hanem a környéküket is jelölte (JUHÁSZ 1985: 40). (Bár BENKŐ a *Lak > Lakság* névváltozás kapcsán ettől kicsit eltérően vélekedik. Míg a korábbi szakirodalom ezt helységnév > tájnév változásként értelmezte, tehát ez esetben a képző jelezne a területnévvé válást, ezzel szemben BENKŐ úgy véli, hogy a névben az alaki bővülés nem jelentéstágulás kifejezője, hiszen a korábbi tőlexéma típusú magyar tájnevek főként a 15. század vége óta sorozatosan bővültek *-ság/-ség* képzővel, s ezekben a fejlődés általában már eleve tájnévből indul: 1998: 146.)

4. Összegzés

Helynévképzős nevek már a legelső nyelvemlékeinktől kezdve megtalálhatók okleveleinkben, ezért a névtípus kialakulásának idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a helynévképzés mint helynévalakulási mód a nyelvemlékes koron belül a korai ómagyar korban volt a legelterjedtebb. Bár későbbi időszakokból is vannak idevonható példáink, a kései ómagyar kortól egyértelműen az összetett nevek arányának megnövekedése figyelhető meg.

Helynévképzőinkre általánosságban igaz, hogy nem csupán ebben az egy jelentésárnyalatban éltek a magyar nyelvben: eredetileg valamilyen más funkcióban (személynévképző, gyűjtőnévképző, ellátottságot kifejező képző) voltak megtalálhatók, és — mivel az ilyen jellegű szavak különösen alkalmasak voltak helyjelölésre — belőlük idővel másodlagosan elvonódott egy 'hely'-féle jelentés. Innentől kezdve már az eredeti funkciótól függetlenül is képesek új lexémákat (azon belül tulajdonneveket, helyneveket) alkotni. Éppen ezért szokás velük kapcsolatban egyfajta szófajjelölő szerepről beszélni: az alapszó helynévi státusa egyértelműen a képző hozzákapcsolódásával teremtdik meg.

Eredetüket tekintve egyelemű helynévképzőink: az *-s*, a *-d*, a *-gy*, az *-i*, a *-j*, az *-n* és az *-ó/-ő* az uráli (finnugor) alapnyelvre vezethetők vissza. Néhány (kisszámú) képzőbokrunk: az *-sd* és az *-nd* pedig belső nyelvi fejlemény, az *-s* és a *-d*, valamint az *-n* és a *-d* összekapcsolódásával alakult ki. Több szempontból kivételt képez a *-ka/-ke* és a *-ság/-ség*, melyek az előzőekhez képest viszonylag kései megjelenésűek (15–16. század), emellett a *-ka/-ke* elterjedésében külső (szláv) hatás is kimutatható. A *-ság/-ség* pedig elsősorban egy névtípusban, a tájnevek képzésében használatos.

Talán a legtipikusabb és leggyakrabban használt helynévképzőnk a *-d*, amely nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, valamint egyéb mikrotoponímákban is elterjedt volt (hasonlóképpen a *-gy*, de ennek produktivitása korán megszűnt). Ezzel szemben az *-i* és a *-j* elsősorban inkább településnevekben szerepelt, bár a *-j* produktivitása ugyancsak korábban visszaszorult. Ma is gyakran használatos helynevek alkotására az *-s* és az *-ó/-ő*, bár ezek helynévképző szerepét az egyéb (szintén még aktív) funkcióik miatt nehéz pontosan elkülöníteni, behatárolni.

TOPONYM FORMATION IN HUNGARIAN

The objective of the dissertation is to investigate toponyms with toponym suffixes. Suffixed toponyms can be found in the earliest written records extant of the Hungarian language, for example in different documents, so it is impossible to determine precisely when this name type originated. What can be stated though is that toponym formation was the most widespread in the early old Hungarian era within the period of written Hungarian linguistic records. Although there are examples from later periods as well, the proportion of compound toponyms started to increase in the late old Hungarian period.

In general it is safe to state that Hungarian toponym suffixes were used with different meanings, i.e. they appeared in functions such as proper or collective name suffixes as well as suffixes with the meaning to 'provide'. As these words were particularly suitable for denoting toponyms, the meaning 'place' type was secondarily extracted from them. At this point they were suitable for creating new lexemes (proper names, toponyms) independent of their original function. For this reason, they are usually regarded as markers of parts of speech. It is clear that the toponym status of the base is created with the addition of the suffix.

With regard to their origin, suffixes with one constituent part (*-s*, *-d*, *-gy*, *-i*, *-j*, *-n*, *ó/ő*) can be traced back to the Uralian (Finno-Ugric) parent language. A small number of suffix clusters: *-sd*, and *-nd* were formed as a result of internal language change through the merger of *-s* and *-d*, and *-n* and *-d*. The suffixes *-ka/-ke*, *-ság/ség* are looked upon as exceptions in many respects as they appeared later than the others, only in the 15–16th centuries. Furthermore, a Slavic influence can be shown in the spread of *-ka/-ke*, while *-ság/-ség* can be primarily observed in the formation of names of regions, which is a special name type.

The suffix *-d* seems to be the most frequently used toponym suffix which can be found not only in settlement names, but in hydronyms and other micro-toponyms as well (similarly to *-gy*, but its productivity disappeared early on). The suffixes *-i* and *-j* were more typical in settlement names, although the productivity of *-j* disappeared early on as well. The suffixes *-s* and *-ó/-ő* are still used today to form toponyms, however, it proves to be difficult to identify their functions to form toponyms as they have other still active functions as well.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003: Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC: *Magyar nyelvtörténet*. Bp. 301–351.
- AO. = *Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. I–IV.* Szerk. NAGY IMRE. Bp. 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp. 1920.
- ÁSz.= FEHÉRTÓI KATALIN 2004: *Árpád-kori személynévtár*. Bp.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII.* Szerk. WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest. 1860–1874.
- BADICS FERENC 1879: A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 389–406.
- BAKOS JÓZSEF 1974: Gárdonyi és a nevek. *Magyar Nyelvőr* 98: 424–439.
- BALÁZS GÉZA 1981: *Tulajdonnevek a magyar népmesékben 2.* Magyar névtani dolgozatok 30. Bp.
- BALÁZS GÉZA–BARATI ANTÓNIA–WOLOSZ, ROBERT 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben 4.* Magyar Névtani Dolgozatok 80. Bp.
- BALÁZS GÉZA–VÁRKONYI ANIKÓ 1987: *Tulajdonnevek a magyar népmesékben 3.* Magyar Névtani Dolgozatok 72. Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1951: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1958a: *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1958b: *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN 1958: *Magyar történeti szóalaktan. II. A magyar szóképzés története.* Bp.
- BAUER, GERHARD 1985: *Namenkunde des Deutschen.* Peter Lang, Bern/ Frankfurt/ New York
- BAYER BÉLA 1980: Nevek, helynevek, földrajzi nevek Tamkó Sirató Károly gyermekverseiben. *Magyartanítás* 258–260.
- BENKŐ LORÁND 1947a: *A Nyárádmente földrajzi nevei.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Bp.
- BENKŐ LORÁND 1947b: Két térszínformanév. *Magyar Nyelv* 43: 27–32.
- BENKŐ LORÁND 1949: Gerezd. *Magyar Nyelv* 45: 317–318.
- BENKŐ LORÁND 1950: *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 46: 143–145.
- BENKŐ LORÁND 1954: Egy hangfestő igecsoport: *Magyar Nyelv* 50: 254–274.

- BENKŐ LORÁND 1997: *Tokaj és kapcsolt nevei*. In: Nyíri Antal kilencvenéves. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged. 29–36.
- BENKŐ LORÁND 1998: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND 2002: *Az ómagyar nyelv tanúságtétele*. Bp.
- BENKŐ LORÁND 2003: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND 2004: Az ómagyar kori *-j, -aj, -ej* helységnévképző. *Magyar Nyelv* 100: 406–419.
- BÉNYEI ÁGNES 2002: Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–29.
- BÉNYEI ÁGNES 2004: Az ómagyar kori helynévképzők és alakváltozataik. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 91–104.
- BÉNYEI ÁGNES 2007a: A *-j* képző szerepe a helynevekben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 67–77.
- BÉNYEI ÁGNES 2007b: Helynévképzők a fiktív nevek körében: *Névtani Értesítő* 29: 57–63.
- BÉNYEI ÁGNES 2009: Még egyszer a *-d* helynévképzőről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 85–103.
- BERRÁR JOLÁN 1967: A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 69–78.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei. I-II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs. 1982.
- BUDENZ JÓZSEF 1867: Szó-taglalások. *Nyelvtudományi Közlemények* 6: 16–28.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V*. Bp. 1890–1913.
- DEME LÁSZLÓ 1957: A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez: *Magyar Nyelv* 53: 376–382.
- DEME LÁSZLÓ 1960: Személynévrendszerünk alaktanához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 1960. 136–139.
- DENKE VIRÁG 1993: Melléknévi igenevet tartalmazó helynevek vizsgálata három járás névanyaga alapján. (Szakdolgozat) Debrecen. Kézirat.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I-III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1993–1997.
- FARKAS TAMÁS 2009: Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.

- FEHÉRTÓI KATALIN 2004: A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j ~ -aj/-ej* helynévképző. *Magyar Nyelv* 100: 75–79.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2005: Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *Magyar Nyelv* 101: 454–461.
- FNESZ. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp. 1988.
- FÖLDI GÁBOR 2008: Egy 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi összeírás dialektológiai vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások* 46: 206–215.
- I. GALLASY MAGDOLNA 1989: Növénynévi alapú régi településneveink. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183: 83–93.
- B. GERGELY PIROSKA 1968: Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 14: 3–15.
- B. GERGELY PIROSKA 1977: *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915: Árpád-kori török személyneveink. *Magyar Nyelv* 11: 343–346, 433–439.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1926: *Örs és Örkény*. *Magyar Nyelv* 22: 6–12.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1927: A tövégi magánhangzók kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 23: 119–127.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp. 1963–98.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2009: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. (PhD-dolgozat) Debrecen. Kézirat.
- GYÖRKE JÓZSEF 1937: A magyar *-t* kicsinyítő képző uráli megfelelői: *Magyar Nyelv* 33: 244–246.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940: A *-gy* névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen. 1997–1999.
- HAJDÚ MIHÁLY 1981: Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkcióiról. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 161–172.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987: *Az 1773. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. Magyar Névtani Dolgozatok 74. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 1989: *Az 1873. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. Magyar Névtani Dolgozatok 81. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY szerk. 1991: *Dolgozatok az irodalmi névadásról*. Magyar Névtani Dolgozatok 93. Bp.

- HAJDÚ MIHÁLY 2007: *Az 1913. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. Magyar Névtani Dolgozatok 200. Bp.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- HEFTY GYULA ANDOR 1911: A térszíni formák nevei. *Magyar Nyelvőr* 40: 155–169, 206–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993: *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004: Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006a: *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006b: A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009: Tolna. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 185–192.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- HUNFALVY PÁL 1940: Kisebbségi közlemények. *Magyar Nyelv* 36: 177–178.
- INCZEFI GÉZA 1966: A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *Magyar Nyelv* 62: 72–79.
- INCZEFI GÉZA 1970a: *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata*. (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp.
- INCZEFI GÉZA 1970b: A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben. *Magyar Nyelv* 66: 312–323.
- JØRGENSEN, BENT 2004: Old *-inge*-derived names in Denmark. Place-names, tribal designations or both? In: *Suffixbildungen in alten Ortsnamen*. Herausgegeben von THORSTEN ANDERSSON und EVA NYMAN. Uppsala. 95–108.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1984: A magyar tájnevekről. *Magyar Nyelvőr* 108: 232–236.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1985: A tájnevek alaktanáról. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 170: 35–46. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988: *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1989: Toponímia és onomatopoezis. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183: 116–119.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1991: A tájnevek vitás kérdéseiről. *Magyar Nyelv* 87: 336–342.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999: Három ómagyar helynévfeldolgozásról. *Magyar Nyelv* 95: 91–96.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2005: Névmagyarosítás és nemzeti romantika. *Magyar Nyelv* 101: 196–202.

- JUHÁSZ DEZSŐ 2007: A magyarosított családnevek morfológiájának és szemantikájának konnotációs megközelítéséhez. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 165–173.
- JUHÁSZ JENŐ 1939: Föld: *Magyar Nyelv* 35: 115–117.
- KÁLMÁN BÉLA 1974: *Kabosd, Lomb, Sismánd*: *Magyar Nyelv* 70: 205–206.
- KÁLMÁN BÉLA 1989: *A nevek világa*. (4. átdolgozott kiadás.) Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR 1970: *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957: *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970: *A falu a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993: *Régi magyar családnevek szótára*. Bp.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1972: KIVINIEMI, EERO: Suomen partisiippinimistöä. Ensimmäisen partisiipin sisältävät henkilö- ja paikkannimet. (Ismertetés) *Magyar Nyelvjárások* 18: 159–163.
- KERTÉSZ MANÓ 1939: A magyar helynévadás történetéből: *Magyar Nyelvőr* 68: 67–77.
- KESZLER BORBÁLA 2000: A szóképzés. In: *Magyar Grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 2000. 305–320.
- KIEFER FERENC 1998: Alaktan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: *Új magyar nyelvtan*. Bp. 187–289.
- KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA 2000: A szóképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 137–164.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Bp.
- KISS LAJOS 1981: Szilágysági helységnevek. *Magyar Nyelvőr* 105: 354–361.
- KISS LAJOS 1982: Különös földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 106: 219–233.
- KISS LAJOS 1990: Középkori földrajzi nevek magyarázata. *Magyar Nyelv* 86: 161–172.
- KISS LAJOS 1995: *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. sz. Bp.
- KISS LAJOS 1997: Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 1997. 177–185.
- KISS LAJOS 1997: Hegynevek a középkori Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KIVINIEMI, EERO 1975: Paikkanniemen rakennetyypeistä. *Suomi* 118: 2. Helsinki.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen. 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1933: A magyar *zs* hang eredete: *Magyar Nyelv* 29: 142–157.

- KNIEZSA ISTVÁN 1941/2003: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In: Uő.: *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943/2001: *Kelet-Magyarország helynevei*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944: *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–49/2003: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. In: Uő.: *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949: Az *-i* helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* 45: 100–107.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960: A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 1960. 19–26.
- KODOLÁNYI JÁNOS 1938: Ormányság–Ormánság. *Magyar Nyelvőr* 67: 118–122.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1934: *Az irodalmi névadás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 34. Bp.
- KOVÁTS DÁNIEL 2000: *Az abaúji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- KOVÁTS DÁNIEL 2008: *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája*. Sátoraljaújhely.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1976: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Szeged.
- KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA 2007: Rövid labiális palatálisok a Várad Regestrum néhány helynevében. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 79–87.
- LACZKÓ TIBOR 2000: Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 2000. 293–407.
- LADÁNYI MÁRIA 2007: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Bp.
- LACZKÓ KRISZTINA 2000: Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: *Magyar Grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 2000. 37–50.
- LELKES GYÖRGY szerk. 1992: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Bp.
- LENGYEL KLÁRA 2000: *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*. Nyelvtudományi Értekezések 146. sz. Bp.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1965: A magyar tövéghangzók. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 242–278.
- LŐRINCZE LAJOS 1947: *Földrajzi neveink élete*. Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962: *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. sz. Bp.

- MATICSÁK SÁNDOR 1995: A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere. Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR 2001: A mordvinföldi párhuzamos helynévadásról. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 389–395.
- MATICSÁK SÁNDOR 2002: A mordvinföldi víznevek keletkezéstörténeti kérdései. *Folia Uralica Debreceniensia* 9: 107–122.
- MELICH JÁNOS 1907: Levélszekrényünk. -ügy. *Magyar Nyelv* 3: 47–48.
- MELICH JÁNOS 1910a: A tövégi magánhangzókról: *Magyar Nyelv* 6: 150–158.
- MELICH JÁNOS 1910b: A magyar nyelv szláv jövevényei: *Magyar Nyelv* 6: 289–299.
- MELICH JÁNOS 1914: Keresztneveinkről. *Magyar Nyelv* 10: 149–156, 193–199.
- MELICH JÁNOS 1917: Adalék a kicsinyítő képzés történetéhez. *Magyar Nyelv* 13: 18.
- MELICH JÁNOS 1923: A helynevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 19: 105–111.
- MELICH JÁNOS 1924: Jó: *Magyar Nyelv* 20: 32–33.
- MELICH JÁNOS 1925: Adalékok a kicsinyítő *-n > -m* képző történetéhez. *Magyar Nyelv* 21: 126–127.
- MÉSZÖLY GEDEON 1931: Az *Ormánság* szó finnugor eredete. *Magyar Nyelv* 27: 276–284.
- MEZŐ ANDRÁS 1972: Községneveink rendezése a századfordulón. *Magyar Nyelv* 68: 54–66.
- MEZŐ ANDRÁS 1982: *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS 1989: A típusváltás. Egy fejezet helységnéveink élettanából. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183: 143–146.
- MEZŐ ANDRÁS 1996: A templomcím a magyar helységnévekben (11–15. század) Bp.
- MEZŐ ANDRÁS 1999: *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972: *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- MG. = *Magyar Grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 2000.
- MIKOS JÓZSEF 1935: A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele. *Magyar Nyelv* 31: 288–309.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II. Leíró nyelvtan*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. 1961–1962.
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. 5. kiadás. Bp. 1987.
- MOLLAY KÁROLY 1960: A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 1960. 35–56.
- MOLLAY KÁROLY 1989: Névtani tanulmányok a „Baranya megye földrajzi nevei” c. kötetből. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 15–19.

- A. MOLNÁR FERENC 1991: A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 553–583.
- NAGY MIKLÓS 1987–1988: Mikszáth írói névadása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 449–454.
- NAGY MIKLÓS 1999: Kárpáthy Zoltántól Topándi Samuig. Egy fejezet Jókai írói névadásának történetéből. *Névtani Értesítő* 21: 293–299.
- NEMES MAGDOLNA 2005: *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. (PhD-dolgozat) Debrecen. Kézirat.
- NYIRKOS ISTVÁN 2009: A finn helynevek morfológiai jellegzetességeiről (magyar- finn egybevetésben). In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–15.
- NYITRAI RENÁTA 2009: A *-ka, -ke* képző a magyar helynevekben. (Szakdolgozat) Debrecen. Kézirat.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Bp. 1890–1893.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: *Magyar oklevél-szótár*. Bp. 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1911a: Helynévmagyarázatok. Háshágy. *Magyar Nyelv* 7: 168.
- PAIS DEZSŐ 1911b: Szó- és szólásmagyarázatok. Álly = áj. *Magyar Nyelv* 7: 411–412.
- PAIS DEZSŐ 1913: Névmagyarázatok. A *Teobald* keresztnévből származó személy- és helyneveink. *Magyar Nyelv* 9: 31–33.
- PAIS DEZSŐ 1914a: Egy füzfa-név: *Magyar Nyelv* 10: 68–72.
- PAIS DEZSŐ 1914b: Név- és szómagyarázatok. *Uraj* és *Halmaj*. *Magyar Nyelv* 10: 131–133.
- PAIS DEZSŐ 1914c: Medve és jegénye: *Magyar Nyelv* 10: 268–270.
- PAIS DEZSŐ 1916a: Váraj. *Magyar Nyelv* 12: 18–19.
- PAIS DEZSŐ 1916b: Helynévmagyarázatok. *Oszvaj*. *Novaj*. *Magyar Nyelv* 12: 78–80.
- PAIS DEZSŐ 1916c: A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *Magyar Nyelv* 12: 365–370.
- PAIS DEZSŐ 1916d: Néhány *-eŹ* végű szláv személynév a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 326–332.
- PAIS DEZSŐ 1918: *Sukoró* és *Homorog*. *Magyar Nyelv* 14: 20–22.
- PAIS DEZSŐ 1919: Az *-n ~ -ny* képző. *Magyar Nyelv* 15: 128–129.
- PAIS DEZSŐ 1921: Régi személynéveink jelentésanyagához. *Magyar Nyelv* 17: 158–163, 18: 26–34.
- PAIS DEZSŐ 1922a: Régi személynéveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 18: 93–100.
- PAIS DEZSŐ 1922b: Föld és ember. *Magyar Nyelv* 18: 178.
- PAIS DEZSŐ 1925: *Irig-től üreg-ig*: *Magyar Nyelv* 21: 263–267.

- PAIS DEZSŐ 1927: Sásony. *Magyar Nyelv* 23: 54.
- PAIS DEZSŐ 1927: *Lövél és Lőd*: *Magyar Nyelv* 23: 53–54.
- PAIS DEZSŐ 1928: Anonymus nem az első magyar grammatikus? *Magyar Nyelv* 24: 114–115.
- PAIS DEZSŐ 1930: -goj és -voj utótagú szláv személynévek magyar fejleményei. *Magyar Nyelv* 26: 307–310.
- PAIS DEZSŐ 1936a: A *fa* alakváltozásaihoz. *Magyar Nyelv* 32: 106–110.
- PAIS DEZSŐ 1936b: Jegyzetek Anonymushoz. *Magyar Nyelv* 32: 124–126.
- PAIS DEZSŐ 1955: Egy ’zuhogó’, ami inkább szotyogott. *Magyar Nyelv* 51: 129–130.
- PÓCZOS RITA 2001: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2007: Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp.
- RÁCZ ANITA 2005: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2007a: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2007b: A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RÁCZ ANITA 2008a: Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: *Név és valóság*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ Bp. 230–240.
- RÁCZ ANITA 2008b: Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 46: 103–124.
- REITZENSTEIN, WOLF-ARMIN FREIHERR VON 1978: Zwei römische Ortsnamen auf -anum in Bayern. In: *Name und Geschichte. Henning Kaufmann zum 80. Geburtstag*. Hrsg. von Friedhelm Debus u. Karl Puchner. München. 271–277.
- RESZEGI KATALIN 2008: *Hegynevek a középkori Magyarországon*. (PhD-dolgozat) Debrecen. Kézirat.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára*. XIV–XVI. század. Bp. 1993.
- SÁROSI ZSÓFIA 1991: A névszótövek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 160–187.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003: Morfématörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC: *Magyar nyelvtörténet*. Bp. 129–172.

- SEBESTYÉN ZSOLT 2009: Kárpátaljai helységnev-magyarázatok a Nagybereznai járásból. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 171–184.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970: *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1958: Az irodalmi helynévadás. *Magyar Nyelvőr* 82: 50–61.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1967: A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Magyar Nyelvőr* 91: 280–292.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979: *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp. 1974.
- StrNyt. = *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 2000.
- SZABÓ T. ATTILA 1938: Malunfekw. *Magyar Nyelv* 34: 254–256.
- SZABÓ T. ATTILA 1941a: Egrügy és társai. *Magyar Nyelv* 37: 30–31.
- SZABÓ T. ATTILA 1941b: Fülesd. *Magyar Nyelv* 37: 198–199.
- SZABÓ DÉNES 1954: *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza.* Bp.
- SZABÓ FERENC 1998: *A vásározás emlékei középkori helyneveinkben.* Nyíregyháza.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895: *A tihanyi apátság alapítólevele.* *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–167.
- SZARVAS GÁBOR 1873: Az új szók kérdése. Helynevek: *Magyar Nyelvőr* 2: 337–345.
- SZARVAS GÁBOR 1883: Kérdések és feleletek. *Magyar Nyelvőr* 12: 234–236.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991: A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.
- SZEGFŰ MÁRIA 1992: A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 268–320.
- SZENDREY ÁKOS 1934: Számnevekkel alakult helynevek. *Magyar Nyelv* 30: 296–304.
- SZILÁDY ÁRON 1873: A nevekről: *Magyar Nyelvőr* 2: 104–110.
- SZILÁGYI FERENC 1989: Az irodalmi névadás Szabó Magda műveiben. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Zalaegerszeg. 306–313.
- SZINNYEI JÓZSEF 1920: *Magyar nyelvhasználat.* 6. kiadás. Bp.
- TEMESI MIHÁLY 1961–1962: A melléknévi igenév. In: *A mai magyar nyelv rendszere I–II. Leíró nyelvtan.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. 229–233.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III., IV. Mutató.* Bp. 1967–1984.
- TÓTH VALÉRIA 1997: Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *Ma-*

- gyar *Nyelvjárások* 34: 147–170.
- TÓTH VALÉRIA 2001: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2004: Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
- TÓTH VALÉRIA 2008a: *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008b: KOVÁTS DÁNIEL: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. (Ismertetés) *Magyar Nyelvjárások* 46: 225–234.
- TÓTH VALÉRIA 2010: Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 17–32.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1991–1992.
- VÁCZI BERTALAN 1940: Kisebb közlemények. Hunfalvy Pál levele Szvorényi Józsefhez. *Magyar Nyelv* 36: 177–178.
- VARSÁNYI GYÖRGY 1993: Írói névadás Tamási Áron novelláiban. *Névtani Értesítő* 15: 311–315.
- VISZOTA GYULA 1912: Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai: *Magyar Nyelv* 8: 214–220.
- WALTER, HENRIETTE 1994: *L'aventure des langues en occident*. Éditions Robert Laffont, Paris.
- ZAICZ GÁBOR 1989: A mordvin helynévtípusok. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Zalaegerszeg. 342–346.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991a: A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–552.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991b: Milyen magas a Hegymagas? *Magyar Nyelv* 87: 77–82.
- ZOLNAI GYULA 1924: Érd: *Magyar Nyelv* 20: 178–179.
- ZOLNAI GYULA 1928: A -d képző kicsinyítő értékéhez. *Magyar Nyelv* 24: 113–114.
- ZSIRAI MIKLÓS 1945: Alapszó-besugárzás a szóképzésben. *Magyar Nyelv* 41: 1–11.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár I–II.* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 1951–1958.

